ميرسۇلتان ئوسمانوۋ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى

تەھرىرى: ئەنسەردىن مۇسا
مەسئۇل تەھرىرى: ئوسمان نادىر

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

1990 - يىل، ئۈرۈمچى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى

*

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورۇ)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168×850 مم، 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 8.875
1989 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN 7—5371—0423—9/H·4
سانى: 1.700 — 1
باھاسى: 2.00 يۈەن

نەشرىياتتىن

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» ناملىق بۇ ئەسەرنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى مىرسۇلتان ئوسمانوۋ يازغان. بۇ ئەسەر مەملىكىتىمىزدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى مەسىلىلىرى سىستېمىلىق، ئەتراپلىق بايان قىلىنغان تۇنجى ئىلمىي ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ نەچچە ئون يىللار داۋامىدا شەخسەن ئۆزىمۇ قاتناشقان كۆپ قېتىملىق تىل تەكشۈرۈش، دىئالېكت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن بىرىنچى قول مول ماتېرىياللار ئاساسىدا ھەمدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەسىپداشلارنىڭ ئالاقىدار ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش، تەھلىل قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان نەچچە ئون يىللىق ئىلمىي تەكشۈرۈش، ئىلمىي تەتقىقاتىنىڭ بىر زور نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئەسەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈشنىڭ توغرا ئۆلچىمى، شۇ ئۆلچەم بويىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى (جەملىدىن ئاساسىي جۇغراپىيىلىك چەك - چېگرىسى)، ھەربىر دىئالېكتنىڭ، خۇسۇسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى

بولغان مەركىزىي دىئالېكتنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى،
ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىل بىلەن بولغان ئىچكى باغلىنىشى،
ھەربىر دىئالېكتتا تەۋە شېۋىلەر ۋە باشقا ئالاقىدار
مەسىلىلەر جانلىق، تىپىك ماتېرىياللار بىلەن بىرقەدەر
تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى
ۋە ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى بىلەن
شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى
ھېسابلىنىدۇ.

بىز بۇ ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي
تىلىنى پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتى دائىرىسىدە يەنىمۇ ئومۇم-
لاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇش جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلى دىئا-
لېكتلىرى مەسىلىلىرىنى توغرا تەتقىق قىلىش ۋە توغرا
ھەل قىلىش جەھەتتە بەلگىلىك نەزەرىيىۋى ھەم ئەمەلىي
ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ ھېسابلايمىز.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

1. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش توغرىسىدىكى قاراشلار 8

2. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىش ئۆلچىمى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى 25

3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى 56

1. مەركىزىي دىئالېكت 56

1) ئۈرۈمچى شېۋىسى 58

2) ئىلى شېۋىسى 60

3) تۇرپان شېۋىسى 61

4) قەشقەر شېۋىسى 76

5) ئاتۇش شېۋىسى 81

6) قۇمۇل شېۋىسى 85

7) دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىم شېۋىسى 98

A. دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا ....

B. تارىم شېۋىسى 115

8) مۇغال شېۋىسى 132

9) كۇچا شېۋىسى 147
2. خوتەن دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى...... 157
3. لوپنۇر دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى...... 174
4. كەلپىن شېۋىسى 190
5. ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا ئائىت تېكستلار
توغرىسىدا 217
لوپنۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار 231
خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار 249
پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر 274

كىرىش سۆز

مەملىكىتىمىزدە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات نىسبەتەن كېيىنرەك قولغا ئېلىندى. 1955 - يىلى ۋە 1956 — 1957 - يىللىرى ئاپتونوم رايونىمىزدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئومۇمىيۈزلۈك تىل تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىز هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىئالېكتىنى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى — ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدۇق.

شۇندىن بۇيان، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە بولغان تەتقىقاتىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى يېزىق شەكلى ۋە جانلىق تىل شەكلى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇپ، مۇقىملىققا ئىگە قىلىش يۈزىسىدىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى، ئىملا لۇغىتى، تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ بىلەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىستېمالىدىكى بىر قىسىم مۇھىم نەزەرىيىۋى هەم ئەمەلىي مەسىلىلەر هەل قىلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا نىسبەتەن، جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم ئاساس بولغان مەركىزىي دىئالېكتقا نىسبەتەن يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بولۇپ تۇرماقتا ۋە ئۇلارغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتمەكتە.

لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ياشاپ كەلگەن جۇغراپىيىۋى مۇھىتتا، ئۇزاق دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ شەكىللەنگەن دىئالېكتلىق پەرقلەر (گەرچە بەزى تىللارنىڭ دىئالېكتلىق پەرقلىرىدەك ئۆزئارا ئۇقۇشۇشقا توسالغۇ بولارلىق دەرىجىدە چوڭ بولمىسىمۇ)تا ھازىرغىچە مەلۇم دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بىرىنچىدىن، بۇ دىئالېكتلىق پەرقلەرنىڭ تۈگەپ كېتىشى ئۈچۈن مەلۇم جەريان كېرەك بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئەڭ مۇھىمى، دىئالېكتلار مەيلى لېكسىكىلىق جەھەتتە، مەيلى گراماتىكىلىق جەھەتتە مىللىي ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىش ۋە ئۇنى تېخىمۇ قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: لېكسىكىلىق نۇقتىدىن ئالغاندا، ئەدەبىي تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان «p‘ort‘utʃk‘a — رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز»، «p‘oza — خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز»، قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا دىئالېكتلاردا «seriq‘ ɛt jeriq‘i»، «q‘aq syji»، «ɦawa + dan > ɦawadan»، «jaj + ʁu > jajʁu»، «tʃ‘iq‘uq‘»، «tʃ‘yllɛ» سۆزلىرى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ

گېپىنكى سۆزلەر ئەدەبىي تىلىمىزغا يات تۇيۇلمايلا قالماستىن، بەلكى ئالدىنقىلىرىغا نىسبەتەن ئىخچام، چۈشىنىشلىك ۋە قوللىنىشقا ئەپلىك. دىئالېكتلاردىكى مۇشۇنداق خاراكتېردىكى سۆزلەردىن ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنىپ ئومۇملىشىپ كەتكەنلىرى ئاز ئەمەس. گىراماتىكىلىق نۇقتىدىن ئالغاندا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خوتەن دىئالېكتىغا خاس بولغان پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى فورمىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزدا خېلى كەڭ قوللىنىلىشى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ پېئىللار سىستېمىسىدا بىر يېڭى گىراماتىكىلىق مەنە ۋە گىراماتىكىلىق فورما ھاسىل قىلىنغان بولدى.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى ساھەسىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتىنى، خەرىتىسىنى ئىشلەش نۆۋەتتىكى مۇھىم خىزمەتلىرىمىزنىڭ بىرى دەپ قارالماقتا. بۇ خىزمەتنى بىزنىڭ دىئالېكتلار تەتقىقاتى بىلەن داۋاملىق شۇغۇللىنىشىمىزغا موھتاج.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتى يالغۇز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستىمالىدىكى مەسىلىلەر ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى، جۈملىدىن تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ تۇرماقتا.

مەن ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى مەسىلىلىرى بويىچە 1955 - يىلى قەشقەر شەھەر ئىچىدە، ئوپال رايونىدا، پەيزىۋات ناھىيىسىدە، 1956 — 1957 - يىللىرى خوتەن ۋىلايىتى (گۇما، قارىقاش، ئىلچى، لوپ، چىرا، نىيە، كېرىيە ناھىيىلىرى) دە، 1961 - يىلى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ مىرسالى، كۆز-

لەك، تىكەنلىك، يېڭىسۇ يېزىلىرىدا، چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ مىرەن يېزىسىدا، 1959 — 1960 - يىللىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى مەسىلىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا تۇرپان ئاستانىدا، ئۈرۈمچى شەھىرىدە، ئۈرۈمچى دىئوپو رايونىدا، 1965 - يىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشكە ئائىت بەزى مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن قەشقەر شەھەر ئىچىدە ۋە خوتەن ئىلچىدا تىل تەكشۈرۈشكە قاتناشتىم. 1980 - يىلى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بەزى لېكسىكىلىق مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن قەشقەر ئاتۇشتا، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ سۆگەت يېزىسىدا، 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ داشۆ ۋە مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنىدىن ئىبارەت تۆت ئورۇننىڭ ھەمكارلىقى بىلەن تەشكىللەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسۋىرىي گراماتىكىسىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى» نىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن ئايرىم شېۋىلەر ① نى ۋە دىئالېكتلار چېگرىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا ئاتۇش، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، يوپۇرغا، مارالبېشى، كەلپىن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ناھىيىلەردە ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈشلەرگە ئۇستازىمىز ئىبراھىم مۇتىئى بىلەن بىللە قاتناشتىم.

مەن كىتابخانىلار ئالدىغا قويۇلۇۋاتقان بۇ ئەمگىكىمدە ئالدى بىلەن ئۆزۈم ئىشتىراك قىلغان ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئىگىلىگەن ماتېرىياللار ۋە ئۇنىدىن قالسا، دۆلەت

---

① مەن «شېۋە» سۆزىنى «گوۋور» ئورنىدا ئىشلەتتىم.

ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەسپداشلارنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئېلان قىلغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزمەكچى، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش ئۆلچىمى ۋە ئۇلارنىڭ چېگرىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچى.

يېقىندىن بېرى پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ تۇرۇشى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇردى، بۇ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ھازىرقى ۋە تارىخىي ئەھۋالىنى يورۇتۇشقا، تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا پايدىلىق.

ئاخىردا بۇ ئەمگىكىمدە ماڭا ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرى بىلەن ياردەمدە بولغان ئۇستازىمىز تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتىئى، كەسپداشلىرىمىز پروفېسسور خەمىت تۆمۈر ۋە مۇئاۋىن تەتقىقاتچى ئامىنە غاپپار خانىم قاتارلىق يولداشلارغا ئۇلارنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئەمگەكنى كەڭ كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىپ، تولۇقلىشىغا ۋە ھەتتا تەنقىد قىلىشلىرىغا موھتاج دەپ تونۇيمەن.

دىئالېكتولوگىيە تەتقىقاتىدا دىئالېكت ماتېرىياللىرىنى توغرا خاتىرىلەش ۋە توغرا تەلەپپۇز قىلىش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇشۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن كىتابىمىزدا خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى قوللىنىلدى. قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى ھەرپ بەلگىلىرى بىلەن سېلىشتۇرمىسى تۆۋەندىكىدەك:

چۈشەندۈرۈلۈشى	هازىرقى يېزىقىمىزدىكى هەرپ بەلگىلىرى	خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى
	ئا	*a*
	ئە	ɛ
	ئو	o
	ئۆ	ɸ
	ئۇ	u
	ئۈ	y
	ئې	e
تىل ئوتتۇرا، ئېگىز سوزۇق تاۋۇش	ئى	ɨ
	ئى	i
[i] دىن پەسرەك، [e] دىن ئېگىزرەك، تىل ئالدى، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش		I
[e] دىن پەسرەك، [ɛ] دىن ئېگىزرەك، تىل ئالدى، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش.		E
	ب	b
	پ	pʻ
	ت	tʻ
	ج	dʐ
	چ	tʃʻ
	خ	χ
	د	d
	ر	r
	ز	z
	ژ	ʐ
	س	s
	ش	ʃ

داۋامى

ʁ	غ	
f	ف	
q‘	ق	
k‘	ك	
g	گ	
l	ل	
m	م	
n	ن	
ɦ	ھ	
w	ۋ	
j	ي	
ŋ	ڭ	
_h	—	جىددىي سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى (سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈست تەرىپىگە قويۇلىدۇ)
ʔ	—	بوغۇز تاۋۇشى
ȡ	—	
τ	—	تىل قايرىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇش.

بۇلاردىن باشقا، سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە سىزىقچە «-» قويۇلىدى، جاراڭسىزلاشقان سوزۇق تاۋۇش ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە «°» ئالامىتى قويۇلدى. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ دىماغلىششىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە «~» ئالامىتى قويۇلدى. پارتلىغۇچى تاۋۇش «k‘» نىڭ سىيرىلاڭغۇلاشقانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۈستىگە «ₒ» بەلگىسى قويۇلدى.

1. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى-نىڭ تەتقىق قىلىنىشى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش توغرىسىدىكى قاراشلار

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن تەكشۈرۈلۈشكە ۋە تەتقىق قىلىنىشقا باش-لىغان بولۇپ، بۇ خىزمەتنىڭ پېشۋاسى رۇس ئالىمى ن. ئى. ئىلمىنىسكىيدۇر. ن. ئى. ئىلمىنىسكىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان دەۋر ئومۇمەن ئالغاندا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە شېۋى-لىرى ئالدىنقى دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئۆزئارا بىرقەدەر يېقىن-لىشىۋاتقان دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋرنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش هارپىسى دەپ هېسابلاش مۇمكىن. ن. ئى. ئىلمىنىسكىيدىن كېيىن، يەنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شە-كىللىنىشكە باشلىغان دەۋرلەردىن تا هازىرغىچە رۇس ۋە باشقا ياۋروپا ئالىملىرىدىن ن. ف. كاتانوۋ، ن. پانتوسوۋ، ئا. لېكوك، س. يې. مالوۋ، گ. راكۋېتتى، گ. ياررىڭ، ئە. ر. تېنىشېۋ، غ. سەدۋاقاسوۋ قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بىۋاستە تەكشۈرگەن، تەتقىق قىلغان ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت-

لىرىدىغا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش، نەشىر قىلىش خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

بۇ ساھەدە ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردىن غ. سەدۋاققاسوۋنىڭ «فەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى» (1976 - يىل، ئالمۇتا) دېگەن ئەسىرى سوۋېت ئۆزبېكىستانى فەرغانە ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، قالغان كۆپلىگەن ئەسەرلەر شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا تەئەللۇق. بۇلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەر:

س. يې. مالوۋ — «قومۇل شېۋىسى» (1954 - يىل، موسكۋا — لېنىنگراد)، «لوپنۇر دىئالېكتى» (1956 - يىل، فرونزى)، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» (1961 - يىل، موسكۋا).

گ. ياررىڭ — «ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە لۇغەت» (1964 - يىل، لوند) (بۇ لۇغەت گ. ياررىڭنىڭ قەشقەر، تاشمىلىق، يەكەن، گۇما، كۇچا، خوتەن قاتارلىق جايلاردا بىۋاسىتە ئېلىپ بارغان ياكى شۇ يەرلىك كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىشى ئارقىلىق ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن).

ئە. ر. تېنىشېۋ — «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» («سوۋېت تۈركولوگىيە تەتقىقاتى»، 1963 - يىل)

«ئۇيغۇرچە تېكىستلار» (1984 - يىل، موسكۋا).

«دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» (1965 - يىل، «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى»).

بۇلاردىن ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» دېگەن ماقالىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدە ئۆزىگە قەدەر بولغان تەتقىقات ۋە كۆز قاراشلارنى يىغىنچاقلاش، ئۇلار ئۈستىدە ئومۇمىي تەھلىل يۈر-

گۈزۈش ۋە مۈزىنىڭ 1956 — 1957 - يىللىرى شىنجاڭدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئومۇمىيۈزلۈك تىل تەكشۈرۈشكە قاتنىششى ئارقىسىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشلىرى (بۇ كۆز قاراشلار بىزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىمىز بىلەن ئاساسەن ئوخشاش) بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەملىكىتىمىز دائىرىسىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى 1955 - يىلىدىن باشلاپ دەسلەپكى قەدەمدە، 1956 — 1957 - يىللىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئايرىم تېمىلار بويىچە بەزى شېۋىلەر نۇقتىلىق ھالدا تەكشۈرۈلۈپ تۇرغان. مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى — «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەش» (1956 - يىل 10 - ئاۋغۇست، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىق ئىلمىي يىغىنىغا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇشى بويىچە بېرىلگەن دوكلات).

ئامىنە غاپپار خانىم — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە مىللىي ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھەم نورمال تەلەپپۇزى» («民族语文» ژۇرنىلى، 1980 - يىل 2 - سان).

لى سېڭ ئەپەندى — «ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇمچە: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى»، («中国民族语言论文集» 1986 - يىل، سىچۈەن مىللەتلەر نەشرىياتى).

چېن زۇڭجېن ئەپەندى — «ئۇيغۇر تىلى چەرچەن شېۋىسىدىكى شېۋىگە خاس سۆزلەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1985 - يىل 1 - سان)

جىن شاڭيى خانىم — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كېرىيە شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا» («شىنجاڭ سانائەت شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 - يىل).

ئارسلان ئابدۇللا — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق مەخسۇس سان).

گاۋ شىجيې ئەپەندى — «لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق مەخسۇس سان).

«ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش مەسىلىسى توغرىسىدا» (تۈركىي تىللار ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 1985 - يىلى ئېچىلغان 4 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا سۇنۇلغان ماقالە).

مەمەتتۇرسۇن سايىت ئەپەندى — «خوتەن دىئالېكتىدىكى زۆرۈرىيەت رايى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1986 - يىل 6 - سان).

ئابلەھەت مامۇت ئەپەندى — «كەلپىن شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىل 1 - سان).

لى جىڭۋېي ئەپەندى — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت سۆزلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلارنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى» (شىنجاڭ سانائەت شۆيۈەنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلەردىن تەرجىمىلەر توپلىمى» 1985 - يىل).

مۇھەببەت قاسىم — «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق مەخسۇس سان).

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ئەپەندى — «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا»، («شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 2 - سان).

مىرسۇلتان ئوسمانوۋ — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىئالېكتى (قىسقىچە تونۇشتۇرۇش)» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى تەتقىقاتى»، 1982 - يىل 2 - سان).

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ئۈستىدە ئومۇمىيلىق توختالغانلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، يۇقىرىقى ئەمگەكلەردىن ئامىنە غاپپار خانىم، لى سېڭ ئەپەندى ۋە گاۋ شىجيې ئەپەندىلەرنىڭ ماقالىلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنى ئايرىش ئۆلچەملىرى توغرىسىدا كەسىپداشلىرىمىزنىڭ كۆز قاراشلىرى بىر خىل ئەمەس. شۇڭا بۇ توغرىدا چىقىرىلغان ئىلمىي خۇلاسىلەردىمۇ بەزى ئوخشاشماسلىقلار مەۋجۇت. تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى قاراشلارنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرقانچىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

ن. ئى. ئىلمىنسكىي «پۈتۈن شىنجاڭدا (ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئالغاندا — ئاپتور) پەقەت بىرلا تىل بار، ئۇنىڭ پەرقلىرى ئانچە چوڭ بولماسلىقى مۇمكىن» ① دەيدۇ.

س. يې. مالوۋ ئىلمىنسكىينىڭ بۇ قاراشلىرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ، لېكىن لوپنۇر دىئالېكتىنى ئايرىم كۆرسىتىدۇ.

---

① ئە. ر. تېنىشېۋ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، «قەشقەر سىفەن شۆيۈەن ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىل 1 - سان، 17 - بەت.

گ. ياررىك ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرگۈچى mi ئ فورمىسىنى ئۆلچەم قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى مۇنداق ئىككىگە بۆلىدۇ:

a. جەنۇبىي دىئالېكت (ئاقسۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

b. شىمالىي دىئالېكت (كۇچا شۇنىڭ ئىچىدە).

ن. ئا. باسكاكوۋ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئومۇمىي ئۆلچەم بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەرقايسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا (پەقەت بىرىنچى گۇرۇپپا بىلەن ئىككىنچى گۇرۇپپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا [i] بىلەن [ɨ] نىڭ ئايرىم فونېما ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا [q‘]، [k‘] تاۋۇشلىرىنىڭ مۇقىملىقى ياكى مۇقىم ئەمەسلىكىنى يەنى جاراڭلىقلىشىشنى ئورتاق ئۆلچەم قىلغان ھالدا) تۆۋەندىكىدەك تۆت گۇرۇپپىغا بۆلىدۇ:

بىرىنچى گۇرۇپپا — جەنۇبىي دىئالېكتلار:

a. قەشقەر - يەكەن دىئالېكتى بىلەن يېڭىسار شېۋىسى.

b. خوتەن - كېرىيە دىئالېكتى بىلەن چەرچەن شېۋىسى.

c. ئاقسۇ دىئالېكتى.

ئىككىنچى گۇرۇپپا — شىمالىي دىئالېكتلار:

a. كۇچا - تۇرپان دىئالېكتى (قاراشەھەر، كۇچا، تۇرپان، قۇمۇل ۋە باشقا شېۋىلەر).

b. ئىلى (غۇلجا) دىئالېكتى (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ مۇشۇ دىئالېكتتا).

ئۈچىنچى گۇرۇپپا — لوپنۇر دىئالېكتى.

تۆتىنچى گۇرۇپپا — گەنسۇ دىئالېكتلىرى: سالار ۋە سېرىق ئۇيغۇر دىئالېكتلىرى①.

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 332 — 333 - بەتلەر، 1986 - يىل، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ئە. ر. تېنىشېۋ شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا mi∫ — فورمىسى قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن گ. ياررىڭنىڭ بۇ فورمىنى ئۆلچەم قىلىشقا قوشۇلمايدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلارنى بىر قۇر يەكۈنلەپ:

a. [i] ۋە ئۇنىڭ ۋارىئانتى [ɨ] نىڭ قوللىنىلىشى.

b. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ماسلىشىشى (مەسىلەن، barɨp‘ — بېرىپ، joldo∫ — يولداش).

c. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ماسلىشىشى (مەسىلەن، t‘omur — تۆمۈر، berip‘ — بېرىپ)*

d. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى (مەسىلەن، q‘ɨzzar — قىزلار، t‘ϕjja∫ — تۆت ياش).

e. ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس فورمىسى (مەسىلەن، barɨt‘mɛn ~ barɨdimɛn ~ barɨmɛn — بارىمەن).

f. ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخس فورمىسى (مەسىلەن، k‘elit‘u ~ k‘elidu — كېلىدۇ، barɨt‘u ~ barɨdu — بارىدۇ) دىن ئىبارەت ئالتە خىل ئۆلچەم بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ قىسىمغا بۆلىدۇ:

بىرىنچى: غەربىي - شىمالىي دىئالېكت (ياكى مەركىزىي دىئالېكت) — تۇرپان شىۋىسى، كۇچا شىۋىسى، ئاقسۇ شىۋىسى، قەشقەر شىۋىسى، يەكەن شىۋىسى ۋە بۇلاردىن باشقا ئىلى،

---

* بىرىنچە ئىككىنچى ماددىدىكى «barɨp‘» سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى پەس سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلاشماسلىقىغا، ئۈچىنچى ماددىدىكى «t‘omur، berip‘» لار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىشىغا مىسال بولىدۇ.

قۇمۇل، قاراشەھەر، كورلا شېۋىلىرى مۇشۇنىڭ ئىچىدە بولۇپ، چېگرىسى: چوڭكۆل (لوپنۇر رايونىدا) دىن گۇمىتىچە.

ئىككىنچى: جەنۇبىي دىئالېكت يەنى خوتەن دىئالېكتى، چېگرىسى گۇمىدىن تارتىپ چاقىلىقىچە.

ئۈچىنچى: شەرقىي دىئالېكت يەنى، لوپنۇر دىئالېكتى، چېگرىسى: جەنۇبتا چاقىلىقتىن شىمالدا چوڭكۆلگىچە.①

ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى شۇ دوكلاتتا ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارنى ئايرىش ھەققىدىكى ئۆلچەملەر توغرىسىدا سۆزلىمەيدۇ، بەلكى دوكلاتنىڭ تېما چەكلىمىسىدىن بولسا كېرەك، پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىلى، تۇرپان، قەشقەر — ئۈچ شېۋىنى ئاساس قىلغانلىقىغا دائىر بىر قىسىم فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئاساسلارنى دەلىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ.

ئامىنە غاپپار خانىم ئۆز ماقالىسىدە mil - فورمىسىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنى ئايرىش ئۆلچىمى بولۇشقا قوشۇلمايدۇ ۋە ماقالىسىدە دىئالېكتلارنى ئايرىش ھەققىدىكى ئورتاق ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويمىسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئە. ر. تېنىشېۋقا ئوخشاش ئۈچكە بۆلىدۇ ۋە يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرىنى قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزىدۇ.

لى سېڭ ئەپەندىنىڭ ئۆز ماقالىسىدە دىئالېكتلارنى بۆلۈش ھەققىدىكى ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويمىغانلىقى ماقالە تېمىسىنىڭ چەكلىمىسىدىن بولسا كېرەك. ئاما، لى سېڭ ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدە يەكەن شېۋىسى ن. ئا. باسكاكوۋ، ئە. ر. تېنىشېۋ ۋە ئامىنە غاپپارلارنىڭ ئەكسىچە خوتەن دىئالېكتىغا قوشۇۋېتىلگەن.

ئامېرىكىلىق كەسپداشلاردىن ف. خەن (Reinhard f .Hahn)

---

① ئە. ر. تېنىشېۋ، يۇقىرىقى ماقالە.

ئەپەندى ئۆزىنىڭ «تۆت تۈرلۈك يېڭى تەتقىقاتقا باھا» دېگەن ماقالىسىدە ئامىنە غاپپارنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى ئۈستىدە توختىلىپ، ئامىنە غاپپارنىڭ ئو. پرىتساكنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئۈچ جەنۇبىي دىئالېكت، ئىككى شىمالىي دىئالېكت ۋە بۇلاردىن باشقا بىرقانچە نىسپىي مۇستەقىل دىئالېكت — سالار دىئالېكتى، يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) دىئالېكتى، لوپنۇر دىئالېكتى ۋە خوتەن دىئالېكتى دېيىلگەن دىئالېكتلارغا بۆلگەنلىكىنى تىلغا ئالمىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتلارنى ئاساس قىلغانلىقىنى رەت قىلغانلىقىنى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ رولىنى تەكىتلىمىگەنلىكىنى ۋە باشقا ئالىملار تەرىپىدىن ھېس قىلىنغان، بەزى مۇستەقىل دىئالېكتلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆزئارا ئوخشاش فورمىلارنى (بۇ فورمىلارنى ف. خەن ئۆز ماقالىسىدە كۆرسەتمىگەن) كۆرسىتىپ ئۆتمىگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ.① سۆزنىڭ ئۇرانىدىن قارىغاندا، ف. خەن ۋە ئو. پرىتساكنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنى ن. ئا. باسكاكوۋ بىلەن ئوخشاش دېگىلى بولىدۇ.

گاۋ شىجيې ئەپەندىنىڭ دىئالېكت ھەققىدىكى چۈشەنچىسى مەملىكىتىمىزنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسلىرىدىن گاۋ مىڭكەي ۋە شى ئەنشى ئەپەندىلەرگە تامامەن ئوخشاش. گاۋ شىجيې ئەپەندىمۇ ماقالىسىدە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا سىستېمىلىق تىل ھادىسىلىرى ئاساسىدىكى، ھەممە دىئالېكتلارغا سالغىلى بولىدىغان ئۆلچەمنى ئوتتۇرىغا قويمايدۇ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىكى پەرقلەرنى كۆپىنچە فونېتىكا ۋە لېكسىكىدا ئىپادىلىنىدۇ،

① ف. خەن، «تۆت تۈرلۈك يېڭى تەتقىقاتقا باھا» نىڭ «دىئالېكتشۇناسلىق قىسمى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى «central Asiatic journal»، 1986 - يىل 1 — 2 - سان.

گراماتىكىدىمۇ پەرق بار، دېگەن تونۇشتا بولىدۇ. گاۋ شىجيې ئەپەندى ئۆز ماقالىسىدە 1959 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرلىرى ۋاڭ لىبىڭ ۋە فۇ ماۋجى ئەپەندىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، كېيىن ئە. ر. تېنىشېۋ ۋە ئامىنە غاپپار خانىم قاتارلىق كەسىپداشلىرىمىز تەرىپىدىن كەڭ ئىزاھلىنىپ كەلگەن «ئۈچ دىئالېكت» قارىشىغا قوشۇلىدۇ ھەم بۇ ئۈچ دىئالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى شەرھلەيدۇ.

بۇلاردىن باشقا مېنىڭدە 60 - يىللاردا «غەربىي - جەنۇبىي دىئالېكت» دەپ ئايرىش ئورۇنۇشىمۇ بولغان. مۇنداق ئورۇنۇشقا قەشقەر شېۋىسى بىلەن خوتەن دىئالېكتى ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلار (مەسىلەن، فونېتىكىلىق جەھەتتە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىقىنىڭ ئاجىزلىقى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى [q‘]، [k‘]، [p‘] تاۋۇشلىرىنىڭ مۇقىملىقى) نىلا كۆرۈش، قەشقەر شېۋىسى بىلەن خوتەن دىئالېكتىنىڭ تارىخىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىگە ئارتۇقچە ئەھمىيەت بېرىپ، قەشقەر شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئوينىغان رولىغا سەل قارالغانلىق سەۋەب بولغان، دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە ئاساسەن ئىككى خىل كۆزقاراش مەۋجۇت. بىرى «ئۈچ دىئالېكت» قارىشى، يەنە بىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىن ھالقىغان ھالدا سېرىق ئۇيغۇر ۋە سالار تىللىرىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى قاتارىدا ھېسابلايدىغان قاراش.

ئومۇمەن ئالغاندا، «ئۈچ دىئالېكت» قارىشىدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلىرى ئانچە چوڭ ئەمەس. بۇلارنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلىرى ياكى يېتەرسىزلىكلىرى كۆپىنچە كونكرېت ئۆلچەم-

لەر، دىئالېكتلار چېگرىسى، بەزى شېۋىلەرنىڭ تەۋەلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئومۇمەن ئۇيغۇن. كونكرېتلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ مەسىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي شېۋىلىرىدىن ئاقسۇ شېۋىسى (بىزچە تارىم شېۋىسى)، يەكەن (جۈملىدىن پوسكام) ۋە قاغىلىق شېۋىلىرىنىڭ تەۋەلىكى ھەققىدىكى ئىختىلاپلار، يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ماڭغان ئېقىنى بويىدىكى مەكىت ناھىيىسى (ئاساسەن غازكۆل يېزىسى، يانتاق يېزىسى قاتارلىق جايلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى دەريا بويلاپ جايلاشقان بىر قىسىم يېزىلار (مەسىلەن، موغال تېرىم، سېرىقبۇيا، چۇقۇرچاق، ئاۋات، يېڭىئۆستەڭ يېزىلىرى)، مارالبېشى ناھىيىسى (ئاساسەن ئەتراپ يېزىلىرىدىن ئاقساقمارال، چارباغ، تۇمشۇق) قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ شېۋىسى، ئاتۇش شېۋىسى، كەلپىن شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەر ھەققىدە مەلۇماتنىڭ يوقلۇقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۈچ دىئالېكتتىن سىرت، ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىن ھالقىغان كۆز قاراشلار بىزدە مەيلى مىللەت نۇقتىسىدىن، مەيلى تىلدىكى پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر نۇقتىسىدىن بولسۇن كەسىپداشلىرىمىز قوبۇل قىلالماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە بولۇپ قالماقتا.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدىكى مۇنداق ئوخشاشمىغان قاراشلار بىزنىڭ ئورتاق مىللىي تىل ۋە دىئالېكت ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىمىزنىڭ بىرخىل بولماسلىقى ۋە مۇشۇنداق ھەر خىل تونۇش ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا قوللانغان ئۇسۇل ۋە ئۆلچەمنىڭ ھەر خىل بولۇشىدىن كېلىپ چىققان دېيىشكە بولىدۇ.

گاۋ مىڭكەي ۋە شى ئەنشى ئەپەندىلەر دىئالېكت ۋە دىئالېكت بىلەن ئورتاق تىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دىئالېكت ئورتاق تىلنىڭ تارمىقى، يەنى ئورتاق تىلنىڭ يەرلىك ۋارىيانتى.»①

بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئورتاق» تىل مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا، يەنى مەلۇم بىر خەلق ياكى مىللەتكە ئومۇمىي ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان تىلغا قارىتىلغان. مۇنداق ئورتاق تىل مەيلى تارىختا، مەيلى دەۋرىمىزدە شۇ خەلق ياكى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ تۇرغان رايوندىكى دىئالېكتنى ئاساس قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، ئۇ مەركىزىي دىئالېكت ئاساسىدا ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ تۇرغان ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا يېزىق شەكلى ۋە جانلىق تىل شەكلى جەھەتتىن خېلى دەرىجىدە قېلىپلاشتۇرۇلغان ئەدەبىي تىلدۇر، دەۋرىمىزدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقانلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئورتاق مىللىي تىلدۇر.

ما شۆلياڭ ئەپەندى دىئالېكت ئۇستىدە توختالغىنىدا «بىر تىلنىڭ تۈرلۈك رايونلاردا قوللىنىلىدىغان، ئۆزئارا مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغان ‹يەرلىك شېۋىسى› ‹دىئالېكت› دېيىلىدۇ»② دەيدۇ.

---

① گاۋ مىڭكەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1979 - يىل بېيجىڭ. 4 - نەشرى، خەنزۇچە، 221 - بەت.

② ما شۆلياڭ: «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى» 189 - بەت، 1981 - يىل.

بۇ تەبىرلەردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئورتاق تىل (مىللىي تىللار نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئورتاق مىللىي تىل) بىلەن دىئالېكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىقنىڭ، ئاساسىي ئېقىم بىلەن تارماق ئېقىمنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، دىئالېكت چۈشەنچىسى بىر تىلنىڭ تىل ھادىسىلىرىدە ئۇنى باشقا تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان سۈپەت پەرقلىرى ئاساسىدىكى چۈشەنچە بولماي، بىر تىلنىڭ ئىچىدىكى يەرلىك تارماقلىرىنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرىدىغان سان پەرقى ئاساسىدىكى چۈشەنچىدۇر.

ف. د. سوششور «پەقەت يېنىك دەرىجىدىكى پەرقلىرى بولغان تىللا ‹دىئالېكت› دېيىلىدۇ»① دېگىنىدە بۇ چۈشەنچىنىڭ تىلدىكى سان پەرقلىرى ئاساسىغا قويۇلغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

بىر ئورتاق مىللىي تىل بىلەن ئىككىنچى بىر ئورتاق مىللىي تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر بولسا تۈپكى پەرقلەر بولۇپ، سۈپەت پەرقىگە ياتىدۇ.

بۇ پەرقلەر ھەرقايسى كونكرېت تىللارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ھەر خىل دەرىجىدە بولۇشى مۇمكىن. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، دىئالېكت ياكى شېۋە چۈشەنچىسى ئورتاق مىللىي تىل دائىرىسىدىكى چۈشەنچىدۇر. ئورتاق مىللىي تىلدىن ھالقىغان دىئالېكت ياكى شېۋە كاتېگورىيىسى مەۋجۇت ئەمەس.

تىل ھادىسىلىرىدىكى سان پەرقى بىلەن سۈپەت پەرقىنى يالغۇز ئۆزئارا چۈشىنىش دەرىجىسى دەپلا قارىماسلىق كېرەك. ئەمەلىيەتتە، ھەرقايسى ئورتاق مىللىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرى

① ف. د. سوششۇر: «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەرسلىكى»، 1980 - يىل، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 269 - بەت.

ئارا ئۆقۇشۇش دەرىجىسى ئوخشاش بولماسلىقى تامامەن مۇمكىن. مەسىلەن: ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتلىرى بىلەن شىمالىي دىئالېكتلىرى ئارىسىدىكى ئۆقۇشۇش دەرىجىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى ئارا بولغان ئۆقۇشۇش دەرىجىسىدىن كۆپ تۆۋەن. ھەتتا بەزى دىئالېكتلىرى ئارا جانلىق تىلدا تەرجىمان ئىشلەتمىسە، ئۆزئارا ئۆقۇشۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇلار ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى ھېسابلىنىدۇ ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ باشقۇرۇشى، تەسىرى ئاستىدا تۇرىدۇ. ئەكسىچە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرى ئارا ئۆقۇشۇش دەرىجىسى، ھەتتا تۇغقان تىللاردىن ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈرك تىللىرى قاتارلىق تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۆقۇشۇش دەرىجىسى خەنزۇ تىلى دىئالېكتلىرىغا نىسبەتەن كۆپ يۇقىرى، لېكىن بۇ تىللارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ، بىرى يەنە بىرىنىڭ باشقۇرۇشى، تەسىرى ئاستىدا تۇرمايدۇ، بەلكى ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە تەرەققىي قىلىپ كېتىۋاتقان مىللىي تىللار ھېسابلىنىدۇ.

بۇ تىللاردىن ئۆزئارا نىسبەتەن يېقىن بولغان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنى ئالساق، فونېتىكىلىق جەھەتتىن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالتە ياكى سەككىز بولۇشى، سوزۇق تاۋۇشلاردىن [a]،[ɛ] لەرنىڭ ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىشىنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىزلىكى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقىنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىزلىكى، لېكسىكىلىق جەھەتتە ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ، سوۋېت - ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، ئەرەب - پارس تىلى

قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، پارسىي سىستېمىدىكى جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى... قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر بۇ ئىككى تىلنىڭ سۈپەت پەرقلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ھەممىدىن مۇھىمى بۇ ئىككى مىللىي تىلنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا ئالاقە قورالى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا، ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئىگە بولۇپ تۇرغانلىقىدۇر، يەنى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى ۋە تاشقى تەرەققىيات ئامىللىرى بولغانلىقىدۇر. مانا بۇ پەرق ئۇلارنىڭ سۈپەت پەرقلىرىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى دەپ قارىلىدۇ.

ئەكسىچە، دەۋرىمىزدىكى مىللىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرى ئارا، دىئالېكت بىلەن ئورتاق مىللىي تىل ئارا بولغان پەرقلەر قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت سان پەرقلا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بىر ئورتاق مىللىي تىلنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا (يەنى ئورتاق مىللىي تىلدىن ئايرىلغان ھالدا) تەرەققىيات يۆنىلىشى بولمايدۇ، بەلكى شۇ ئورتاق مىللىي تىلنىڭ تەرەققىياتىنى دەۋر قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ، ئاخىر بېرىپ ئورتاق مىللىي تىل ئىچىدە سىڭىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا نىسبەتەن گۇاڭدۇڭ شېۋىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن لوپنۇر دىئالېكتى مانا مۇشۇنداق شارائىتتا تۇرىدۇ. شۇڭا دىئالېكت ۋە ئورتاق تىلنى پەرقلەندۈرۈشتە يالغۇز ئۇقۇشۇش دەرىجىسىنى ئۆلچەم قىلىشقا بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ھەممىلا مىللىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرىغا ئوخشاش ئۆلچەم قويۇشقا بولمايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتمەسلىكى كېرەك.

ھازىرقى زاماندا تەرەققىي قىلىپ ئۆز ئالدىغا بىردىن مىللىي تىل بولۇپ شەكىللەنمىگەن، ئۆز ئالدىغا بىردىن ئىجتىمائىي گەۋدە ھېسابلانمىدىغان خەلقتە ياكى مىللەتكە ئالاقە قورالى بولۇۋاتقان تىللارنى بىر - بىرىنىڭ دىئالېكتى دەپ قارايدىغان ئەھۋال دىئالېكتلار تەتقىقاتىدا مانا شۇنداق سان ۋە سۈپەت پەرقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىك ياكى تىللارنىڭ تارىخىي تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغانلىقتىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر ھازىرقى مىللىي تىللارغا ئۇلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىنلا قارالسا، تىلدىكى سۈپەت پەرقى نۇقتىسىدىن قارالمىسا، يەنى ئۇلارنىڭ ھەرقايسىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۆنىلىشى ھېسابقا ئېلىنمىسا، ئۇ چاغدا مەلۇم بىر تىل گۇرۇپپىسىغا، مەلۇم بىر تىل تارمىقىغا مەنسۇپ تىللارلا ئەمەس، ھەتتا مەلۇم بىر تىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق تىللارمۇ بىر تىل ھېسابلىنىپ قالىدۇ. بۇ تىللارنى قوللىنىۋاتقان ھازىرقى مىللەتلەرنىمۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ، بىزنىڭ تارىختىن بىلەلىگەن نۇقتىمىزغىچە يىغىپ - يۆگەپ بىرلا ئىسىم بىلەن ئاتاش لازىم بولىدۇ. ھالبۇكى، مۇنداق خۇلاسىنى شۇ مىللىي تىللارنىڭ ھەقدارلىرى قوبۇل قىلالمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدىكى ئىختىلاپلار ئىچىدە يەنە ئايرىم بىر شېۋە رايونى قىلىپ ئايرىشقا بولمايدىغان بەزى رايونلارنى شېۋە رايونى قىلىپ ئايرىپ كۆرسىتىش ئەھۋاللىرىمۇ بار. مەسىلەن: كورلا شېۋىسى، قاراشەھەر شېۋىسى، يېڭىسار شېۋىسى ... دېگەندەك. ئەگەر مۇشۇنداق ئايرىش توغرا كېلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇلاردىن باشقا يەنە پوسكام شېۋىسى، مەكىت شېۋىسى، توقسۇن شېۋىسى ... قاتارلىق خېلى جىق شېۋىلەرنى بەرپا قىلىش مۇمكىن، لېكىن مۇنداق قىلىش ئۇيغۇر

تىلى شېۋىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. توغرا، كۆپ ھاللاردا دىئالېكتلار ۋە شېۋىلەرنىڭ نامىنى جۇغراپىيىۋى نام بىلەن زىچ باغلانغان، ئەمما بۇنى مۇتلەقلەشتۈرمەسلىك كېرەك. جۇغراپىيىۋى مۇھىت گەرچە دىئالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئامىل بولسىمۇ، لېكىن دىئالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئورۇن - جاي ئامىلىدىنلا ئىبارەت. دىئالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق ئامىل يەنىلا زامان ئامىلىدۇر. دىئالېكت مەلۇم بىر ئورتاق تىل (ياكى بىر خىل ئورتاق مىللىي تىل) نىڭ زامان ئامىلى سەۋەبىدىن مەلۇم بىر رايوندا نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولغان تارمىقىدۇر. بىزنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ نامىنى ئومۇمەن جۇغراپىيىۋى نام بىلەن ئاتىشىمىز چوقۇم قانچە رايون بولسا، شۇنچە دىئالېكت ياكى شۇنچە شېۋە بولۇشى لازىملىقىدىن ئەمەس. ف. د. سوششورنىڭ تىللارنىڭ بۆلۈنۈشى توغرىسىدا توختالغىنىدا «زامان ئامىلىنى كىشىلەر ئاسان ئۇنتۇپ قالىدۇ ... جۇغراپىيىۋى پەرقنى زامان پەرقى دەپ چۈشىنىش كېرەك»① دېگىنىنى دىئالېكتلار ئەھۋالىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

① ف. د. سوششور: «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەرسلىكى»، 1980 - يىل، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 277 - بەت.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىش ئۆلچىمى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بىلەن ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۆزئارا ئۇقۇشالمىغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس. شۇنداق بولۇشقا قارىماي، يەرلىك شېۋىلەردە سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار بىر ناھىيە بىلەن بىر ناھىيىنىڭلا ئەمەس، ھەتتا بىر يېزا بىلەن بىر يېزىنىڭ تىل جەھەتتىكى نازۇك پەرقلىرىگىمۇ سەزگۈرلۈك بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆزىنىڭ ۋە ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ تىلىنى تونۇشتۇرىدىغان بولسا، «پالانچى مەھەللە (ياكى پالانچىلار) مۇنداق دەيدۇ، بىز مۇنداق دەيمىز» دەپ، تىلدىكى بەزى ئىنچىكە پەرقلەرنى، ھەتتا ئىنتوناتسىيە جەھەتتىكى پەرقلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن، دىئالېكت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بۇ پەرقلەرنىڭ ھەممىسىنى نەزەردە تۇتۇپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار ئۇچۇن ئەڭ مۇھىمى شۇ دىئالېكت ياكى شېۋىنى باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئەڭ گەۋدىلىك سىستېمىلىق ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى كېرەك.

ئە. ر. تېنىشېۋ بۇ ھەقتە توختالغىنىدا مۇنداق دەيدۇ: «پەقەت سىستېمىلىق بەلگىلەرلا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئاساسى بولالايدۇ.»①

گاۋ شىجيې ئەپەندىمۇ دىئالېكتلارنى ئايرىغاندا ھەرقايسى يەرلىك شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى، ئومۇمىي ئەھۋالدىن ئايرىلغان ھالدا مەلۇم بىر تىل ھادىسىسىنى دىئالېكتلارنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلماسلىقنى تەكىتلەيدۇ ۋە ھەرقانداق تىلدا كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ئايرىم تىل ھادىسىلىرىنىڭ بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز دىئالېكتلارنى بۆلۈش ئۆلچەملىرى توغرىسىدىكى مۇنداق قاراشقا قوشۇلىمىز. بۇ قاراشنى بىرەر دىئالېكت ياكى شېۋە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، تاسادىپىي ھالدا ياكى ئايرىم شەخسلەردىلا، ئايرىم قالدۇق ھالىتىدىلا (مەسىلەن، كۇچا شېۋىسىدە «kiz – كىرگىن» دىن باشقا z~s/r نۆۋەتلىشىشى بولمىغىنىدەك، «ak‘itʃ‘a — ئاكا» دىن باشقا ئورۇندا tʃ‘a — فورمىسى قوللىنىلمىغىنىدەك) كۆرۈلىدىغان تىل ھادىسىلىرى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى بولالمايدۇ، بەلكى، بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇ دىئالېكت ياكى شېۋە رايونىدا نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن، شۇ رايوننىڭ تىل ۋەكىلى ھېسابلىنالايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ھادىسىلىرى، يەنى ئايرىم كىشىگىلا ئەمەس، شۇ رايوندىكى مۇتلەق كۆپچىلىك ئۇيغۇرلارغا ئومۇمىي بولغان، ئايرىم قالدۇق ھالىتىدە ئەمەس، بەلكى سىستېمىلىق رەۋىشتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تىل ھادىسىلىرىدىن ئەڭ گەۋدىلىكلىرى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى بولالايدۇ، دەپ ئىزاھلاشقا

① ئە. ر. تېنىشېۋ، يۇقىرىقى ماقالە.

بولىدۇ. ئاۋۋال دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلىۋېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تونۇۋېلىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى — فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتتىكى پەرقلەردىن پايدىلىنىشتىمۇ بەزى ئوخشاشماسلىقلار مەۋجۇت.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىلنىڭ ماددىي پوستى ئىكەنلىكىدىن ئېيتقاندا، تىلدىكى ھەممە لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ئۆزگىرىشى تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا دىئالېكتلىق پەرقلەر دائىم ئالدى بىلەن فونېتىكىدا ئىپادىلىنىدۇ.① لېكىن بۇنىڭدىن دىئالېكتتىكى ھەممىلا پەرقلەرنى فونېتىكىغا ھاۋالە قىلىپ قويۇش لازىم، دېگەن مەنە چىقماسلىقى كېرەك، چۈنكى، تىل تاۋۇشلىرى تىلنى ئىپادە قىلغۇچى بىر ۋاستە، ئۇنىڭ تىلنىڭ باشقا تەركىبىي قىسىملىرى — لېكسىكا ۋە گرامماتىكا بىلەن ئەسلىدە ئىچكى باغلىنىشى يوق. شۇڭا ھەرقانداق تىلدا سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق جەھەتتىكى ۋە مەنە جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرى ھەرقاچان بىر-بىرىگە ئۇيغۇن كېلىپ بەرمەيدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىكى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر — «t'il» نىڭ «tl'il» غا ئۆزگىرىشى، ھازىرقى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر — «bar-» نىڭ «berip'» بولۇشى، «t'aʁq'a» نىڭ تەلەپپۇزدا «t'aqq'a» بولۇشى بۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان ئەمەس.

يەنە مىسال ئالساق، خوتەن دىئالېكتىدىكى «sɛg»'

① گاۋ مىڭكەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1979 - يىل، بېيجىڭ، ، - نەشرى، خەنزۇچە 223 - بەت.

«zɛ̄(r)dɛkʻ» سۆزلىرىنىڭ ئورنىغا باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەردە «iʃtʻ∼itʻ» «sɛwzɛ» سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىشىنى، خوتەن دىئالېكتىدىكى «qʻuluqʻ//ʁuluqʻ» فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان زۆرۈرىيەت رايىنىڭ باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە «ʃ» لىق ئىسىمداشتىن كېيىن «kʻerɛkʻ، lazim» سۆزلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىنى، خوتەن دىئالېكتىدا «iglig//iʁliʁ» فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان سۈپەتداشنىڭ باشقا دىئالېكتلاردا يوقلۇقىنى بۇ دىئالېكتلارنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

دىئالېكتلار سېلىشتۇرۇلغاندا، «sɛg» نىڭ ئورنىغا «iʃtʻ∼itʻ» نى قوللىنىش، «sɛlgɛʃtʻ» نىڭ ئورنىغا «jil atʻlapʻ» نى قوللىنىش، «kʻirpʻɛ» نىڭ ئورنىغا «dʐara» نى قوللىنىش، «jaʁatʃtʃʻi» نىڭ ئورنىغا «mudʐaŋ» نى قوللىنىش پەقەت مۇشۇ دىئالېكتلارنىڭ چەت تىل سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىلىشى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. يەنى مۇنداق سۆزلەر شۇ دىئالېكت ياكى شېۋىدە شۇ تىلنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىغا ئۇيغۇن ھالدا ئۆزلەشكەن بولسا، بۇ فونېتىكىلىق مەسىلە ھېسابلانمايدۇ. ئەكسىچە، مەسىلەن، پارس تىلىدىكى «gul»، «goʃ»، «gor» قاتارلىق سۆزلەر بىر دىئالېكتتا «gyl»، «gøʃ»، «gør» تەرزىدە، يەنە بىر دىئالېكتتا پارس تىلىدىكى تەلەپپۇزى بويىچە ئۆزلەشكەن بولسا، بۇ چەت تىل سۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلاردا شۇ تىلنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا ئۇيغۇنلىشىشى بىلەن ئۇيغۇنلاشماسلىقى بولۇپ، فونېتىكىغا دائىر مەسىلىگە كىرىدۇ. لېكىن، دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە كونكرېت ۋە ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلىدىغان ئالاھىدە سۆز ۋە ئالاھىدە گىرامماتىكىلىق فورمىلارنىڭ بار ياكى يوقلۇقى فونېتىكىغا دائىر مەسىلىگە كىرمەيدۇ. شۇڭا دىئالېكتلار-

دىگى پەرقلەرنى ئالدى بىلەن فونېتىكىدا ئىپادىلىنىدۇ، دەپ قاراش پەقەت مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، يەنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىلنىڭ ماددىي پوستى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەنلىك. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بۇ رولىنى تەكىتلىگەندە، ئىپادە قىلغۇچىنى ئىپادە قىلىنغۇچى ئورنىغا قويۇپ قويۇشقا ياكى ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

تەپسىلىيرەك ئېيتقاندا، مەلۇم تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەلۇم تىل ياكى دىئالېكتنى ئىپادىلەشتىكى سىستېمىچانلىقىدا ئىپادىلەنگەن ئالاھىدىلىكلەر، ياكى باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىدا باشقا تىل ياكى دىئالېكتلارغا نىسبەتەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر دىئالېكتلارنى ئايرىشنىڭ بىر ئۆلچىمى سۈپىتىدە تونۇلغىنى مۇۋاپىق. بىز دەۋاتقان بۇ ئالاھىدىلىكلەر سۆزلەرنى، گراممـاتىكىلىق فورمىلارنى تەشكىل قىلىشتا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى، ماسلىشىشى، تەسىر قىلىشى، ئۆزگىرىشى ... قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىن قايسىدا بولسۇن، ئومۇمىي بولغان، سىستېمىلىق بولغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر ئۆلچەم قىلىنسا بولىۋېرىدۇ. ئەگەر مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر فونېتىكا، لېكسىكا، گراممـاتىكىدىن ئىبارەت ھەر ئۈچىلا تەركىبىي قىسىمدىن تېپىلسا تېخى ياخشى، ئەگەر بولمىغاندىمۇ بۇلارنىڭ بىرىدە مەۋجۇت بولسا، شۇنى ئاساس قىلىپ، قالغانلىرى (يەنى ئومۇمىي بولمىغان، سىستېمىلىق بولمىغانلىرى) نى قوشۇمچە ئۆلچەم قاتارىدا قوللىنىش مۇۋاپىق. چوقۇم تىلنىڭ ھەر ئۈچىلا تەركىبىي قىسمىدىن سىستېمىلىق بولغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەرنى تېپىپ شۇ بويىچە ئايرىيمەن، دېيىش ھاجەتسىز.

دىئالېكتلارنى ئايرىش ئۆلچىمىنىڭ ئومۇمىيۈ ۋە سېلىشتۇر-
مىلىق ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى لازىملىقى نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇر
تىلى دىئالېكتشۇناسلىرى بۇ كەمچىلىكنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلى-
ۋاتقان ئۆلچەملەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ كۆرمىلى.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا

1) [i]، [ɨ] فونېمىسى توغرىسىدا

① [i]، [ɨ] تاۋۇشلىرىنىڭ بىر ياكى ئىككى فونېمىلىقى مەسىلىسى.

بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش گەرچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، مەيلى شىمالىي شېۋىلەردە بولسۇن، مەيلى جەنۇبىي شېۋىلەردە بولسۇن، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ئىككى فونېما بولۇپ شەكىللەنگەن ئەمەس، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرىدا پەقەت بىر فونېمىنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ كېلىدىغان شەرتلىك ۋارىيانتلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئىككى فونېما بولغانلىقى توغرىسىدا ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىمۇ ئاساس يوق. ئورخۇن ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇ ئىككى تاۋۇش بىرلا «𐰃» ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ھەرپ ھەتتا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئىككى خىل شەكىلدە كېلىدىغان ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىگىمۇ قوشۇلمىغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ شۇ دەۋر تىلىدا ئىككى فونېما بولغانلىقى توغرىسىدا يېتەرلىك پاكىتلار يوق. پەقەت «-il — ئېلىش، ئىلماق» ۋە «-ɨl~-ɨn — تۆۋەن چۈشۈش، ئېگىز ئورۇندىن پەسكە چۈشۈش» دېگەن ئىككىلا سۆز [i] ۋە

[ɨ] تاۋۇشلىرى ئىسپاتلىسىن لېكسىكىلىق مەنىدە پەرقلەندۇرۇپ كۆرسىتىلگەن. ①

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [i] (ياكى [ɨ]) بىلەن قۇرۇلغان مەيلى بىر بوغۇملۇق سۆزلەر بولسۇن، مەيلى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر بولسۇن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ھەم تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى بار ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلىشى جەھەتتىن ھېچ قايسى دىئالېكتتا ئىستېمىلىق پەرقنى شەكىللەندۈرمەيدۇ. يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسىنىڭ [ɨ] ۋارىيانتى ھەممىلا شېۋىلەردە بار.

مەسىلەن: «is»، «it'»، «k'im»، «bil-»، «p'iʃ-»، «siz-»، «q'il-» قاتارلىق سۆزلەرنى ئالساق، بۇلاردىن تۈرگۈن سۆز بولغانلىرى ھەممىلا دىئالېكتتا يېنىلىش كېلىشتە «isq'a»، «itq'a»، «k'imgɛ» شەكلىدە تۈرلىنىدۇ؛ پېئىل تۈركۈمىگە تەۋەلىرى ھەممىلا دىئالېكتتا سۈپەتداش فورمىسىدا «bilgɛn»، «p'iʃq'an»، «sizʁan»، «q'ilʁan» شەكلىدە تۈرلىنىدۇ. بۇ مىساللاردىكى سۆزلەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلارنى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلارنىلا قوبۇل قىلىشىنىڭ ھەممىلا دىئالېكتلاردا بىر خىل بولغانلىقىنى زورغا ئۇلارنىڭ فونېمىلىقىنى گراماتىكىلىق نۇقتىدىن ئىسپاتلاشنىڭ ئاساسى قىلىپ كۆرسەتكەندىمۇ، «il»، «iʃ»، «tʃ'iʃ»، «iz»، «il-» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىلا دىئالېكتلار (جۈملىدىن ئەدەبىي تىلىمىز) دا جۈپلۈك ۋارىيانتلىرى بولغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق بىردە ئۇنداق، بىردە مۇنداق تۈرلىنىش ياكى ياسىلىشلىرىنى فونېما

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 228 - بەت.

ئۆقتىسىدىن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگۈچى ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلىشى مۇنداق بولىدۇ:

سۆزلەر	سۆز تۈرلەنگۈچى قوشۇمچىلاردا	سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا
iʃ	iʃq'a, iʃt'a, iʃlar	iʃliq' iʃlɛ-
tʃ'iʃ	tʃ'iʃq'a, tʃ'iʃt'a, tʃ'iʃlar	tʃ'iʃliq' tʃ'iʃlɛ-
iz	izʁa, izda, izlar	izliq' izlɛ-
il-	ilʁan, ilsa, ildur-	ilʁur ilgɛk' ilmək'

شۇڭا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما رولىدىكى سوزۇق تاۋۇشلىرىنى مەيلى ئەدەبىي تىل نۇقتىسىدىن بولسۇن، مەيلى مەلۇم دىئالېكتلار نۇقتىسىدىن بولسۇن توققۇز دېيىشكە بولمايدۇ ۋە بۇنى دىئالېكتلارنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ **ئۇيغۇر تىلى** دىئالېكتلىرىنى [i] لىق دىئالېكتلار ۋە [ɨ] لىق دىئالېكتلار دەپ، ياكى [ɨ] ۋارىيانتى بار دىئالېكتلار ۋە [ɨ] ۋارىيانتى يوق دىئالېكتلار دەپ سىستېمىلىق ھالدا ئىككىگە ئايرىشقا بولمايدۇ.

[i] تاۋۇشى ئۆزىنىڭ شارائىتىغا قاراپ بەزىدە [i]، بەزىدە [ɨ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدا، شۇنىڭدەك ھەممىلا دىئالېكتلاردا بۇ ئىككى تاۋۇش بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسى ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا جاڭ خۇكيى ۋە مىن داگېڭ ئەپەندىلەرنىڭ ماقالىسى ① ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بەزى ئىنكاسلار قوزغالدى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ ماقالە [i] فونېمىسىنى، ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىر تۈرتكىلىك رولغا ئىگە. بىزدە ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرىنىڭ ھەقىقىي فونېتىكىلىق مىقدارى توغرىسىدا ئاكۇستىكىلىق تەتقىقات ئەمدى باشلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى ئاڭلاش ئەزالىرىمىزغا تايىنىپ سېزىپ بىلىش ئارقىلىق چىقىرىلغان يەكۈنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئىشەنچلىك بولىدۇ.

2) [i] فونېمىسىنىڭ جاراڭسىزلاشقان ۋارىيانتى [i°] مەسىلىسى.

بۇمۇ نورمال تەلەپپۇز شارائىتىدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يالغۇز بۇ تاۋۇشلا ئەمەس، بەلكى [u]، [y] لەرمۇ [ɦ] دىن باشقا پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا تامامەن جاراڭسىزلىشىدۇ. ئايرىم شېۋىلەردە بۇ تاۋۇشلارنىڭ بەزى سۆزلەردىلا (سىستېمىلىق تۈردە ئەمەس) جاراڭسىزلاشقاندىن كېيىنكى سىيرىلاڭغۇلۇقى كۈچلۈكرەك بولۇپ، بىر ئۆتكۈنچى [ʃ] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

---

① جاڭ خۇكيى، مىن داگېڭ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى [i] ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا». «民族语文» ژۇرنىلى، 1982 - يىل 5 - سان.

ئەدەبىي جانلىق تىل ۋە دىئالېكتلاردىكى تەلەپپۇزى	ئەدەبىي تىلدا يېزىلىشى
i°ʃtʻ (i°ʃitʻ بەزى دىئالېكتلاردا)	itʻ
i°ʃtʻɛr-	ittɛr-
i̥ʃkkʻi	ikkʻi
u°ʻka	ukʻa
y°tʻlɛ-	ytʻlɛ-
sy°tʻlɛ-	sytʻlɛ-
y°tʃʻ	ytʃʻ
u°tʃʻ-	utʃʻ-
pʻi°ʃtʻ	pʻitʻ

شۇڭا بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىمۇ دىئالېكتلارنى بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلغىلى بولمايدۇ.

2) بوغۇم ئاخىرىدا ئېغىز سوزۇق تاۋۇش [i] دىن كېيىن كەلگەن [r] تاۋۇشىنىڭ [z]، [j] ياكى [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشىشى.

بۇ مەسىلىگە كۆپىنچە مىسال ئېلىنىۋاتقان سۆزلەر «kʻir — كىر، كىر نەرسە»، «bir — سان»، «qʻir — قىر، قىرغاق» «qʻir- - قىرىش، قىرماق»، «girdɛ»، «kʻirpʻɛ» قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بىرىنچىدىن، مۇشۇ ئالتە سۆزدىكى [r] تاۋۇشىنىڭ مەلۇم بىر دىئالېكتتا (شېۋىدە ئەمەس) [z]، [j] ياكى [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشىشى سىستېمىلىق ئەمەس. مەسىلەن: مەركىزىي دىئالېكتنى ئالساق، قەشقەر شېۋىسىدە [z] بىلەن، تۇرپان، قۇمۇل شېۋىلىرىدە [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. ئىلى شېۋىسىدە، تارىم شېۋىسىدە، كۇچا شېۋىسىدە ئەينەن يەنى [r] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، [z] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان قەشقەر شېۋىسىنىڭ ئۆزىدىمۇ مۇشۇنداق قۇرۇلمـ

دىكى «sir»، «sirk'ɛ»، «jir- — يىرىش، يىرماق»، «ʃir—
هايۋان»، «k·ir — كىرمەك، كىرىش»، «jirgɛn — يىرگىنىش،
يىرگىنمەك» سۆزلىرىدىكى [r] تاۋۇشى [z] غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ.

شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا بۇ ئۆلچەمنى قوللىنىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى (هازىرقى هالىتىدىمۇ، تارىخىي جەھەتتىنمۇ بىر-بىرىگە يېقىن كەلمىگىنىگە قارىماي، زورلاپ) تۆۋەندىكى تۆت قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن.

a. ئىنىق [r] تەلەپپۇزدىكىلەر:

تارىم، موغال، كۇچا، ئىلى، كەلپىن شىۋىلىرى ۋە لوپنۇر دىئالېكتى.

b. بەزىدە [z] لىشىدىغان، بەزىدە [r] چۈشۈپ قالىدىغان تەلەپپۇزدىكىلەر:

قەشقەر، ئاتۇش شىۋىلىرى (يېڭىسار، يوپۇرغا، پەيزىۋات ناھىيىلىرىمۇ مۇشۇ قاتارغا كىرىدۇ).

c. كۆپىنچە [j] ياكى [ɪ] بىلەن، بەزىدە [ɛ] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىدىغانلار:

ئىلچى، قارىقاش، لوپ، گۇما، قاغىلىق، يەكەن شىۋىلىرى (ئەسكەرتىش: چىرىيىدىن شەرقتىكى ناھىيىلەردە يا [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ ياكى [r] ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ).

d. ئىزچىل [ɪ] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرىدىغانلار: قۇمۇل، تۇرپان شىۋىلىرى.

3) tʃ'//t' نۆۋەتلىشىشى.

بۇ بىر تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىككى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «t'iʃ»، «t'yʃ- — چۈشۈش، چۈشىمەك»، «t'yʃ—

چۈش ۋاقتى»، «tʻuʃ — تۇش، ئۇدۇل»، «tʻyʃ — چۈش» قاتارلىق سۆزلەردىكى [tʻ] نىڭ ھازىر [tʃʻ] غا نۆۋەتلىشىش - نۆۋەتلەشمەسلىكىگە قارىتىلغان.

مۇنداق نۆۋەتلىشىش يالغۇز جەنۇبىي شېۋىلەرنىڭلا خۇسۇسىيىتى ئەمەس، شىمالىي شېۋىلەردىن ئىلى، تۇرپان قاتارلىق شېۋىلەردىمۇ [tʃʻ] لىشىش ھادىسىسى بار. بەزى جايلاردا مەسىلەن، مەكىتتە (تارىم شېۋىسى دائىرىسى) كۆپىنچە [tʃʻ] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلسىمۇ، بەزىدە [tʻ] تەلەپپۇز قىلىنىش ئەھۋالىمۇ ئۇچرايدۇ، يەنى مەكىتتە [tʃʻ] لىشىش جەريانى تېخى ئاياغلاشمىغان.

بۇ ئۆلچەم بويىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئىككىگە ئايرىش مۇمكىن:

a. [tʻ] تەلەپپۇز قىلىدىغان دىئالېكتلار — لوپنۇر دىئالېكتى، قۇمۇل، كۇچا شېۋىلىرى.

b. [tʃʻ] تەلەپپۇز قىلىدىغان دىئالېكتلار — قالغان دىئالېكت ۋە شېۋىلەر.

4) tʃʻ//s نۆۋەتلىشىشى.

بۇمۇ بىر تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، بىرىنچى بوغۇمى [tʃʻ] بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى [s] تاۋۇشىنىڭ ھازىر [tʃʻ] بىلەن نۆۋەتلىشىشىگە قارىتىلغان. مەسىلەن:

چاچ، — tʃʻatʃʻ < satʃʻ	چاچ- — tʃʻatʃʻ- < satʃʻ-
— tʃʻaʃqʻan < satʃqʻan	tʃʻatʃʻra- < satʃʻra-
چۈچۈك، — tʻytʃʻykʻ < sytʃʻykʻ	چىچ- — tʃʻitʃʻ- < sitʃʻ-

مۇنداق نۆۋەتلىشىش جەريانى دىئالېكتلاردا بىر خىلدا ئەمەس. مەسىلەن: ئىلى، قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدە [tʃʻ] غا نۆۋەتلىشىش جەريانى ئاياغلاشقان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر،

كەلپىن شېۋىلىرىدە، خوتەن دىئالېكتىدا «چاشقان» سۆزى تېخى satʃq'an دېيىلىدۇ، يەنى مۇنداق نۆۋەتلىشىش كۆرۈلمەيدۇ. لوپنۇر دىئالېكتىدا «چاچرا -» سۆزى «satʃ'ra∼tʃ'atʃ'ira -» شەكلىدە ئىككى خىل، «چاشقان» سۆزى «satʃq'an∼tʃ'iʃq'an» شەكلىدە ئىككى خىل قوللىنىلىدۇ. پۈتۈن تارىم شېۋىسىدە (جۇملىدىن كۇچا شېۋىسىدىمۇ) «چاشقان» سۆزى «ʃaʃq'an» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

بۇ ئۆلچەم بويىچە تېخى [tʃ'] غا نۆۋەتلىشىش جەريانى ئۈزۈل - كېسىل ئاياغلىشىپ كەتمىگەن قەشقەر، كەلپىن، تارىم (جۇملىدىن كۇچا) شېۋىلىرىنى، خوتەن دىئالېكتىنى، لوپنۇر دىئالېكتىنى يىغىشتۇرۇپ بىر دىئالېكت ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلىش ئەلۋەتتە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

5) $g /\!/ w$ نۆۋەتلىشىشى.

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ شەرتى ۋە سەۋەبلىرى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. شۇنىڭدەك [w] لاشتۇرىدىغان بەزى شېۋىلەردە بىرەر - بىرەر [g] لاشتۇرۇش، [g] لاشتۇرىدىغان بەزى شېۋىلەردە ئاندا - ساندا [w] لاشتۇرۇش ھادىسىسى ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ فونېتىكىلىك ئۆلچەمنى «ئومۇمەن» بىلەن «قىسمەنلىك» نۇقتىسىدىن ئىشلىتىش مۇۋاپىق.

بۇ ئۆلچەم بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئىككىلا تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

a. ئومۇمەن [g] لىشىدىغان دىئالېكت ۋە شېۋىلەر:
لوپنۇر دىئالېكتى، قۇمۇل، تۇرپان، ئىلى، تارىم (جۇملىدىن كۇچا)، كەلپىن شېۋىلىرى.

b. ئومۇمەن [w] لىشىدىغان دىئالېكت ۋە شېۋىلەر:
قەشقەر، ئاتۇش شېۋىلىرى، يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرى، گۇمىدىن چارقىلىققىچە بولغان پۈتۈن خوتەن دىئالېكتى.

مۇنداق بۆلگەندە، ئاساسىي پەرقلەرگە ئېتىبار قىلىنمىغان ھالدا خوتەن دىئالېكتى قەشقەر شېۋىسىگە، لوپنۇر دىئالېكتى شىمالىي شېۋىلەرگە قوشۇۋېتىلگەن بولىدۇ.

6) سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدىكى [j] نىڭ [ʒ] بىلەن نۆۋەتلىشىشى ياكى چۈشۈپ قېلىشى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا سۆز بېشىدا [j] تاۋۇشىنىڭ بولۇش - بولماسلىقى خاقانىيە تىلى بىلەن ئوغۇز تىللىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە «دىۋان» دەۋرىدىكىدەك ئېنىق ئىككى قۇتۇپ ھالىتىدە كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن: ئۆز دەۋرىدە خاقانىيە تىلى ئۈچۈن ۋەكىل قىلىپ ئېلىنغان، [j] لىشىدىغان قەشقەر تىلىدا ھازىر سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [j] تامامەن [ʒ] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان بولدى، خوتەن دىئالېكتى (گۇما شېۋىسىنى مۇستەسنا قىلغاندا) ۋە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدە بولسا، ئومۇمەن [j] ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، پەقەت بەزى سۆزلەردىلا [ʒ] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ياكى چۈشۈپ قالىدىغان (ئوغۇزچىغا ئوخشاش) بولغان. لوپنۇر دىئالېكتىدا بولسا بۇ [j] نىڭ [ʒ] بىلەن نۆۋەتلىشىشىنى زادى كۆرگىلى بولمايدۇ، بەزىدە [j] چۈشۈپ قالىدۇ. ئىلى شېۋىسىدە [ʒ] لىشىش كۆپ، ئايرىم سۆزلەردىلا [j] ئەينەن ساقلىنىدۇ ياكى چۈشۈپ قالىدۇ.

بۇ ئۆلچەم بويىچە بۆلگەندە، تۆۋەندىكى ئۈچ دىئالېكتنى شەكىللەندۈرۈش مۇمكىن:

a. [ʒ] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ياكى ئومۇمەن نۆۋەتلىشىدىغان دىئالېكت — ئىلى، قەشقەر، ئاتۇش، تارىم (ئاساسەن)، كۇچا، موغال، يەكەن، قاغىلىق، گۇما شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

b. [ʒ] بىلەن نۆۋەتلەشمەيدىغان دىئالېكت — خوتەن دىئالېكتى (گۇما شېۋىسى مۇستەسنا)، قۇمۇل، تۇرپان، كەلپىن شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

c. [ʒ] بىلەن نۆۋەتلەشمەيدىغان، بەزىدە [j] چۈشۈپ قالىدىغان دىئالېكت — لوپنۇر دىئالېكتى.

(ʒ//j نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدىغان سۆزلەر ئايرىم جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى).

سۆز بېشىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا j//z نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى

		ئىلى	قۇمۇل - تۇرپان		تارىم شىۋىسى						قەشقەر		خوتەن			يەكەن*	قاغىلىق	لوپنۇر	كەلپىن	ئەسكەرتىش
			تۇرپان	قۇمۇل	مەكىت	ئاقساقمارال	ئاقسۇ قارىتال	ئاقسۇ قۇمباش	موغال	كۇچا*	قەشقەر*	ئاتۇش	خوتەن*	كېرىيە*	گۇما					
1	jigirmɛ	z	j	j	z	z	z		z		z	z	j	j	z		z	j	j	كۇچا*—كۇچا، باي، شايار، توقسۇ قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
2	jigit	z	j	j	z	j/z	z		z		z	z	j	j	z			j	j	
3	jik	z	j	j	i		z	z		z	z	z	j	ʃ	z			i	j	قەشقەر* — قەشقەر، يېڭىسار، پەيزىۋات يوپۇرغا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
4	jilik	i	i	i	z	i	i	i	z	i	z	z	j		z	z	z	i	j	
5	jil	z	j	j	z	j	j	z	z	z	z	z	j	j	j/z	z	z	i	j	
6	jilan	i	i	i	z	i	i	i	z	i	z	z	j	j		z		i	j	

7	jildam	i	u		z	i	i	i	z	i	z	z	j	j		z	z	i		يەكەن* — يەكەن، پوسكامنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
8	jilt'iz	j	j		z	j	j/z	z	z	j	z	z				z	z	i	j	
9	jilman	i	i		z	i/z	i	i	z	i	z	z				z	z	i	j	
10	jilp'iz	i/j								j	z					z		j		خوتەن* — ئېلچى، قارقاش، لوپ قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
11	jin (قوينىڭ يىنى)	z	i	i	z	z	z	z	z	z	z	z				z	z	i	j	
12	jiŋnɛ	z	j	j		j/z	z	z	z	z	z	z	j			z	z	i	j	
13	jip'	z	j	j	z	j	z	z	z	z	z	z	j	ʃ	j/z	z	z	i	ʃ	كېرىيە* — كېرىيە، چىرىيە، نىيە، چەرچەن، چارقىلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
14	jip'ɛk'	:	j		z	j/z	z		z	z	z	z						i		
15	jiʳr -	z	j	j	z	z	z	z	z	z	z	z				z	z	i	j	
16	jiraq'	z	j	n	z		z	z			z	z				z	z	i		
17	jirik'	z	j								z	z						i	j	

18	jiriŋ	ʐ	j		ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ				ʐ	ʐ	i	j
19	jilɛŋgy	g	g	i		i	i		i			ʐ					ʐ		j
20	jirt' -	ʐ	j	j	ʐ	j	ʐ	ʐ		ʐ	ʐ		j		ʐ			i	j
21	jit' - (يوقملمش)	ʐ	j	y	ʐ	ʐ	i	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	j	ʃ		ʐ	ʐ	i	i
22	jirgɛn -	ʐ	j																
23	jet'im	ʐ	j							ʐ	ʐ		j					j	
24	jiʁ -	ʐ	j		ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ		j					j	j
25	jiʁla -	ʐ	j	j	ʐ	ʐ	j/ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	j	j	ʐ	ʐ	ʐ	j	j
26	jiq'il -	ʐ	j	j	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ	ʐ		j	ʃ	j/ʐ	ʐ	ʐ	j	i/ʃ
27	jygyr -	ʐ	j				ʐ	ʐ	j	ʐ	dʐ/ʐ	ʐ	j	j	ʐ			j	
28	jygɛn	ʐ	j					ʐ		ʐ	ʐ			j				j	j

29	jyk'	z	j					z		z	z							j	j
30	jyk'yn -	z	j								z							j	
31	jyr -	z	j	j	z	j	j/z		z	z	dz/z		j	j	j	z	z	j	j
32	jyrɛk'	z	j	j	z	z	z	z	z		z	z	j	j	z	z	z	y	j
33	jydy -	—	—		z	j/z			z		z	z	j			z			
34	ju -	z	j	j	z	z	z		z	z	z	z	j	j	z	z	z	j	j
35	jul -	z	j	j	z	z	j/z	z	z	z	z					z		j	
36	jult'uz	j	j		z	j/z	j		z	j	z			j		z	z	j	j
37	julun	z	j								z							j	j
38	julʁun	z	j	j	z	z	z	z	z	z	z		j	j				j	j
39	jum -	z	j		z	z	z	z	z	z	z						z	j	j
40	jumʃa -	z	j			j	j		j	j								j	j
41	juŋ	z	j	j	z	z	z	z	z	z	z					z	z	j	j

42	jupq‘a	—	j	j					z			z						j	
43	jurt‘	z	j	j	z	z	j/z		z	z	z	z	j	j	z	z	z	j	j
44	jut‘ -	z	j		z	j/z	z	z	z	z	z					z	z	j	j
45	juʁur -	z	j			z	j/z	z	z	z	z		j					j	j
46	juq‘ -	z	j	j		z	z	z	z		z							j	s
47	jɯq‘uri	z	j	j	z	z	j		z		z		j	ʃ	j	z	z	j	
48	jumula -	z	j	j	z	j		z	z							z			j

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايـ
رىشتا ئۆلچەم سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان فونېتىكىلىق ھا-
دىسىلەردىن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىقىنىڭ كۈچ-
لۈك - كۈچسىزلىكى (مەسىلەن، بەزى تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى
بوغۇمىدا [o]، [ϕ] سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى ياكى ئۇنىڭ
ئورنىغا [a]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى — ،«mozaj ~ mozoj»
،«k'ϕsɛj~k'ϕsϕj» ،«bϕdzɛn~bϕdzϕn» ،«oηaj~oηoj»
«osal~osol» قاتارلىقلار؛ لەۋلەشكەن سوزۇق تا-
ۋۇش [o]، [ϕ] لەر بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە
مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېيىنكى بوغۇمدا كېلىدىغان سوزۇق
تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىگە ماسلىشىشىنى تەلەپ قىلىشى — ~ ormo»
،«k'ϕrsɛ ~ k'ϕrsϕ» ،«q'ojma ~ q'ojmo» ،«orma
،«q'ollar ~ q'ollor» ،«k'ϕrgɛn ~ k'ϕrgϕn»
~ syzzy» ،«t'urdi ~ t'urdu» ،«q'ojtʃ'i ~ q'ojtʃ'u»
«syzdi قاتارلىقلار؛ ϕ — y ،o — u قۇرۇلمىسىدىكى بىر
قىسىم سۆزلەرنىڭ ϕ — ε ،o — a قۇرۇلمىسىدا قوللىنىلىشى —
«ϕt'yk' ~ ϕt'ɛk'» ،«bojun ~ bojan» ۋە بۇ ھادىسى-
نىڭ سۆز تۈرلىنىشى، سۆز ياسىلىشىدىمۇ ئىزچىللىقى — ~bolap'»
،«q'olum ~ q'olam» ،«k'ϕryp' ~ k'ϕrɛp'» ،«bolup'
:«t'oʃuq'~t'oʃaq'» ،«ϕlyk'~ϕlɛk'» ،«k'ϕzym~k'ϕzɛm»
سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇچۇق
بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىش - ئاجىزلاشماسلىقى (مەسىلەن،
~ k'ɛlip'» ،«at'isi ~ at'asi» ،«berip' ~ barip'»
«k'ilip' ~ k'elip')؛ كۆپىنچە چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنـ
غان سۆزلەردىكى [k']، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار
بىلەن بىرىكىشىدە ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيـ
غۇنلىشىش - ئۇيغۇنلاشماسلىقى مەسىلىسى (مەسىلەن، «gyl~gul»،

«gɸr ~ gor»، «gɸʃ ~ goʃ»، «tʃ'ɸk'ɛn ~ tʃ'ok'an»)؛ ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەر ئاخىرىدا قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ياكى يېڭى تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە بۇ تاۋۇشلارنىڭ [q']، [k'] گە ئايلانغان بولۇشى (مەسىلەن، «ajaq' ~ ajaʁ»، «ulaq' ~ ulaʁ»، «ɸlyk' ~ ɸlyg»)؛ ئالاھىدە تاۋۇشلار مەسىلىسى (مەسىلەن، كەلپىن شېۋىسىدىكى جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار؛ خوتەن دىئالېكتىدا [t'] تاۋۇشىنىڭ شەرتلىك ۋارىئانتى بولغان بوغۇز تاۋۇشى [ʔ] قاتارلىقلار)؛ تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى (مەسىلەن، «olʁoq' — ئوغلاق»، «t'alt'iʁ — تاتلىق»، «alt'ap' — ئاتلاپ»، «irwajim — ئىبراھىم»، «q'ilwɛ — قىبلە»، «arʁij — ئايغىر» قاتارلىقلار)؛ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيىسى (مەسىلەن، «q'izzar — قىزلار»، «jollu — يولنىڭ، يولنى»، «t'ossu — توستى») قاتارلىق مەسىلىلەر بار.

بۇ ئۆلچەملەر بىلەن ئايرىغاندىمۇ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئىككىگىلا ئايرىلىدۇ. مۇنداق ئايرىش ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا بۇ ئۆلچەملەرنىمۇ ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ قوللىنىشقا بولمايدۇ.

2. گراماتىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا

1) ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش ئۈچۈن بىرلا ni - فورمىسى (بۇنىڭ ئۈزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيىسى سەۋەبىدىن لوپنۇر دىئالېكتىدا 28 ۋارىيانتى بار)نى قوللىنىش — بۇ لوپنۇر دىئالېكتى بىلەن قومۇل شېۋىسىنىڭ

ئالاھىدىلىكى، شۇڭا بۇ پەقەت لوپنۇر دىئالېكتى ۋە قۇمۇل شېۋىسى بىلەن باشقا دىئالېكتلارنىلا ئايرىش ئۆلچىمى بولالايدۇ.

2) miʃ – فورمىسى.

بۇ فورما ئارقىلىق گ. ياررىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى شىمالىي دىئالېكتلار ۋە جەنۇبىي دىئالېكتلار دېگەن ئىككى گۇرۇپپىغىلا بۆلىدۇ. بىزمۇ بۇ فورمىنىڭ ئۆلچەم قىلىنىشىغا قوشۇلالمايمىز. بىزنىڭ قوشۇلالماسلىقىمىزنىڭ سەۋەبى، بۇنىڭ يالغۇز ئۆلچەم بولغانلىقىدىن ئەمەس، شۇنىڭدەك ئە. ر. تېنىشېۋ ئېيتقاندەك بۇ فورمىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزدا بولغانلىقىدىنمۇ ئەمەس، بەلكى بۇ فورما بويىچە بۆلگەندە، لوپنۇر دىئالېكتىدەك ئالاھىدە بىر دىئالېكت شىمالىي شېۋىلەرنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ قالىدۇ، قەشقەر شېۋىسى ھازىرقى مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىن چىقىپ جەنۇبىي دىئالېكتلارغا قوشۇلۇپ قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بۇ فورمىنىڭ قوللىنىلىشى قەشقەر شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلنى تەشكىل قىلغۇچى بىر شېۋە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەبىي تىلغا تەسىر قىلغانلىقىدىن بولۇپ، كۇچادىن شىمالدا بۇ فورما خەلق جانلىق تىلىدا قوللىنىلمايدۇ.

3) پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى.

بۇ جەھەتتە دىئالېكتلار ئارا ئىككى خىل ئوخشاشماسلىق بار. بىرى، ئىمكانىيەت تۈسىنى ئىپادىلىگۈچى فورما - al نىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئۇيغۇنلىشىپ - al ۋە - εl شەكلىدە ئىككىگە ئايرىلىشى. بۇ نۇقتىدا ئومۇمەن قۇمۇل، تۇرپان، تارىم (ئاقسۇ قارىتال)، كۇچا شېۋىلىرى، لوپنۇر دىئالېكتى بىر خىلدا ماسىدۇ، يەنى بۇلاردا بۇ فورما ئىككىگە ئايرىلماي ھەرقانداق ئەھۋالدا «al-» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

alalajmɛn ~ alalimɛn ~ alalajdimɛn — ئالالاي-
مەن، k‘ɸralajmɛn ~ k‘ɸralimɛn ~ k‘ɸralajdimɛn —
كۆرەلـەيمەن. قالغان شېۋە ۋە دىئالېكتلاردا سوزۇق تاۋۇشـلار-
نىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئۇيغۇنلىشىپ «-al، -ɛl» شەكلىدە
كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: alalajmɛn، k‘ɸrɛlɛjmɛn.

يەنە بىرى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار-
نىڭ ئاخىرىدىكى رەۋىشداش قوشۇمچىسى «-j» نىڭ چۈشۈپ
قېلىش ـ قالماسلىقى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا ئىلى، قۇمۇل، تۇر-
پان شېۋىلىرىدىن باشقا ھەممە شېۋە ۋە دىئالېكتلاردا «-j»نى
چۈشۈرۈپ قويمايدۇ، مەسىلەن، ئالدىنقىلاردا «jasalajmɛn —
ياسيالايمەن» بولسا، كېيىنكىلىرىدە «jasijalajmɛn» بولىدۇ.

4) ئالاھىدە گراماتىكىلىق فورمىلار.

ئالاھىدە گراماتىكىلىق فورمىلار بولۇپمۇ خوتەن ۋە لوپ-
نۇر دىئالېكتلىرىدا كۆپ. مەسىلەن: خوتەن دىئالېكتىدىكى زۆرۈ-
رىيەت رايى فورمىسى «-ʁuluq‘ ~ -q‘uluq‘ ~ -gylyk‘ ~
-k‘ylyk‘»، سۈپەتداش فورمىلىرى «-ʁaq‘ ~ -q‘aq‘ ~
-gɛk‘ ~ -k‘ɛk‘»، «-ʁliʁ، -glig»، «-ŋʁu، -ŋgy» لەر،
لوپنۇر دىئالېكتىدىكى سۈپەتداش فورمىسى «-atʃ‘i، -ɛtʃ‘i»،
«-ʁuluq‘، -q‘uluq‘» فورمىسىدىن كېيىن يەنە «sɛn، siz»
قاتارلىق شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ قوللىنىش، «ʁu، q‘u»
ئىسىمداشلىرىدىن كېيىن «tʃ‘ɛ» ۋە ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىنى
قوشۇپ قوللىنىش، «-ʁan، -q‘an» سۈپەتداشلىرىدىن كېيىن
«-daq‘i، -dɛk‘i» لەرنى قوشۇپ قوللىنىش، تارىم ۋە موغال
شېۋىلىرىدە «q‘il» ياردەمچى پېئىلى ئورنىغا «ɛt‘» نى قوللىنىش
قاتارلىقلار مۇشۇ شېۋە ۋە دىئالېكتلارنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى
ھېسابلىنىدۇ، ئۇنى ئومۇمىي ئۇيغۇر شېۋە ۋە دىئالېكتلىرىنى
ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە قوللىنىشقا بولمايدۇ.

3. لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا

ھەرقايسى دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر بار. ئەدەبىي تىلدا ياكى باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە بولمىغان ياكى قوللىنىلمايدىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، «soq'maq' — خوتەن دىئالېكتىدا كىشمىش، ياڭاق مېغىزى ۋە پۇراقلىق دورا - دەرمانلارنى سوقۇپ، ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان يېمەكلىك»، «bøgɛtʃ' — خوتەن دىئالېكتىدا ئېرىقتىكى سۇنى توسۇش ئۈچۈن ئېرىققا تاشلىنىدىغان شاخ - شۇمبا»، «bøk'ɛl — تارىم شېۋىسىدە سورۇنلاردا كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ گۆش ئۈلەشتۈرۈپ بەرگۈچى ئادەم»، «mandʐar — لوپنۇر دىئالېكتىدا دەريانىڭ كىچىكرەك ئېقىنلىرىدا بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن تالدىن توقۇلغان مەخسۇس سېۋەت» قاتارلىقلار؛ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولسىمۇ، باشقا مەنىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، «tʃ'iraʁ — تارىم ۋە موغال شېۋىلىرىدە — نەزىر»، «tʃ'iwin — لوپنۇر دىئالېكتىدا — پاشا»، «sapt'iq' — لوپنۇر دىئالېكتىدا — قوشۇق» قاتارلىقلار؛ ئوخشاش بىر ئۇقۇم ياكى چۈشەنچىنى ئەدەبىي تىلغا ياكى ئۆزىدىن باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەرگە ئوخشىمايدىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش، مەسىلەن، «tʃ'iraʁ ɛt'mɛk' — تارىم ۋە موغال شېۋىلىرىدە — نەزىر قىلماق»، «χarɛt' — خوتەن دىئالېكتىدا — ياغاچچى»، «zɛ(r)dɛk' — خوتەن دىئالېكتىدا — سەۋزە»، «miʃ — كېرىيە شېۋىسىدە — مۈشۈك»، «sɛg —

خوتەن دىئالېكتىدا — «ئىت»، t‘oχʃorʁutʃ‘ — لوپنۇر دىئا-
لېكتىدا — «كۆسەي»، usq‘aʁ — لوپنۇر دىئالېكتىدا — ساپ-
لىق»، «t‘oroʃɛn — لوپنۇر دىئالېكتىدا، t‘ariʃan — ئاقسۇ
قارىتالدا — «چوشقىنىڭ كىچىكى»، tʃ‘yp‘ɛ — مەكىتتە،
tʃ‘yrp‘ɛ — ئاقسا قمارالدا — «چوشقىنىڭ كىچىكى»، q‘ulaj —
لوپنۇر دىئالېكتىدا — «يىڭناغۇچ»، sɛlgɛʃt‘ — قاغىلىق
شېۋىسىدە — يىل ئاتلاپ» قاتارلىقلار دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ
لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ.

نەزەرىيە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا لېكسىكىمۇ ئۆلچەم قىلىنىشى كېرەك. بۇ ھەقتە لى جىڭۋېي ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلارنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى» دېگەن ماقالىسىنى مۇشۇ تېمىدا قىلىنغان جاپالىق ئەمگەكلەرنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ.

بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، تىلنىڭ لېكسىكا قىسمىدا كۈچلۈك سىستېمىچانلىق بولمايدۇ. ئۇنىڭدا فونېتىكا ۋە گراممatikا قىسمىدا بولغاندەك ئۇنداق بىر پۈرۈش قائىدە-قانۇنلار سىستېمىسى بولمايدۇ. لېكسىكا بىر يىغىندى نەرسە، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئالدىنقى ئىككى تەركىبىگە نىسبەتەن تېزرەك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلۇم بىر سۆزنى قوللىنىدىغانلار بىلەن قوللانمايدىغانلارنىڭ چېگرىسى ئالدىنقى ئىككى تەركىبكە تەئەللۇق ئالاھىدىلىكلەرنى قوللىنىدىغانلار بىلەن قوللانمايدىغانلارنىڭ چېگرىسىغا قارىغاندا تۇتۇقراق بولىدۇ. مەسىلەن: ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكتلاردا ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى «-t‘ɛk‘ ،-dɛk‘» پەقەت خوتەن دىئالېكتىدىلا «-t‘ɛj ،-dɛj» شەكلىدە ياكى «-t‘ɛg ،-dɛg» قوللىنىلىدۇ، لېكىن باشقا دىئالېكتلاردىكى «iʃt‘∼it‘» سۆزىنى خوتەندە

قوللانماسلىقى ناتايىن. مەسىلەن: خوتەندە sɛg (ئىت) سۆزى بىلەن بىللە «ئىت ئوينىغۇچى» شەخسنى بىلدۈرىدىغان «iʃt'awaz»، «iʃt'atʃ'i» دېگەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «it'» سۆزى ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز. شۇنىڭدەك، «t'yŋyl-» سۆزى لوپنۇردا «ئايرىلىش، ئۈمىد ئۈزۈش» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. ① بۇ سۆز بىزگە گەرچە باشقا دىئالېكت رايونلىرىدا ئۇچرىمىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىم شېۋىسىدە (مەسىلەن، ئاقسۇ قارىتالدا) خېلى ئىشلىتىلىدىكەن (مەسىلەن، balini ɛmtʃ'ɛkt'in t'yŋyldyrdyk' بالىنى ئەمچەكتىن ئايرىدۇق). شۇڭا بىز لېكسىكىلىق پەرقلەر دىئالېكتلارنى ئايرىشتا ياردەمچى ۋاستە سۈپىتىدە قارالسا ۋە شۇنداق قوللىنىلسا بولامدىكىن، دەپ قارايمىز.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا يارىشا ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان ئۆلچەم ئۇنى ئاساسىي جەھەتتىن (مەلۇم بىر دىئالېكت رايونى بىلەن يەنە بىر دىئالېكت رايونىنىڭ تۇتاشقان ئورنىنى يەنى بىرەر شېۋە رايونىنى نەزەردىن سارقىت قىلغان ھالدا) ئايرىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى شۇنىڭدەك ئۆلچەم قىلىپ ئېلىنغان تىل ئالاھىدىلىكلىرى ھەرقايسى دىئالېكتلارنىڭ ئاساسىي قىسمى (ياكى كۆپچىلىك قىسمى) نىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. مانا مۇشۇنداق ئاساسىي ئۆلچەمنى دەۋر قىلغان ھالدا قالغان قوشۇمچە ئۆلچەملەرنى قوللىنىش بۇ مەسىلىنىڭ ئوڭۇشلۇق يېشىلىشىنى ئالغا سۈرىدۇ.

---

① بۇ سۆزنىڭ مەنىسى توغرىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 102 - بەت، III توم 539 - بەتكە قاراڭ. بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسى «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە «tøŋyl» دەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىكى ئەمەلىي تەلەپپۇزى بويىچە «t'yŋyl-» دەپ بەرگەن.

1955 ـ يىلىدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئومۇمىيۈزلۈك دىئالېكت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېرىشىلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بىزچە پەقەت تۆۋەندىكى ئۆلچەملا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئەمەلىي پەرقلەندۈرىدىغان، ئۇلارنىڭ چېگرىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئوبيېكتىپ ئۆلچەم ھېسابلىنىدۇ.

1) پېئىللارنىڭ ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان فورمىسى.

2) ئۈزۈك تەلەپپۇزلۇق.

پېئىللارنىڭ ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامانى «دىۋان»دا «r ـ» فورمىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ فورما كەلگۈسى زامانغا ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالدى. مەسىلەن:

alsa alar — ئالسا ئالار.

k'ɛlsɛm k'elɛrmɛn — كەلسەم كېلەرمەن.

ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلى ھازىر «a ـ، ɛ ـ» لىك رەۋىشداشتىن كېيىن «t'urur» ياردەمچى پېئىلى ۋە ئۇنىڭ قىسقارغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولدى.

«t'urur» پېئىلى «دىۋان»دا ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە مەستىرى بولمىغان كەلگۈسى زامان پېئىلى، دەپ ئىزاھلانغان. بىز «دىۋان» دا بۇ پېئىلنىڭ ياردەمچى پېئىللىق رولدا «a ـ، ɛ ـ» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ بۇ دەۋرلەردە قوشۇلۇپ مەنە بەرگەنلىكىنىمۇ كۆرىمىز. مەسىلەن:

ɛt'il sɯwi aq'a t'urur

q‘aja t‘ybi q‘aq‘a t‘urur

ئېدىل سۈيى ئېقىۋاتىدۇ،

قىيالارنىڭ تۈۋىگە ئۇرۇۋاتىدۇ.①

دېگەن مىساللاردا «t‘urur» ياردەمچى پېئىلى ھەرىكەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەن.

كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوشاقلىرىدا بۇ فورما سەل قىسقىراپ، مەنە جەھەتتىن تۈسلۈك مەنىسىنى يوقىتىپ، زامان مەنىسىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

baradurmiz، janadurmiz

jaχʃi q‘eliŋla(r)

egiz dawan aʃadurmiz

ʃot‘a seliŋla(r).

دېگەن خەلق قوشىقىدا «baradurmiz»، «janadurmiz»، «aʃadurmiz» سۆزلىرىدە كۆرۈلگەن «-dur<t‘urur» فورمىسى تۈسلۈك مەنە ئەمەس، زامان مەنىسىنى ئىپادىلىمەكتە.

ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان بىرىنچى ئۆلچەم، يەنى ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا تۈسلۈك مەنىدىن پېئىللارنىڭ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرۈشكە ئۆتكەن «dur<t‘urur» فورمىسى بىرىنچى شەخس (بىرلىك، كۆپلۈك) تە دىئالېكتلاردا ئۈچ تۈرلۈك ئەھۋالدا ئۇچرايدۇ:

1) بۇ فورما «t‘urur>dur>di» شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 100 - بەت.

k'elεdimεn كېلىمەن

baradimεn بارىمەن

t'osadimεn توسىمەن

bilmεjdimεn بىلمەيمەن

2) بۇ فورما «t'urur>dur>t(ʔ)» شەكلىدە قىسقارغان.

مەسىلەن: كېلىمەن k'e(li)tmε(n)

بارىمەن baritmε(n)~bajitmε(n)

توسىمەن t'osutmε(n)

بىلمەيمەن bilmεjtmε(n)~bilmεjʔmε(n)~bilmijtmε(n)

3) بۇ فورما نۆل فورمىغا ئايلانغان، يەنى «t'urur>dur>o» شەكلىدە پۈتۈنلەي يوقالغان بولۇپ، هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلى «a ـ، ε ـ» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئاخىرىغا شەخس قوشۇمچىلىرى بىۋاسىتە ئۇلىنىش بىلەن ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

k'elimεn كېلىمەن

barimεn بارىمەن

t'osimεn توسىمەن

bilmεjmεn بىلمەيمەن

ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان ئىككىنچى ئۆلچەم — پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسىدىمۇ مۇشۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋال بار:

1) «t'urur>dur>du(r)+ʁan» شەكلىدە. مەسىلەن:

baradugan. بارىدىغان

k'elɛduʁan. كېلىدىغان

2) «t'urur>dur>t'+ʁan» شەكلىدە:

مەسىلەن:

barïtq'an~bajïtq'an بارىدىغان

k'ē(li)tq'an كېلىدىغان

3) «t'urur>dur>di+ʁan» شەكلىدە.

مەسىلەن:

baridiʁan بارىدىغان

k'elidiʁan كېلىدىغان

مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى پېشقەدەم كەسىپداشلىرىمىز بۆلگەندەك تۆۋەندىكى ئۈچ دىئالېكتقا بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى — لوپنۇر دىئالېكتى.
ئىككىنچى " " " — خوتەن دىئالېكتى.
ئۈچىنچى " " " — مەركىزىي دىئالېكت.

ھەرقايسى دىئالېكتلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغان شېۋىلەر (قۇمۇل شېۋىسى، تارىم شېۋىسى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ گۇما شېۋىسى قىسمەن مۇستەسنا) مۇشۇ ئاساسىي ئۆلچەملەردە شۇ دىئالېكت دائىرىسىدە ئۆزئارا پەرقلەنمەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغان شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي سىخېمىسى مۇنداق بولىدۇ:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە بولغان شېۋىلەر:

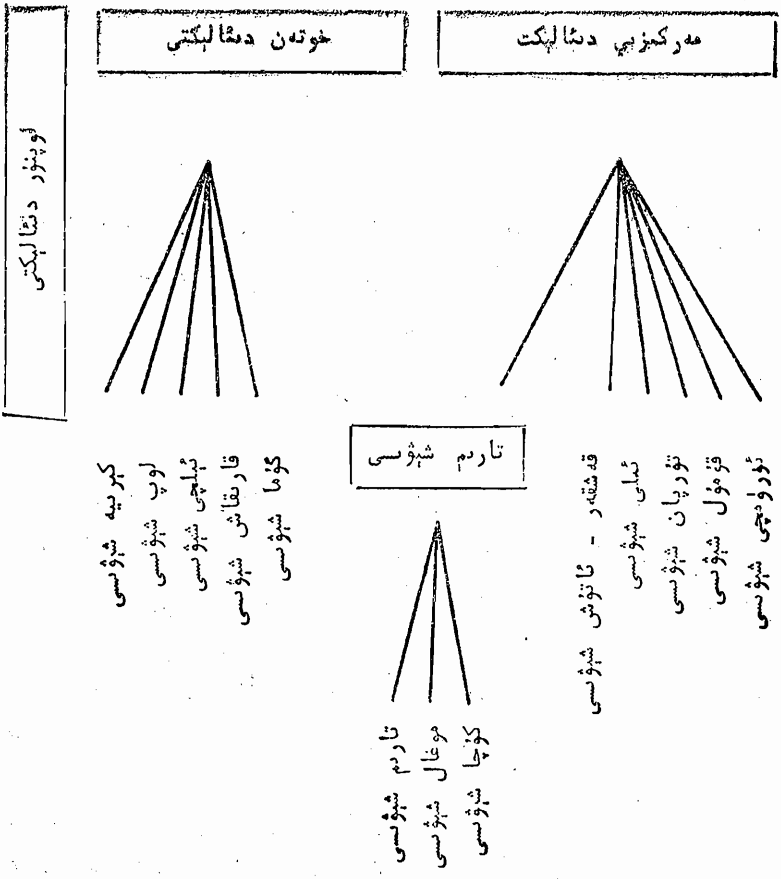

ئەسكەرتىش: ① خوتەن دىئالېكتىنىڭ شېۋە پەرقلىرى تېخى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقىلمىدى، بۇ يەردە تەخمىنەن ئېلىپ تۇردۇق. بەلكىم خوتەن دىئالېكتى گۇما شېۋىسى، ئىلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسى، چىرىيە - كېرىيە - نىيە - چەرچەن شېۋىسى قاتارلىق ئۈچ چوڭ شېۋىدىن تەركىب تېپىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

② كۈچا شېۋىسى ۋە موغال شېۋىسى تارىم شېۋىسى بىلەن بىرلىكتە تارىم شېۋىسىنى تەشكىل قىلىدىغان تەرزدە كۆرسىتىلدى.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

1. مەركىزىي دىئالېكت

مەركىزىي دىئالېكت — شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ، غەربىي جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا قوللىنىلىدىغان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان دىئالېكتتۇر.

مەركىزىي دىئالېكت شەرقتە لوپنۇر دىئالېكتى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا خوتەن دىئالېكتى بىلەن تۇتىشىدۇ.

مەركىزىي دىئالېكت ئېلىمىزنىڭ تىل خادىملىرى تەرىپىدىن 1955 - يىلى ھەم 1956 — 1957 - يىللىرى بولۇپ، ئىككى قېتىم تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن ۋە تۈۋەندىكى نۇقتىلارغا ئاساسەن ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ئىكەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلغان.

بىرىنچى، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئىككى مەدەنىيەت بويىچە، مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا، شۇنىڭدەك كېيىنكى دەۋرلەردە مەركەز بولۇپ كەلگەن قەشقەر، تۇرپان، ئىلى، ئۈرۈمچى قاتار-

لىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون؛ ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى باشقا دىئالېكت رايونلىرىغا نىسبەتەن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى.

ئىككىنچى، بۇ دىئالېكت رايونى كەڭ، بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسى مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇچۇقراق ئېيتقاندا، بۇ دىئالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايونلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ؛ بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار- نىڭ سانى باشقا ئىككى دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدىنمۇ تەخمىنەن بەش ھەسسە ئارتۇق.

ئۈچىنچى، مەركىزىي دىئالېكتنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا يېقىنلىق دەرىجىسى باشقا دىئالېكتلارغا نىسبەتەن ئۈستۈن، يەنى بۇ دىئالېكت (جۈملىدىن ئۇنىڭ ھەرقايسى شېۋىلىرى) يالغۇز بىز كۆرسەتكەن دىئالېكتلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۆلچىمى نۇقتىسىدىلا ئەمەس، بەلكى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى، لۇغەت بايلىقى سىستېمىسى ۋە گراماتىكىلىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ ھەممە مۇھىم نۇقتىلىرى بويىچىمۇ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئىنتايىن يېقىن تۇرىدۇ.

ئە. ر. تېنىشېۋ بۇ مەركىزىي دىئالېكتنىڭ تەركىبىگە تۇرپان شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى، ئاقسۇ شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى، يەكەن شېۋىسى قاتارلىق بەش شېۋىنى كىرگۈزىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە ئۈرۈمچى شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى (جۈملىدىن ئاتۇش شېۋىسى)، قۇمۇل شېۋىسى، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن ئوغال شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى) قاتارلىق ئالتە شېۋە كىرىدۇ.

بۇ ئالتە شېۋىنىڭ يۇقىرىقى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم

بويىچە ئورتاقلىق نۇقتىسى بولغاندىن تاشقىرى ھەرقايسىنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار.

1) ئۈرۈمچى شېۋىسى

ئۈرۈمچى شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمال تەلەپپۇزىغا ئاساس بولۇپ تۇرغان شېۋىدۇر. بۇ شېۋىنىڭ شەكىللىنىشى نىسبەتەن كېيىنرەك، ئومۇمەن، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئالدى بىلەن سىياسىي مەركەز بولۇشقا باشلىغىنىدىن بۇيانقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۈرۈمچىگە ھەرقايسى دىئالېكت رايونلىرىدىن ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ تەدرىجىي كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى بىلەن ئۈرۈمچى شەھىرى يالغۇز سىياسىي مەركەزلا ئەمەس، بەلكى بارغانسېرى مەدەنىيەت مەركىزىمۇ بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدا ھەرقايسى ئۇيغۇر رايونلىرىدىن كەلگەن زىيالىيلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئۈرۈمچى شەھىرىدە زامانىۋى مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ياردىمىدە گېزىت - ژۇرناللارنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۇنىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىش سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلەتتى ۋە قۇمۇلدىن قەشقەرگىچە بولغان مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى ھەرقايسى شېۋىلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرگەن ھالدا ئۈرۈمچى شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى. شۇ ئارقىلىق ئۈرۈمچى شېۋىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەركىزى بولۇپ تۇرغان رايوندا قوللىنىلىدىغان شېۋە بولۇش سۈپىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن گەۋدىلىك رول ئوينىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق

تىلى بىرمۇنچە جەھەتلەردە چاغاتاي تىلى ئەنئەنىلىرىدىن باشقا ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلغان ھالدا قېلىپلىشىپ كەلدى. بۈگۈنكى كۈندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق شەكلى بىلەن جانلىق تىل شەكلى دانا شۇ ئۈرۈمچى شېۋىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ ۋە بارغانسېرى تاكامۇللىشىپ بارماقتا.

ھازىر ئۈرۈمچى شېۋىسى ھەر دەرىجىلىك كادىر، زىيالىي، ئوقۇغۇچى، ئىشچى ۋە ئولتۇراق ئاھالە بولۇپ 140 مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇر نوپۇسىغا ئىگە شېۋە بولۇپ قالدى. ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ نورمال تەلەپپۇزى. بۇ نورمال تەلەپپۇزدا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنى ھېسابقا ئالساق، مىليونلىغان نوپۇس سانىنى ھاسىل قىلىدۇ. دېمەك، ئۈرۈمچى شېۋىسى، جۈملىدىن ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى نوپۇس سانى جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە.

مەدەنىيەت ۋە مائارىپنىڭ كۈنسايىن يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مىللىي ئورتاق تىلنى يەنىمۇ قېلىپلاشتۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ ھازىر ئۈرۈمچى رايونىدىكى ھەر دەرىجىلىك كادىرلار، زىيالىيلار ۋە ھەر دەرىجىلىك مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىلا ئەمەس، بەلكى ئولتۇراق ئاھالىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك ئالاقىسىدە ئەسلى شېۋىلىرىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇنتۇپ، كۆپىنچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق نورمىلىرىنى ئۆلچەم قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك، بۈگۈن يالغۇز ئۈرۈمچى ئاھالىسىلا ئەمەس، باشقا دىئالېكت رايونلىرىدىكى ئاھالىمۇ ئومۇمەن رەسمىي سورۇنلاردا ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ نورمال تەلەپپۇزى بولغان ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىدا سۆزلەشكە ئادەتلىنىدىغان، ئۆز دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى تاسادىپىي چىقىرىپ قويۇشتىن ساقلىنىدىغان بولدى. مەسىلەن: تۇرپان

شېۋىسىدىكىلەرنىڭ [ɪ] نى، خوتەن دىئالېكتىدىكىلەرنىڭ [j] نى، قەشقەر شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغانلارنىڭ بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «z» نى «r» بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈشى مۇشۇ جۈملىدىن.

ئۈرۈمچى شېۋىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىقى سەۋەبىدىن ئۇنى يەنە ئەدەبىي تىل بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى ئۆزىنىڭ ئالاقە قورالىلىق رولىنى بۈگۈن زامانىۋى مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىگە ئىگە گېزىت - ژۇرناللار ئارقىلىق، كىنو - تىياتىرلار ۋە رادىئو - تېلېۋىزور قاتارلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كەڭ مىقياستا ئۆتەۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئالدى بىلەن ئۈرۈمچى شېۋىسىدە ئەكس ئەتمەكتە ۋە شۇ ئارقىلىق باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

2) ئىلى شېۋىسى

بۇ شېۋىنىڭ شەكىللىنىشىمۇ ئومۇمەن كېيىنكى ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ئىلى شېۋىسى باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ تارىختا ئىلىغا كۆچۈرۈلۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا بۇ شېۋە ئۆزىدە قەشقەر شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، تارىم شېۋىسى (غۇلجىدا تارىم شېۋىسىنى قوللىنىدىغان دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دولانىيۈزى مەھەللىسىنى بەرپا قىلغانلىقى ئاساسىدا) قاتارلىق شېۋىلەرنىڭ، ھەتتا خوتەن دىئالېكتىنىڭ (غۇلجا ناھىيىسىدە خوتەندىن چىقىپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ خوتەن مەھەللىسىنى بەرپا قىلغانلىقى ئاساسىدا) تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى يىغىنچاقلىغان بولۇپ، ئۈرۈمچى شېۋىسىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ XX ئەسىرنىڭ

باشلىرىدىن ئېتىبارەن ئىلىدا زامانىۋى مەتبەئەچىلىك جەھەتتىكى تەرەققىيات بارلىققا كېلىش بىلەن ئىلى شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ئۇنىڭ نورمال تەلەپپۇزىنىڭ شەكىللىنىشىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان شېۋىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1955 - يىلى ۋە 1956 — 1957 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئومۇمىيۈزلۈك دىئالېكت تەكشۈرۈشتە ئىلى شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئەڭ يېقىنلىقى، شېۋىلەر ئارا مۇناسىۋەتتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ھەم جەنۇبىي شېۋىلەر (مەسلەن، قەشقەر، ئاتۇش، كۇچا شېۋىلىرى) گە، ھەم شىمالىي شېۋىلەردىن تۇرپان، قۇمۇل شېۋىلىرىگە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىق دەرىجىسىگە قارىغاندا يەنىمۇ يېقىن تۇرىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان. شۇڭا ئېيتىش كېرەككى، ئىلى شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى ئالاھىدە مۇھىم بىر شېۋە.

سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىلى شېۋىسىنى ئاساس قىلىدۇ، بولۇپمۇ فونېتىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتە شۇنداق.

3) تۇرپان شېۋىسى

تۇرپان شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان شېۋىلەرنىڭ بىرى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان تۇرپاندا زامانىۋى مائارىپ ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىر جەھەتتىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولۇشىغا ئىمكانىيەت ياراتقان بولسا، ئىككىنچى جەھەتتىن تۇرپان شېۋىسىنىڭمۇ ئەسلى خۇسۇسىيەتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەرتىشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇڭا،

هازىر تۇرپان شېۋىسى دېيىلگەندە، گەرچە تۇرپان، توقسۇن، پىچان ناھىيىلىرى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق رايونلاردا قوللىنىلىدىغان شېۋە كۆزدە تۇتۇلسىمۇ، لېكىن كېيىنكى بىرقانچە ئەسىر مابەينىدە يۈز بەرگەن ئېتنىك ئارىلىشىشلارنىڭ كۆپ ۋە مۇرەككەپلىكىنى، شۇنىڭدەك XX ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن بۇ رايونلاردا زامانىۋى مائارىپ ۋە مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىنىڭ نىسبەتەن تېز بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، بۇ رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تىلىدا ئۆز ئارا مۇقەررەر ھالدا بەزى ئۇششاق پەرقلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىگە ئوخشاشلا تۇرپان شېۋىسىمۇ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ياۋروپا ئالىملىرى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ماتېرىياللىرى ئېلان قىلىنغاندىن باشقا، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتە سىستېمىلىق بولغان بىر يەكۈن چىقىرىلغان ئەمەس.

بىز بۇ يەردە تۇرپان شېۋىسى توغرۇلۇق سۆزلىگىنىمىزدە 1955 - يىلىدىن بۇيان تۇرپان شېۋىسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارنى، بولۇپمۇ 1988 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن تۇرپان ئاستانە (ئاستىن؟) دە، پىچاننىڭ دىغار (دىغاي) يېزىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈش ئاساسىدا ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارنى كۆزدە تۇتىمىز. تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىدە t‘ōʁaʃlā (r) (تاۋغاچلار؟)، q‘aŋq‘i (قاڭقلى؟) قاتارلىق مەھەللە ناملىرىنىڭ بولۇشى، تۇرپان تەرەپتىكىلەرنىڭ پىچان تەۋەسىدىكى لۈكچۈن، لەمجىن، تۈيۇق، دىغار (دىغاي) قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنى «t‘ɛjlō(r)lā(r)» (تېلىلار؟) دەپ ئاتىشى بۇ رايوننىڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبىنىڭ ئىپادىلىرى بولسا كېرەك. لېكىن

بۇ رايوندا ياشىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرى توغرىسىدا قولىمىزدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. شۇڭا بىز پىچان بىلەن تۇرپانغا ۋەكالىتەن تىل تەكشۈرۈش نۇقتىسى قىلىپ ئېلىنغان دىغار (دىغاي) يېزىسى بىلەن ئاستانە يېزىسىنىڭ تىل ماتېرىياللىرىنى پەقەت لازىم تېپىلغان ئورۇنلاردىلا ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەندىن تاشقىرى تۇرپاننىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا شېۋە جەھەتتە كۆرۈلىدىغان بەزى ئىنچىكە پەرقلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىمىز.

تۇرپان شېۋىسى يۇقىرىقى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

A. فونېتىكىلىق جەھەتتە:

①z/j نۆۋەتلىشىش يوق. مەسىلەن:

يىل	jil	يىگىرمە	jigiɾmɛ
يىڭنە	jiŋnɛ	يىگىت	jigit‘
يۇلتۇز	jult‘uz	يۈك	jyk‘

بەزى سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدىكى «j» مۇ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

يىلىك	ilik‘	يىلان	ilan
يىلپىز	ilp‘iz	يىن (قوينىڭ يىنى)	in
		يىت -، يىتمەك -	ẙt‘-
يىتىپ كەتكەن.	Δẙt‘y (p) k‘ɛtk‘ɛn		

② g/w نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

تاۋاپ	t‘ugap‘	ھالۋا	ɦalga
تاۋار	t‘uga	ھاۋا	ɦaga

mφgɛ مېۋە k‘argan كارۋان

gaχ ۋاخ، ۋاقىت agal ئاۋۋال

galaχla – ۋالاقلا – gysij ۋەسىيەت

③ tʃ‘/t‘ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

tʃ‘iʃ چىش tʃ‘yʃ gaχt‘i چۈش ۋاقتى

tʃ‘yʃ – – چۈش

④ tʃ‘/s نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

tʃ‘aʃ چاچ tʃ‘etʃ‘iŋ چېچېك (سېنىك)

tʃ‘aʃ – – چاچ tʃ‘etʃ‘ip‘ چېچىپ

tʃ‘aʃq‘an چاشقان tʃ‘ytʃ‘yk‘ چۈچۈك

⑤ سۆز ئاخىرىدا [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

at‘ – ulaq‘ ئات – ئۇلاغ

ajaq‘ ئاياق

⑥ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q‘]، [k‘]، [p‘] تاۋۇشلىرى [ʁ]، [g]، [w] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

q‘ulaq‘ قۇلاق q‘uluʁum قۇلىقىم

p‘ilik‘ پىلىك p‘iligi پىلىكى

k‘it‘ap‘ كىتاب k‘it‘awim كىتابىم

joʁik‘ɛn يوق ئىكەن ta‘jiʁini jɛp‘ تايىقىنى يەپ

⑦ z/ɾ نۆۋەتلىشىش يوق. بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «r» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمىسىلا «ɾ» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

biɾ بىر k‘iɾ – كىر –

giɾdɛ ~ tʃ‘φtʃ‘ɛk‘ nan گىردە

uɾ – ئۇر – t‘uɾ – تۇر –

syr سۇر - syryp' سۇرۇپ

jamʁur يامغۇر t'ømyr تۆمۈر

t'ar تار q'ar قار

ara ئارا ar(i)liq' ئارىلىق

⑧ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [ɦ] كۆپىيىش هادىسىسى جەنۇبىي شېۋىلەرگە نىسبەتەن ئاز. مەسىلەن:

oʃuq' ئوشۇق yz (ئىسىم) يۈز

yz k'ɛ(l)gɛk' ɛdɛm يۈزسىز ئادەم

jyz (سان) يۈز jup'urmaq' يوپۇرماق

ā(b) liz ئابلىز (كىشى ئىسمى)

ɦedziz (كىشى ئىسمى) ئېزىز ɦeq'i(l) siz ئەقىلسىز

ɦøl هۆل ɦosma ئوسما

ɦuwla - هۇۋلا ɦet'aχun (ئىسىم) هېيتاخۇن

ɦadzizlit'iwet'ip' ئاجىزلىتىۋېتىپ

ɦɛjdiɦa(r) ئەجدىها

⑨ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى [e] گە نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

at' ئات et'i ئېتى

at' - ئات - et'ipt'u ~ et(ip)t'u ئېتىپتۇ.

mɛn مەن meniki مېنىڭكى

k'ɛt' - كەت - k'et (ip) t'u كېتىپتۇ.

بۇ نۇقتىدا يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، [a] نىڭ [e] غا ئاجىزلاشماسلىق ئەھۋالى لۈكچۈن دىغاردا سارقىندى هالەت سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

al- ئال aliŋlɛ(r) ئېلىڭلار

jan- يانـ janiŋlɛ(r)

dzan جان dzanim

[ɛ] نىڭ [e] غا ئاجىزلىشىشىدىمۇ بەزى سۆزلەردە بىر خىللىق يوق، يەنى بەزى سۆزلەردە [i] غا ياكى [I] غا ئاجىزلىشىشمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن بۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھادىسە بولمىغىنى ئۈچۈن تۇرپان شېۋىسىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى سۈپىتىدە كۆرسىتىلمىگىنى مۇۋاپىق.

jit(ip) k'ɛldiŋmuʔ يېتىپ كەلدىڭمۇ؟

tʃ'ilɛk' چىلەك

لۈكچۈن ـ دىغاردا پېئىللارنىڭ «ɛ» بىلەن ئاخىرلاشقان بو- لۇشسىزلۇق ۋە بولۇشسىز ئۆزەكلىرىگە رەۋىشداش قوشۇمچىسى «j» قوشۇلغاندا، مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى [i] غا ئاجىزلىشىدۇ.

مەسىلەن:

t'ilɛ - تىلە - t'ilijsy(n) تىلەيسەن

jɛŋgyʃlɛ- يەڭگۈشلە- jɛŋgyʃlijdu. يەڭگۈشلەيدۇ

k'ɛt'mɛ- كەتمە- k'ɛt'mij t'ursaŋla(r)

كەتمەي تۇرساڭلار (خالاش رايى)

demɛ- دېمە- birmɛ demij بىر نېمە دېمەي

⑩ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى جەنۇبىي شېۋىلەرگە نىسبەتەن كۈچلۈك. مەسىلەن:

bojun بويۇن ojun ئويۇن

øt'yk' ئۆتۈك oʁul ئوغۇل

ujq'um	ئۇيقۇم	k'øzym	كۆزۈم
q'uluʁum	قۇلىقىم	yzym	يۈزۈم
bolup'	بولۇپ	k'øryp'	كۆرۈپ

⑪ تەركىبىدە [k']، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئومۇمەن ئەسلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن. مەسىلەن:

lyŋgɛ	لۆڭگە	gyl	گۈل
gyrytʃ'	گۈرۈچ	gør	گۆر
gøʃ	گۆش	gyŋgyrmɛ	گۈگۈم
k'et'ɛk'	كاتەك	k'ɛlp'yk'	كالپۈك
k'øjnɛ	كونا	tʃ'yk'ɛ	چوكا
k'øzɛ	كوزا	p'øʃk'ɛl	پوشكال
k'ɛpk'yr	كەپكۈر	tʃ'øgyn	چۆگۈن

ئايرىم سۆزلەردىلا بۇ قائىدە بۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

k'am	كەم	k'alt'a	كالتە
guna	گۇنا	gumbaza	گۈمبەز

⑫ تۇرپان شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم ئاخىرىدىكى [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ياكى بەزەن [j] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى بار. بۇ ھادىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك بولمىغىنىغا قارىغاندا، بەلكىم سارقىندى ھادىسە بولسا كېرەك. مەسىلەن:

baʃ ā(ʁ)riʁi باش ئاغرىقى

q'ó(ʁ)la'- ~ q'ojla- قوغلا-

ŏ́(ʁ)laq‘ ∼ oʁlaq‘ ئوغلاق

jā(ʁ)liq‘ ياغلىق

q‘erin jā(ʁ)liq‘ بۇدۇر لۆڭگە

bā(ʁ)lap‘ باغلاپ

saʁra ∼ sødzɛ ساغرا

t‘oʁra توغرا

saʁliq‘ ساغلىق (قوي)

naʁra ناغرا

daʁla- داغلا-

baʁriʁa basip‘ باغرىغا بېسىپ

sā(ʁ)ro ∼ saʁro پاڭ، گاس، ساغرىغۇ

q‘ar(ʁ)o قارىغۇ

k‘yk‘ȳ(gy)n كۆكيۈن

muŋ(g)uz ∼ moŋ(g)uz مۈڭگۈز

t‘oŋ(ʁ)uz توڭگۇز

q‘oŋ(ʁ)uz قوڭغۇز

⑬ مەيلى لۈكچۈن ـ دىغاردا بولسۇن، مەيلى تۇرپان ـ ئاستانە يېزىسىدا بولسۇن، ئەدەبىي تىلدىكى -sant∫‘i، -jant∫‘i پېئىللىرى شۇ پېئىلدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ دىماغلىشىشى ۋە [t∫‘] نىڭ [∫] غا نۆۋەتلىشىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، مەزكۇر پېئىللار تۈرلەنگەندە [∫] تاۋۇشى [t∫‘] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

sǎ∫- سانچ- sǎt∫‘ip‘ سانچىپ

jǎ∫- يانچ- jǎt∫‘ip‘ يانچىپ

⑭ ئۇخشىتىش ۋە سوراق ئالماشلىرىدىكى [d] تاۋۇشى چۈشۈپ

قالىدۇ.

مەسىلەن:

ئانداق	anaq‘
مۇنداق	munaq‘
مۇشۇنداق	maʃnaq‘ ~ majnaq‘
قانداق	q‘anaq‘

⑮ كۆپىنچە پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆز-لەردەبوغۇم ئاخىرىدىكى [l]، [r]، [b] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئابلىتىپ (كىشى ئىسمى)	ā(b)lit‘ep‘
ئابدۇۋېلى (″)	ā(b) diweli
ئابدۇراخمان (″)	ā(b)diraχman
يالغان	jā(l)ʁan
يالغۇز	jā(l)ʁuz
ياز بولغۇچە	jaz wó(l)ʁitʃ‘ɛ
باردىم	bā(r)dim
كۆردۈم	k‘ø(r)dym

لۆكچۈن ـ دىغار يېزىسىدا پېشىللارنىڭ بۇيرۇق ـ خالاش رايىدىن باشقا [a]، [ɛ]، [o]، [ø] سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بوغۇملار ئاخىرىدىكى [j] تاۋۇشى ئومۇمەن چۈشۈپ قالىدۇ، تۇرپان ـ ئاستانىدا مۇنداق ھادىسە ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ساقال قويغىلى... (تۇرپان)	saq‘al q‘ó(j)ʁili
بۇغداي (دىغار)	buʁdā(j)
ھايدايدۇ (″)	ɦā(j)dā(j)du.

tʃ'ā(j)nap' jeduq'	(دىغار)	چايناپ يېدۇق
oŋā(j)	(″)	ئوڭاي
saq'ā(j)di	(″)	ساقايدى
dɛ̄(j)miz	(″)	دەيمىز
jɛ̄(j)mɛ(n) ∼jē(j)mɛ(n)	(″)	يەيمەن
dʐɛ̄(j)nɛk'	(″)	جەينەك
dʐysɛ̄(j)	(″)	جۈسەي
t'ǿ(j)	(″)	توي
q'ǿ(j)	(″)	قوي
ǿ(j)nap'la	(″)	ئويناپلا...
qǿ(j)ni sǿ(j)di	(″)	قوينى سويدى
ɸ̄(j)gɛ bā(r)mā(j)la	(″)	ئۆيگە بارمايلا...
ot'un k'ɸ̄(j)di	(″)	ئوتۇن كۆيدى

ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرى بىلەن خۇددى مۇشۇنداق شارا- ئىتتىكى [j] نى چۈشۈرمەسلىككە ئادەتلىنىشمۇ شەكىللىنىشكە باشلىغان. مەسىلەن:

k'ɸjnɛk'	(دىغار)	ئاياللار كۆڭلىكى
ajlandi	(″)	ئايلاندى
bɛtʃ'ɛj k'ɸk'i	(″)	بەسەي
tʃ'ajdan	(دىغار)	چايدان
ojlap'	(″)	ئويلاپ (رەۋىشداش)

⑯ كۆپىنچە «p'-» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن [q']، [k']، [tʃ'] [b] قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ياردەمچى پېئىللار كەلگەندە رەۋىشداشنىڭ [p'] تاۋۇشى ياكى شۇ بوغۇم چۈشۈپ

قالىدۇ. مەسىلەن:

ئاپىرىپ قويىدۇ.	εp‘ir(ip) q‘oj(i)du.
قويۇپ قويىدۇ.	q‘oj(up) q‘oj(i)du.
چۈشۈرۈپ قويۇپ	tʃ‘yʃyr(yp) q‘ojup‘.
ئۇخلاپ قاپتۇ.	uχla(p) q‘ε(li)pt‘u.
ياساپ كەتكەندىن كېيىن	jasa(p) k‘εtk‘εndi(n) k‘ejin
تۇتۇپ ئەكېلىپ	t‘ut‘uw εk‘e(lip) k‘e(li)p‘
ھېساب قىلىپ بېقىپ	ɦεsεp‘ q‘i(lip) p‘eq‘ip‘
يېنىپ چۈش.	jen(ip) tʃ‘yʃ.

ئەگەر بۇ رەۋىشداشلاردىن كېيىن [a] بىلەن باشلانغان پېئىللار كەلسە، رەۋىشداشنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قېلىپ، [p‘] تاۋۇشى كېيىنكى بوغۇمنىڭ باش تاۋۇشى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

خامان تېپىۋاتساق	χāmam t‘ep(i)p‘at‘saq‘
يۇمۇپ ئالىسەن	jum(u)balisεn

B. گراماتىكىلىق جەھەتتە

① «mεn»، «sεn» ئالماشلىرى يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە «maŋʁa»، «saŋʁa» شەكلىدە بولىدۇ.

② ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش ئۈچۈن بىرلا «-ni» فورمىسىنى قوللىنىش ياشانغانلاردا ئومۇمەن بۇرۇنقى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان، ياشلاردا بولسا، ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرى بىلەن «-niŋ»، «-ni» شەكلىدە ئىككىگە ئايرىلغان. مەسىلەن:

ياشانغانلاردا:

بىزنىڭ ئاتا - ئانىمىز	bizni at‘a-animiz

asmandik'i jult'uzni sani — ئاسماندىكى يۇلتۇزنىڭ سانى
daraχni jilt'izik'ɛ(n) — دەرەخنىڭ يىلتىزى ئىكەن.
seni bajnaŋda — سېنىڭ باھانەڭدە
dɛjjani t'ɛkt'igɛ tʃ'yʃyp'... — دەريانىڭ تېگىگە چۈشۈپ

③ پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۈسىنى ئىپادىلىگۈچى «al-» پېئىلى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

baralimɛ(n) — بارالايمەن
k'ϕralimɛ(n) — كۆرەلەيمەن
iʃlalimɛ(n) — ئىشلىيەلەيمەن
dalalimɛ(n) — دېيەلەيمەن
jalalimɛ(n) — يېيەلەيمەن
jujalimɛ(n) — يۇيالايمەن

④ «ur» فورمىسى كەلگۈسى زامان پېئىلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

k'ϕtʃ'ur — كۆچۈپ كېتەر.

ɛdɛm didariʁa ɛk'ɛp' q'ojur.

ئادەم سىياقىغا ئەكىلىپ قويار.

beralurmu? — بېرەلەرمۇ؟
q'ilurdum — قىلار ئىدىم ~ قىلاتتىم
alurdi — ئالار ئىدى، ئالاتتى.

⑤ «P'» – «رەۋىشداشتىن كېيىن «ik'ɛn»،«idi» پېئىللىرى قوشۇلغاندا مەزكۇر پېئىللارنىڭ باش تەرىپىدىكى [i] تاۋۇشى قىسقارمايدۇ. مەسىلەن:

ieziwidi — يېزىۋىدى.

bȯluwidi → bȯ(lu)widi		بولۇۋىدى.

jeziwik‘ɛnduq‘		يېزىۋېتىدىكەن.

⑥ پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ سىپايە شەكلى ئۇچۇن «ŋizlɛ̄(r) -» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

nɛdin k‘ɛldiŋizlɛ̄(r)		نەدىن كەلدىڭلار.

⑦ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - خالاش رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۇچۇن «ini -»، «jni -» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dzaj salini.		ئورۇن سالايلى.

iʃlɛjni		ئىشلەيلى

ɸ̄(l)t‘ɛ(r)mɛj p‘aq‘ini ئۆلتۈرمەي (كۆرۈپ) باقايلى.

C. لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتە

تۇرپان شېۋىسىنى باشقا شېۋىلەردىن كەسكىن پەرقلەندۈ- رۈپ تۇرىدىغان لېكسىكىلىق ئامىللارنى ئوتتۇرىغا قويۇش تەس ەك. تۇرپان شېۋىسىدە قوللىنىلىدىغان شېۋىگە خاس سۆزلەر ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن قېلىپ قالغان سۆزلەر، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر كۆپ جەھەتلەردە قۇمۇل شېۋىسىگە ئوخشىشىدۇ. تۆۋەندە تۇرپان شېۋى- سىدە بىرقەدەر ئومۇمىي بولغان شېۋىگە خاس سۆزلەرنى كۆرسىتىمىز.

suʁurt‘ma		ئۇستەلنىڭ تارتمىسى

muzlaŋ		مۇزدا ئوينىلىدىغان پىرقىرىغۇچ

q‘erin jā(ʁ)liq‘		بۇدۇر لۆڭگە

jup‘ulaq‘		لەگلەك

t‘ejnɛ -		ئالدىرا -

äŋwala∼aŋala	شۇنىڭ ئۇچۇن
jɛ̄(r)ni ɸŋi	يەرنىڭ ئۈست قەۋتى، يۈزى
daʁlatq'a	داغمال
q'et'iraχtʃ'i	سوكسوك، ∼ ئات
saŋq'aru	سار
bɛʃwalt'aq'	بۆدۈنە
suq'un -	مۆك ـ ، مۆكمەك
dyŋgɛj	مۈرە
t'ɸwɛ	ئۆگزە
ɛjlɛ	ھەدە
k'ant'ɑ	ئوغرى
k'aut'ula -	ئوغرىلا ـ
majdaŋtʃ'i	چاقچاقچى
jamdaq'	سۈپۈرگە
mani -	چىلا ـ
jajaq'	پىيادە
ijik' -	ئەي بول ـ
yrɛn	ئۇرۇق
eriq'	پۈتۈنلەي
dɸʃ, ∼ maŋnaj	دۆڭ، دۆڭ پېشانە
dɛŋgim	رەگەتكە
tʃ'amtʃ'a	ئەرلەر كۆڭلىكى
t'ijza	پۇل، ئاقچا

dẓoχu	ئېشەك كارۋىنى
mudẓaŋ	ياغاچچى
da	ئاۋۇ
daʃu ～ dɛʃu	ئاشۇ
t'aʃu ～ t'ɛʃu	ئاشۇ
dɛʃɛ	ئاشۇ يەر
bezindɛ	بۆشۈكنىڭ قول تارتقۇسى
p'algan	مەرگەن، ئوۋچى
dɛnɛ	ئەنە
dabaja	ئابايا
dẓydẓɛm	ئۇجمە
t'φryk'	يۇمۇلاق
t'ilma	كاردىزنىڭ تىلمىسى
χaraz	جۇۋاز
suχt'anmq'	مۇزلىماق، توڭماق
sewit'	خۇش خەۋەر
manda	تۆرنىڭ ئەكسى، پەگاھ
muza	مانچا، ئىش ھەققى
majʁaq' ～ mā(j)ʁaq'	مايماق
k'φ̄(j)gɛ	كۆيە، قۇرۇم
jep'ɛŋ	كېپى تولا، ئۇششاق سۆز
φzlyrlɛ	ئۆزلىرى (يېشى چوڭلارغا نىسبەتەن)
saχuj	كومشا، دۆت، ساراڭ

4) قەشقەر شىۋىسى

قەشقەر شىۋىسىمۇ مەركىزىي دىئالېكت رايونىدىكى مۇھىم شىۋىلەرنىڭ بىرى. مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى شىۋىلەر ئىچىدە قەشقەر شىۋىسى قوللىنىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ، تارقالغان رايونى ئەڭ كەڭ بىر شىۋىدۇر. قەشقەر شىۋىسى قەشقەر شەھەر ئىچى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى (توققۇزاق)، پەيزىۋات، يېڭىسار، يوپۇرغا قاتارلىق ناھىيىلەردە قوللىنىلىدۇ. بۇ شىۋە جەنۇبتا يەكەن، قاغىلىقلارغىچە، شەرقتە مەكىت، مارالبېشى، شەرقىي شىمالدا تارىم شىۋىسى قوللىنىلىدىغان رايونلارغىچە ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن.

قەشقەر شىۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان شىۋىدۇر.

قەشقەر شىۋىسى يۇقىرىدىكى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

① z//j نۆۋەتلىشىش بار. ھەتتا بەزى سۆزلەردە dz//j نۆۋەتلىشىشمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ziraq‘	يىراق	zilan	يىلان
zut‘	يۇرت	zugù(r) - ~ dzugu(r) —	يۈگۈر

② g//w نۆۋەتلىشىش يوق. مەسىلەن:

dywɛt	دۈۋەت	dzuwaz	جۇۋاز
dzuwa	جۇۋا	ɦalwa	ھالۋا
suwa -	سۇۋا -	uwa	ئۇۋا

③ tʃʻ//tʻ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

چۈش tʃʻyʃ چىش tʃʻiʃ

چىشى tʃʻiʃi چۈش - tʃʻyʃ -

④ tʃʻ//s نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

چاچ -- tʃʻatʃʻ - چاچ tʃʻatʃʻ

چۈچۈك tʃʻytʃʻykʻ

لېكىن satʃqʻan «چاشقان» سۆزى مۇستەسنا.

⑤ سۆز ئاخىرىدىكى [ʁ]، [g] مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان. مەسىلەن:

ئۇلاق ulaʁ قانداق qʻandaʁ

ئاياغ (تەرەپ) ajaʁ ئۇرۇق uruʁ

⑥ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [qʻ]،[kʻ]،[pʻ] تاۋۇشلىرى مۇقىم. مەسىلەن،

تايىقى (ئۇچىنچى شەخسىنىڭ) tʻajiqʻi تاياق tʻajaqʻ

كىتابى (" ") kʻitʻipʻi كىتاب kʻitʻapʻ

چېلىكى (" ") tʃʻelikʻi چېلەك tʃʻelɛkʻ

⑦ ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى بىر قىسىم سۆزلەردىلا ʐ//r نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

بىز (سان) biʐ گىزدە giʐdɛ

قىز (ئىسىم) qʻiʐ كىز (سۈپەت) kʻiʐ

قىزىپ qʻiʐipʻ قىز - qʻiʐ -

كىزپە kʻiʐpʻɛ

⑧ پەقەت تۆۋەندىكى ئىككىلا سۆزدە tʃʻ//kʻ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

tʃʻim	كىم	tʃʻɨ̄(r)-	كىر -

⑨ سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [ɦ] كۆپىيىش ھادىسىسى ياكى سۆز بېشىدا ɦ//j نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى بار. مەسىلەن:

ɦøkʻyz	ئۆكۈز	ɦoʃuqʻ	ئوشۇق
ɦabla (كىشى ئىسمى)	ئابلا	ɦysypʻ	(كىشى ئىسمى) يۈسۈپ
ɦopʻū(r)maqʻ	يوپۇرماق	ɦoʃū(r)-	يوشۇر -

⑩ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە [e] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

mɛn	مەن	meniŋ	مېنىڭ
jɛtʻ -	يەت-	jetʻipʻ	يېتىپ
bɛl	بەل	belim	بېلىم

⑪ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاجىز. مەسىلەن:

bojan	بويۇن	ojan	ئويۇن
øtʻɛkʻ	ئۆتۈك	oʁal	ئوغۇل
bojnam	بوينۇم	oʁlam	ئوغلۇم
qʻolam	قولۇم	kʻøzɛm	كۆزۈم
jolaŋ	يولۇڭ	søzɛŋ	سۆزۈڭ
ølɛkʻ	ئۆلۈك	tʻoʃaqʻ	توشۇق
ølɛm	ئۆلۈم	qʻojam	(بىر) قويۇم
bolapʻ	بولۇپ	kʻørɛpʻ	كۆرۈپ
qʻojaʃ	قويۇش	bølɛn-	بۆلۈن-

⑫ تەركىبىدە [k‘]، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن ئەمەس. مەسىلەن:

tʃ‘ok‘a	چوكا	tʃ‘ōk‘an	چوكان
loŋga	لۆڭگە	golla-	گوللا-
daŋgal	داڭگال	gul	گۈل
k‘utʃ‘	كۈچ	goʃ	گۆش
tʃ‘ogun	چۆگۈن	gor	گۆر
k‘alp‘uk‘	كالپۈك	k‘ora	كورا

⑬ ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى تەركىبىدىكى [a]، [ɛ] تاۋۇشلىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا، ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

k‘adirlā(r)	كادىرلار	k‘adirliʁa	كادىرلارغا
		k‘adirlidin	كادىرلاردىن
bizlɛ̄(r)	بىزلەر	bizligɛ	بىزلەرگە
ɸjlɛ̄(r)	ئۆيلەر	ɸjliniŋ	ئۆيلەرنىڭ

⑭ silɛ̄(r) سۆزى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى بىلەن بىللە ئادەتتىكى بىرلىكىگىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

△ silɛ̄(r) nɛgɛ maŋdiŋlār?

سەن نەگە ماڭدىڭ؟ ~ سىلەر نەگە ماڭدىڭلار؟

△ silɛ̄(r)gɛ nemɛ boldi?

ساڭا نېمە بولدى؟ ~ سىلەرگە نېمە بولدى؟

⑮ ئاددىي ئۆتكەن زامان ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى ئۈچۈن شىمالىي شېۋىلەردىكىدەك «dila//dilɛ» ئەمەس،

«la∼lɛ» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k‘ɛl(di)lɛ — كەلدىلە

ba(rdi)la ∼ balla — باردىلا

al(di)la — ئالدىلا

⑯ شەرت رايى فورمىسى ئاخىرىغا ھۆرمەت ئۈچۈن «ri» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

k‘ɛ̄(l)silɛ ∼ k‘ɛ̄(l)siliri — كەلسىلە

bā(r)sila ∼ bā(r)siliri — بارسىلا

⑰ +idi+p‘ شەخس شەكلى +ti+p‘ شەخس فورمىسىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

iʃlɛpt‘im — ئىشلەۋىدىم

dɛpt‘im — دېۋىدىم

beript‘im — بېرىۋىدىم

⑱ «p‘» رەۋىشدىشى +t‘i∼t‘u+ شەخس فورمىسىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرىدىمۇ «t‘i∼t‘u» چۈشۈپ قېلىپ، رەۋىشداشقا شەخس قوشۇمچىسىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

k‘ɛp‘(t‘i)la كەپتىلا   berip‘(t‘i)la بېرىپتىلا

⑲ «ar» سۈپەتداش +idi+ شەخس فورمىسىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە سۈپەتداشتىكى [a] تاۋۇشى ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

jazitt‘im يازاتتىم   baritt‘im باراتتىم

k‘elitt‘iŋ كېلەتتىڭ

بۇنىڭ سوراق شەكلى:

jazamtʻim يازامتىم kʻelɛmtʻiŋ كېلەمتىڭ

⑳ تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن كەلگەن «idi» ياردەمچى پېئىلى كۆپ ھاللاردا «ttʻi» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ʃuttʻi	شۇ ئىدى.
kʻimittʻi ~ kʻimtʻi	كىم ئىدى؟
bā(r)mittʻi	بارمىدى؟
sɛnmittʻiŋ	سەنمىدىڭ؟
jaχʃittʻi	ياخشى ئىدى.

㉑ پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى فورمىسى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «al - ~ɛl -» شەكلىدە ئىككى خىل قوللىنىلىدۇ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللاردا بىر [j] كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

baralajmɛn	بارالايمەن
kʻɸrɛlɛjmɛn	كۆرەلەيمەن
jasijalajmɛn	ياسىيالايمەن
iʃlijɛlɛjmɛn	ئىشلىيەلەيمەن

5) ئاتۇش شېۋىسى

ئاتۇش شېۋىسى — ئاستىن ئاتۇش، ئۈستۈن ئاتۇش، ئاغۇ (ئارغۇ؟)، كاتتايلاق قاتارلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تۆت رايوندىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان شېۋە. بۇ شېۋىنىڭ ھەتتا يېزىلار بىلەن يېزىلار ئارىسىدا بەزى ئىنچىكە پەرقلىرى بولسىمۇ، بىز پەقەت ئومۇمىي ۋە مۇھىم ئالاھىدىلىك

لىرىنىلا كۆزدە تۇتىمىز.

ئاتۇش شېۋىسى يۇقىرىدىكى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى شېۋىلەر (جۈملىدىن قەشقەر شېۋىسى)گە، باشقا بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشىشىدۇ. لېكىن تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ باشقا شېۋىلەرگە ئوخشىمايدىغان، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇلار:

① يېپىق بوغۇملاردىكى [ɛ] تاۋۇشى [E] غا مايىل ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

mEn	مەن	sEn	سەن

△ En sE(li)p‘ q‘ojduq‘.

ئەن سېلىپ قويدۇق.

△ Elge tʃ‘ī(r)sEŋ eliŋtʃ‘e, suʁa tʃ‘ī(r)-sEŋ beliŋtʃ‘e.

ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە.

△ t‘illap‘, tʃ‘i(r)me desEm ʃu sat‘ tʃ‘iridu.

تىللاپ، كىرمە دېسەم شۇ ھامان كىرىدۇ.

Enlik‘ χam ~ mat‘a	ئەنلىك ماتا
k‘oŋnEk‘niŋ p‘eʃi	كۆڭلەكنىڭ پېشى
sEnlEjmiz	سەنلەيمىز
tʃ‘Ek‘-	چەك-
k‘Etʃ‘-	كەچ-

② پېئىللىنىڭ ئىنزچىل ھازىرقى زامان فورمىسىدا ئاساسىي

پېئىلىنىڭ ئاخىرىدىكى رەۋىشداش قوشۇمچىسى «a-، ɛ-» گەرچە ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ [i] تاۋۇشى سوزۇلما سوزۇق بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ياردەمچى پېئىل «jat‘-» نىڭ بېشىدىكى [j] بەزەن [j]، بەزەن [w]، بەزەن تۇتۇقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

... daŋ tʃ‘elīwatq‘an — داڭ چېلىۋاتقان

... bolap‘ q‘elīwat‘imɛn. — بولۇپ قىلىۋاتىمەن

q‘ilījat‘amsɛn — قىلىۋاتامسەن

k‘elījat‘idu. — كېلىۋاتىدۇ

Δ ammiʁan-bɛ(r)migɛn q‘ilīwatq‘an t‘ojmu b‘a(r).

ئالمىغان - بەرمىگەن قىلىۋاتقان تويمۇ بار.

بۇ يەردىكى بەزەن [w] تەلەپپۇز قىلىش ئۇمۇمەن سەل كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىدىن شەكىللەنگەن ئەھۋال بولسا كېرەك.

③ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ۋە ئىنچىكىل ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-imiz، -miz» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلسىمۇ، بەزىدە «-iduq‘، -jduq‘» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ q‘azanʁa saliduq‘ ~ salimiz

قازانغا سالىمىز.

Δ nEm(ɛ) dẹjduq‘, Em[illegible]i uniʔ

ئەمدى ئۇنى نېمە دەيمىز؟

Δ bywɛdɛ undaʁ q‘immajduq‘ ~ q‘immaj-miz.

بۇ يەردە ئۇنداق قىلمايمىز.

△ q‘iz wilɛ(n) ik‘k‘isini uzit‘iduq‘ ~ uzitimiz. قىز بىلەن ئىككىسىنى ئۇزىتىمىز.

△ t‘eriwat‘iduq‘. تېرىۋاتىمىز.

④ بەزى ياشانغانلاردا ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى ئۇچۇن لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى تومۇرلارغا «-t‘im ،-dim» قوشۇمچىلىرى بىلەن بىللە «-dum ، -dym» قوشۇمچىلىرىمۇ قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

b‘a(r)dim ~ b‘a(r)dum باردىم

kEldim ~ k‘Eldym. كەلدىم

بۇ فورما بەزىدە «-dam، -t‘am» ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

q‘oʃt‘am قوشتۇم

E(li)p boldam. ئېلىپ بولدۇم

⑤ ئاتۇش شېۋىسىدە «mozoj»، «nogoj»، «joʁon»، «osol»، «boʁoz» (تاغنىڭ بوغۇزى)»، «soʁoq‘» قاتارلىق ئىككىنچى بوغۇمىدا [o] كېلىدىغان سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مۇنداق ھادىسىنى ھەتتا پەيزىۋات ناھىيىسىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ ھادىسە بۇ رايونلارنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تارىم شېۋىسىنىڭ تەسىرىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىنچىسى ئاتۇش شېۋىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، قالغانلىرى كۆپىنچە قالدۇق سۈپىتىدە، كۆپىنچە ياشانغانلارنىڭ تىلىدا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا قالدۇق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئالاھى

دىلىكلەرنى نەزەردىن سارقىت قىلىپ، ئاتۇش شېۋىسىنى قەشقەر شېۋىسىگە قوشۇپ قارىسىمۇ بولىدۇ.

6) قۇمۇل شېۋىسى

قۇمۇل شېۋىسى ئەسىرىمىزنىڭ دەسلەپكى چارىكىدە س.يې. مالوۋ تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن ۋە «قۇمۇل شېۋىسى» دېگەن كىتابىدا تەكشۈرۈپ يىغىلغان قۇمۇل تېكىستلىرى ئېلان قىلىنغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كەسىپدىشىمىز ئارسلان ئابدۇللا تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ، تەتقىق قىلىنغان ۋە فونېتىكا، گراماتىكا، لېكسىكا ماتېرىياللىرى رەتلىنىپ ئېلان قىلىنغان. بىز بۇ يەردە ئارسلان ئابدۇللا تەرىپىدىن رەتلەنگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئاساسىي ۋە قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

A. ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى

قۇمۇل شېۋىسى يۇقىرىقى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە مەركىزىي دىئالېكتىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ. لېكىن بىرىنچى خىل ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ «t‘urur>dur>di» فورمىسى قۇمۇلدا بەزەن سارقىندى ھالىتىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ جەھەتتىن قۇمۇل شېۋىسى لوپنۇر دىئالېكتىغا قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، پەقەت پەرقى قۇمۇل شېۋىسىدە رەۋىشداش قوشۇمچىسى «a–، ε–» نىڭ ئاجىزلىشىپ، لوپنۇر دىئالېكتىدا ئاجىزلاشمىسلىقىدا. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل	لوپنۇر دىئالېكتى	قۇمۇل شېۋىسى
barimɛn	baradimɛn	barimɛn~baridimɛn

kɪt'imɛn ~ k'ɪt'idimɛn	k'et'ɛdimɛn	k'et'imɛn
jat'imiz ~ jat'idimiz	jat'adiwiz	jat'imiz
k'ɪlimiz ~ k'ɪlidimiz	k'elɛdiwiz	k'elimiz

ئىككىنچى خىل ئۆلچەم بويىچە قۇمۇل شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكت تەۋەسىدىكى باشقا شېۋىلەرگە ئوخشىشىدۇ، يەنى پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى «t'urur>dur>di+ʁan» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

baridiʁan باردىغان

k'ɪlidiʁan كېلىدىغان

Δ u naχʃa et'ā(l)majdiʁā(n) oχʃajdu as.

ئۇ ئېھتىمال ناخشا ئېيتالمايدىغان ئوخشايدۇ.

Δ bygø(n) ojo(n) q'omajdiʁā(n) tʃ'eʁiwā(r)

بۈگۈن بەلكىم ئويۇن قويمايدىغان ئوخشايدۇ.

B. قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى

فونېتىكىلىق جەھەتتىن.

① قۇمۇل شېۋىسىدە z//j نۆۋەتلىشىشى يوق. بۇ نۇقتىدا ئۇ مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى ئىلى، قەشقەر، كۇچا شېۋىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

(يىراق) jiraq'	ئەمەس	ziraq'
(يۇقىرى) joq'uri	〃	zuq'uri
(يىلان) ilan	〃	zilan
(يىلىك) ilik'	〃	zilik'
(يىتىپ كېتىش) yt'-	〃	jit'-

② قۇمۇل شېۋىسىدە ʁ~g‖w نۆۋەتلىشىشى باشقا شېۋىس

لەرگە نىسبەتەن كۈچلۈك. مەسىلەن:

ۋاراق	ʁɛrɛq‘
ۋاپا	gup‘a
ۋاقىت	gɛχ
ۋەخپە	gɛχpɛ‘
دىۋانە	diganɛ
ھاۋانچا	ɦogantʃ‘a

③ قۇمۇل شېۋىسىدە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا tʃ‘||t‘ نۆۋەتلىشىشى يوق. مەسىلەن:

چىش	t‘iʃ
چىشى	t‘iʃi
چۈش (ئىسىم)	t‘yʃ
چۈشمەك	t‘yʃmɛk‘
چۈشكۈرمەك	t‘yʃk‘ɛrmɛk‘

④ سۆز ئاخىرىدا [ʁ]، [g] كەلمەيدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ جەنۇبىي دىئالېكت ۋە شېۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن سۆزلەر- نىڭ ئاخىرىدىكى [q‘] نىڭ [χ] لىشىش ھادىسى بار. مەسىلەن:

ئوغلاق	ó(ʁ)laq‘ ~ ó(ʁ)laχ
ياماق	jamaχ
ياغلىق	jā(ʁ)liχ

⑤ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q‘]، [k‘]، [p‘] تاۋۇشلىرى [ʁ]، [g]، [w] غا نۆۋەتلىشىدۇ.

يوقلۇقىدىن	joq‘luʁidin	joq‘luq‘

jop'urmaq'	jop'urmaʁi	يوپۇرمىقى
atʃtʃ'iq'	atʃtʃ'iʁi	ئاچچىقى
k'iɾp'ik'	kiɾp'igiŋ	كىرپىكىڭ

⑥ قۇمۇل شېۋىسىدە ɾ//r نۆۋەتلىشىشى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال. مەسىلەن:

siɾ	سىر
biɾ	بىر
ziɾa	زىرە
aɾanla	ئارانلا

⑦ قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [ɦ] كۆپىيىش ھادىسىسى بار. لېكىن بۇ كۆپىنچە ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە. مەسىلەن:

ɦaʃiq'	ئاشىق
ɦadʐajip'	ئاجايىپ
ɦeq'il	ئەقىل
ɦejip'	ئەيىب

⑧ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە [ɪ] غا نۆۋەتلىشىدۇ (ئارسلان ئابدۇللانىڭ ترانسكرىپسىيىدە بىردە [i] بىلەن، بىردە [e] بىلەن ئېلىنغان، مەن بۇنى ئىككىلەنگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ تونۇپ، مۇشۇنداق خۇلاسىگە كەلدىم — ئاپتور). مەسىلەن:

mɛn	مەن	mɪni	مىنىڭ، مىنى
k'ɛl-	كەل-	k'ɪlip'	كىلىپ
		k'ɪlin	كىلىن

k‘ɛt‘- كەت-   k‘ɪt‘idimiz كېتىمىز

⑨ قۇمۇل شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك. شۇڭا بەزى شېۋىلەردىكى a — o ۋە ɛ — ϕ قۇرۇلمىسىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە u — o ۋە y — ϕ قۇرۇلمىسىدا ئۇچرايدۇ. بۇ ھال تۈپ سۆزلەردىن تارتىپ تاكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە سۆز تۈرلىنىشلىرىگىچە ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

bojo(n)	بويۇن
ϕt‘yk‘	ئۆتۈك
ϕlym	ئۆلۈم
q‘olum	قولۇم
k‘ϕzyŋ	كۆزۈڭ
q‘oluŋuz	قولۇڭىز
k‘ϕzyŋyz	كۆزۈڭىز

⑩ تەركىبىدە [k‘]، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئەسلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن. مەسىلەن:

قۇمۇل شېۋىسى	ئەدەبىي تىل
dɛŋgɛl	داڭگال
tʃ‘ɛŋgɛl	چاڭگال
k‘ϕrɛ	كورا
k‘ɛlpyk‘	كالپۇك
gϕʃ	گۆش
gyl	گۈل

⑪ قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپىنچە سۆز ئوتتۇرىسىدا (بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن) [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ɛ̄(g)lɛk‘	ئەلگەك
ō(ʁ)laq‘	ئوغلاق
jā(ʁ)liχ	ياغلىق
bā(ʁ)lam ∼ wā(ʁ)lam	باغلام
zā(ʁ)ra	زاغرا
q‘ar(ʁ)o	قارىغۇ
ā(ʁ)riq‘	ئاغرىق
lɛ̄(g)lɛk‘	لەگلەك

⑫ كۆپىنچە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [n] ۋە [j] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ، نەتىجىدە ئالدىنقى سوزۇق تاۋۇش ياكى پەس سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ، ياكى سوزۇلما سوزۇق بولىدۇ. مەسىلەن:

ā(j)rilmaq‘	ئايرىلماق
sā(j)rimaq‘	سايرىماق
χot‘o(n)	خوتۇن
mā(n)t‘a	مانتا
q‘azā(n)	قازان
ot‘o(n)	ئوتۇن
k‘ɸsɸ(j)	كۆسەي
q‘oʁo(n)	قوغۇن

⑬ بىر قىسىم سۆزلەردە يېپىق بوغۇملاردىكى [ɛ] تاۋۇشى

نىڭ [e] ياكى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى بار (بۇ فونې
تىكىلىق ھادىسىنىڭ باشقا شەرتى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس).
مەسىلەن:

jett'e	يەتتە
mejli	مەيلى
sekk'is	سەككىز
dijni ~ dijniŋ	دەيلى
jijni ~ jijniŋ	يەيلى

⑭ سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا
w//p' نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

q'awartq'u	قاپارتقۇ
k'ıwɛk'	كېپەك
k'ϕwyk'	كۆپۈك

⑮ پېئىل ياسىغۇچى «-la، -lɛ» قوشۇمچىلىرى l//ʃ نۆ-
ۋەتلىشىشى تۈپەيلى بەزى سۆزلەردە «-ʃi» شەكلىدە
ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

q'ijmɛt' + ʃi	=	q'ijmɛt'ʃi-	قىممەتلەشمەك
jeq'in + ʃi	=	jeq'inʃımaq'	يېقىنلاشماق
jinik' + ʃi	=	jınik'ʃimɛk'	يېنىكلەشمەك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا شەرقىي ھون دەۋرىگە ئا-
ئىت بولغان بۇ l//ʃ نۆۋەتلىشىشىدە «t'oldi~ t'oʃt'i»،
«oŋlidi~ oŋʃidi»، «t'iŋlidi~ t'iŋʃidi» قاتارلىق
بىرقانچىلا سۆز ئىشلىتىلىۋاتقاندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەركىزىي
دىئالېكت تەۋەسىدىكى [ʃ] لىشىدىغان شېۋىلەرنىڭ تەسىرى
بىلەن مۇنداق سۆزلەر كۆپىيىشكە باشلىدى.

① قۇمۇل شىۋىسىدە ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى فور-مىسى«-jt'<jat'-» شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

oq'u-	oq'ujtt'imε(n)	ئوقۇۋاتىمەن
	oq'ujtt'isε(n)	ئوقۇۋاتىسەن
	oq'ujtt'u	ئوقۇۋاتىدۇ
k'ϕr-	k'ϕrijtt'imε(n)	كۆرۈۋاتىمەن
	k'ϕrijtt'isε(n)	كۆرۈۋاتىسەن
	k'ϕrijtt'u	كۆرۈۋاتىدۇ
bol-	bo(li)jtt'u	بولۇۋاتىدۇ
k'εl-	k'ı(li)jtt'u	كېلىۋاتىدۇ
jε-	jijtt'u	يېۋاتىدۇ
	jimijtt'u	يېمەيۋاتىدۇ

② قۇمۇل شىۋىسىدە سۈپەتداش فورمىسى «ar، εr//r» نىڭ «yr ~ ur» ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:

bolur iʃ	بولىدىغان ئىش، بولار ئىش
k'ϕryr k'ϕzym	كۆرەر كۆزۈم

③ «p'» رەۋىشداشتىن كېيىن «idi» قوشۇلۇپ كەل-گەندە [i] تاۋۇشى قىسقارمايدۇ. مەسىلەن:

beriwidim بېرىۋىدىم

④ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس

بىرلىك قورمىسى ئۈچۈن «-j، -aj، -ij» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىشاندىن سىرت مۇشۇ قوشۇمچىلار ئاخىرىغا يەنە «-ʁa، -k'i، -k'ina، -k'ida، -a، -» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ.

dɛ̄-	dıj	دەي	bar-	baraj	باراي
	jat'ajk'i	ياتاي	k'ørγjk'ina	كۆرەي	k'ıt'ijʁa كېتەي

⑤ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-ini، -jni، -ijni، -ajni» ياكى «-jniŋ، -ijniŋ، -iniŋ، -ajniŋ» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغاندىن سىرت، بۇ قوشۇمچىلار ئاخىرىغا بىرلىك قورمىسىدا قوللىنىلغاندەك «-ʁa، -k'i، -k'ina، -ʁina، -a، -» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'ɛt'-	k'ıt'ini~k'ıt'iniŋ	كېتەيلى
jɛ-	jımijni~jimijniŋ	يېمەيلى
k'ør-	k'ørijniʁa	كۆرەيلى
søzlɛ-	søzlijnik'ina	سۆزلەيلى

⑥ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن «-sina»، «-sɛŋ-saŋ» قوشۇمچىلىرى ۋە بۇلاردىن كېيىن «-ʁa، -k'i، -k'ina» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) سىپايە تۈرى ئۈچۈن «-siŋiz، -sla، -t'a//-slɛ، -t'ɛ» قوشۇمچىلىرى ۋە بۇلاردىن كېيىن «-ʁa، -k'i، -k'ina//-ʁina، -a، -ra» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'ɛl-	k'ɛ̄(l)sɛŋ	كەلسەڭ	k'ɛ(l)siŋiz	كەلسىڭىز
ba(r)-	bā(r)saŋk'i		bā(r)saŋʁa	بارساڭ

bā(r)st'ira (بارسلا)

k'ø(r)st'ɛ (كۆرسله)

k'ɛ̄(l)slaʁa (كه‌لسله)

كۆپلۈكى ئۇچۇن «-saŋla(r)، -sɛŋlɛ̄(r)، -siŋizlā(r)،

-siŋizlɛ̄(r)» قوشۇمچىلىرى ۋە بۇ قوشۇمچىلاردىن كېيىن

يۇقىرىقى يېكىلمىلەر قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bɛ̄(r)- bɛ̄(r)sɛŋlɛʁa. بەرسەڭلارا

k'ørsiŋizlɛk'i. كۆرسەڭلارچۇ

⑦ ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش ئۈچۈن بىرلا «-ni»

قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

mɛn mıni مېنىڭ sɛn sıni سېنىڭ

△ debaj mıni q'itʃ'q'arʁan sɛnmu?

بايا مېنى قىچقارغان سەنمۇ؟

mıni q'olum مېنىڭ قولۇم

dɛrjani syji دەريانىڭ سۈيى

جۈملىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆز ئىسىمدىن بول-

غان خەۋەرنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ قالسا، ئۇ چاغدا ئىگىلىك

كېلىش «-ni» شەكلىدە ئەمەس، «-niŋ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

△ bu q'ɛlɛm mıniŋ (q'ɛlimim)

بۇ قەلەم مېنىڭ (قەلىمىم).

△ diwu k'ør(y)nyp' t'urʁan øj bizniŋ (øjimiz)

ئاۋۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۆي بىزنىڭ (ئۆيىمىز).

⑧ ئەدەبىي تىلدىكى مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى «-ʁuz، -q'uz، -gyz، -k'yz» ئورنىغا «-ʁur، -q'ur، -gyr، -k'yr» قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

baq'-	baqq'ur-	باققۇز
k'ɛt'-	k'ɛtk'yr-	كەتكۈز
t'ɛg-	t'φgyr-	تەگكۈز

⑨ «dɛ-» پېئىلىنىڭ سۇپەتداش شەكلى «idi» پېئىلىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ mɛ̄(n) ytk'ɛ bā(r)ʁā(n) dɪgɛn(n)

مەن ئۇ يەرگە بارغانىدىم.

بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى مەنىسىنى بىرىدىغان سۇپەتداش شەكلىدىن كېيىنمۇ يەنە «idi» ئورنىدا سۇپەتداش شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ ɛjʃɛm k'ɛ̄(l)mijmɛ(n) dɪgɛ(n) dɪgɛ(n)

ئايشەم كەلمەيمەن دېگەنىدى.

⑩ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ئادەتكە ئايلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۇپەتلەرنى ياساش ئۈچۈن قۇمۇل شېۋىسىدە «-ʁa(n)، -aʁa(n)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△jamā(n) jat'aʁā(n) nɪmik'ɛ̄(n) bu.

يېتىشقا ئامراق (ياكى دائىم ياتىدىغان) نېمىكەن بۇ.

لېكسىكىلىق جەھەتتىن

قۇمۇل شېۋىسى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى باشقا شېۋىلەردىن پەرقلىـ

ھېپ تۆرىدۇ. شۇڭا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئەرگىسى ئالاھىدە ئەتتىقسات تېپىسى بولۇشى كېرەك. بىز بۇ يەردە ئارسلان ئابدۇللانىڭ خۇلاسىلىرىگە قوشۇلغان ھالىدا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلايمىز.

① قۇمۇل شېۋىسىگە خاس بولغان ياكى قۇمۇل شېۋىسىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكىسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. مۇنداق سۆزلەر:

alt‘untʃ‘i	زەرگەر
p‘yɾgytʃ‘	ئۆشتەك ~ پۆشتەك
q‘aliʁuluq‘	يېقىلغۇ
ʃomtʃ‘i;	كۆز - كۆزچى
jop‘uɾʁa	سۆرەم
q‘ijq‘u matʃ‘u	ئولاش - چولاش
baʃaq‘ k‘ɸk‘	پالەك
jadaj- tʃ‘udaj	ئارانلا
jetintʃ‘an	چېچەن، ھوشيار، كۆكۈلچەك
as	بەلكىم، ئېھتىمال

② قۇمۇل شېۋىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى نىسبەتەن كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

jamdaq‘	سۆپۈرگە
siɾt‘iq‘	خەۋەر
pā(l)tʃ‘iq‘<baltʃ‘iq‘	لاي، پاتقاق

øp'ym	يۇتۇم
k'øk'iʃk'ɛn	كەپتەر
aɾdimaq'	بۇزۇلماق
asiχ	پايدا، نەپ
esiɾk'imɛk'	ئاۋايلاش. ئاسراش
k'ølygɛ	سايە
tʃ'utʃ'almaq'	پىشىنمەكى، سالماق
syɾyk'	توپ، مال توپى
uja	ئۇرۇق - توغقان

③ قۇمۇل شىۋىسىدە باشقا تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سانىمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپىنچە خەنزۇ - مانجۇ ۋە موڭغۇل تىلى سۆزلىرى ياكى مۇشۇ تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاساسىدا يېڭىدىن ياسالغان سۆزلەر بولۇپ، بۇ قۇمۇلنىڭ جۇغراپىيەۋى جايلىشىشى، شۇنىڭدەك XVII ئەسىرنىڭ بېشىدىن XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چارىكىگىچە بولغان تارىخىي ئورنى قاتارلىق ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قۇمۇل شىۋىسىدىكى خەنزۇچە - مانجۇچە سۆزلەردىن:

saχu< 傻乎	گومۇش، كالۋا، دۆت
χɛnt'ɛj< 干衫	كۆڭلەك
sip'uŋ < 刺蜂	ھەرە
bɛldɛŋ< 扁担	ئەپكەش
tʃ'ɛŋχu <车户	ھارۋىكەش
t'iŋtʃ'i < (tiŋ+tʃi) 听	پايلاقچى

يۇمغاقسۇت jɛnsyj <芫傻

موڭغۇلچە سۆزلەردىن «χamar- بۇرۇن دىماق»، «q'atʃ'ar — يۈز، چىراي»، «monoχɛj - قارانچۇق»، «sonorq'a- — ئەجەبلەنمەك، تىڭىرقىماق» قاتارلىق سۆزلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

7) دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىم شىۋىسى

A. دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا

تارىم شىۋىسى يەكەن دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا مەكىت ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى، ئاندىن غەربتىن شەرققە قاراپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇ ئاۋات، ئاقسۇ قاراتال، شايار، ھەتتا كۇچانىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغىچە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار، يەنى ئۆزلىرىنى «دولان» دەپ ئاتايدىغان ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان شىۋىدۇر.

بىزدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا دولانلار توغرىسىدا گەپ - سۆز جىق بولدى، ھەتتا دولانلار موڭغۇل ئەۋلادى قىلىپ قويۇلدى، دولان مۇزىكىسى، دولان سەنەملىرى، دولان ئۇسۇللىرىمۇ موڭغۇل سەنئىتىنىڭ بىر قىسمى قىلىپ قويۇلۇشقا تاس قالدى. شۇڭا بىز دولان ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان تارىم شىۋىسى توغرۇلۇق سۆزلەشتىن بۇرۇن دولان ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئە. ر. تېنىشېۋ ئۇيغۇر دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى يېقىنقى ماقالىسىدە تارىم شىۋىسى ۋە ئۇنىڭ قايسى دىئالېكتقا تەۋەلىكى توغرۇلۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ، مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، تۇرپان، يەكەن شىۋىلىرىنى

گىرگۈزۈش بىلەن چەكلىنىدۇ، قارىماققا تارىم شېۋىسى ئورنىغا «ئاقسۇ شېۋىسى» نى ئالغان بولسا كېرەك.

س. يې. مالوۋ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىدە دولان ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ:

«... ئاقسۇ ۋادىسىدا دولانلار ياشايدۇ. شىنجاڭدا بولغان بىر مۇنچە ساياھەتچىلەر ئۇلارنى موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان، دەپ يازىدۇ. بەلكىم، تارىخچىلار ۋە تۈركولوگلار ۋاقتى كەلگەندە مول خەنزۇ مەنبەلىرىدىن دولان ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى تېپىشى مۇمكىن. مىنىڭ دولان تىلىنى موڭغۇلچە ئەمەس، قىرغىزچە دېگۈم بار، لېكىن بۇ ھەقتە قولۇمدا ھېچ نەرسە يوق. مەن پەقەت ھەممە قىرغىزچە ئېلېمېنتلار دولان تىلىدا بار ۋە ئۇلارنى مېنىڭدىن كېيىنكى ياش تۈركولوگلار تېپىپ چىقالايدۇ، دەپ ئۈمىد قىلىمەن.»①

لېكىن، س. يې. مالوۋ بۇ كىتابىدا دولان نامىدا پەقەت تۆت كۇپلېت خەلق قوشىقىنىلا بېرىدۇ. شۇڭا قارىغاندا س. يې. مالوۋ ئۆزى ئېيتقاندەك، دولان تىلى توغرۇلۇق يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە بولمىغان بولسا كېرەك. ئېيتىش مۇمكىنكى س. يې. مالوۋنىڭ «قىرغىزچە» دېيىشى بىر خىل پەرەزدىن ئىبارەت.

ئە. ر. تېنىشېۋ «دولان خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى»② دېگەن مەخسۇس ماقالىسىدە بايان قىلىشىچە، ئۆزى 1956 - يىلىدىكى تىل تەكشۈرۈشتە ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ «تۆۋەن دولان»، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ «شاخقۇر» دېگەن جايلىرىدا

① س. يې. مالوۋ. شۇ كىتاب، 4 - بەت،

② بۇ ماقالە 1965 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» دا بېسىلغان، كېيىن مەرھۇم ئېلچان تەرىپىدىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان.

بولغان ۋە دولانلار ھەققىدە بىر قىسىم ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان.

ئە. ر. تېنىشېۋ بۇ ماقالىسىدە دولان تىلىنى بىرىنچى بولۇپ تەكشۈرگەنلەر ئا. لېكوك ۋە س. يې. مالوۋلار ئىكەنلىكىنى، بۇلاردىن ئا. لېكوكنىڭ «دولان تىلى لېكسىكىسى» دېگەن ئەسىرى 1961 - يىلى نەشر قىلىنغانلىقىنى (بۇ ئەسەر بىزنىڭ قولىمىزدا بولمىدى)، س. يې. مالوۋنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1961 - يىلى نەشر قىلىنغانلىقىنىلا ئېيتىپ ئۆتىدۇ ۋە دولانلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا توختالماي، كۆپىنچە دولانلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ.

ئە. ر. تېنىشېۋ بۇ ماقالىسىدە تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن دولانلارنى موڭغۇللارنىڭ قالماق - ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ.

بىرىنچى: دولانلار ئۆزلىرىنى يەتتە ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ. موڭغۇل ئەدەبىي تىلىدا «يەتتە» سۆزى «doloʁan» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز تورغۇت دىئالېكتىدا «dolān» دېيىلىدۇ. ئىككىنچى بوغۇمدا [a] كېلىدىغان مۇنداق فورما قالماق دىئالېكتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى.

ئىككىنچى: قالماق يىلنامىلىرىگە قارىغاندا، تورغۇتلار كېرەيتلەردىن كېلىپ چىققان. بۇ كېرەيتلەر قەدىمكى ئۇيغۇر رايونلىرىدا كۆچمەنچىلىك قىلاتتى. ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولاتتى. شۇنىڭغا قارىغاندا، دولانلارنىڭ موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن قالماق - ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت قىلغۇچىلار، مەسىلەن، ن. م. پرژېۋالسكىي ۋە ۋ. ئى. روبوروۋسكىيلار مۇشۇنداق تونۇشتا بولغان.

ئۈچىنچى: دولان مەشرىپىنىڭ ئاخىرىدا «غوجا ئالدىرۋاق» ئويۇنى ئوينىلىدۇ، بۇ موڭغۇلچە «goot∫'–ئۈمىد، ئۈمىد قىلىش» + «aldax–يوقىلىش، تۈگىشىش» = تۈگىشىپ كەتكەن دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن.

تاۋۇش ئوخشاشلىقى نۇقتىسىدىن «دولان» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىكى «يەتتە» (٧) doloʁ - a - n (بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى سۆز يەككە ئىشلىتىلگەندە پەيدا بولماي، سۆز تۈرلەنگەندە پەيدا بولىدىغان تۇراقسىز تاۋۇش) — «يەتتە» سۆزى بىلەن باغلاشقىمۇ بولىدۇ. لېكىن تارىختىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى يالغۇز سان بىلەنلا چەكلەنمەي، ساندىن كېيىن يەنە بىر ئىسىم قويۇلۇپ ئاتالغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز، ئۈچ قارلۇق، ئوتتۇز تاتار... دېگەندەك. شۇڭا گەرچە بىز دولانلارنىڭ «يەتتە ئۇرۇقتىن كەلگەن» دېگەن رىۋايەتلىرىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن دېگىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ پەقەت مۇشۇ «يەتتە» بىلەن ناملىنىپ قېلىشىغا ئىشىنىشىمىز تەس. شۇنىڭدەك «دولان» سۆزىنىڭ «يەتتە» بىلەن ئالاقىسى بولغاندىمۇ، نام قويغۇچى بىلەن نام ئالغۇچىنىڭ بىر بولۇشى ناتايىن.

تاۋۇش يېقىنلىقىدىنلا قارالسا، «دولان» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىكى «dulaʁan - ئىللىق، يېقىملىق» ۋە «doloʁan - كۆپ» سۆزلىرى بىلەن باغلاشقىمۇ بولىدۇ.① لېكىن مۇنداق يېقىنلاشتۇرۇش پەقەت سۇبيېكتىپ جەھەتتىكى يېقىنلاشتۇرۇشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، دولانلار توغرىسىدىكى مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ.

ئىككىنچى بىر پىكىرگە كەلسەك، قالماق يىلنامىلىرىنىڭ

---

① «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 1171 — 1181 بەتلەر. ئىچكى موڭغۇل داشۆسى تۈزگەن. 1976 - يىل، كۆكخوت.

تۆزۈلۈشى ئوموەن XIII ئەسىردىن كېيىنكى ئىش. بۇنىڭدىن بۇرۇنقى خاتىرىلەر كۆپىنچە خەنزۇچە مەنبەلەردە ياكى ئەرەب، ئىران مەنبەلىرىدە بولىدۇ. بىز قالماق ۋە ئويراتلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئاكادېمىك ۋ. ۋ. بارتولددىن تۆۋەندىكى مەلۇماتلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

— ئويراتلار ھۆكۈمرانلىقى 1399 - يىلى ئويراتلارنىڭ باشلىقى ئۆگەچى خاشاگا موڭغۇل (بۇتپەرەس موڭغۇل) خاقانى ئېلبەكنى ئۆلتۈرگەندىن تارتىپ باشلىنىدۇ.

— موغۇلىستان (تۇغلۇق تۆمۈر بەرپا قىلغان دۆلەت) غا شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان بۇتپەرەس موڭغۇللار ئىچىدە XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا چورۇس (چوراس)، خوشۇت، تورغۇت، خوئىت دېگەن تۆت قەبىلە بولغان.

— تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى، خىزىر خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەتخان 1408 - يىلى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئويراتلار بىلەن قالماقلارغا قارشى سوقۇش قىلىشقا ھازىرلىق قىلغان. بۇ چاغدا مۇسۇلمانلار ئويراتلارنى «قالماقلار» دەپ ئاتايتتى.

— 1552 - يىلى قالماق خانى ئالتان خان ئويراتلارنى بويسۇندۇرغان.

— XVII ئەسىرنىڭ بېشىدا چورۇس (چوراس) قەبىلىسىنىڭ خانى (قالماق خانى — ئاپتور) قاراخولا پۈتۈن ئويرات ئىتتىپاقىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا توپلاشقا تىرىشقان.

— 1653 - يىلى قاراخولانىڭ ئوغلى باتور (ئىسنۋانى خۇڭتەيجى) ئۆلگەندىن كېيىن، ئويرات ئىتتىپاقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ بىرلىكى ئاجىزلاشقان.①

دېمەك، ئويراتلارنىڭ دەسلەپكى باش كۆتۈرۈشى بولسۇن،

① ئاكادېمىك ۋ. ۋ. بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركلىرى»، «موغۇلىستان» ۋە «قالماقلار» قىسمى.

قالماقلارنىڭ ئويراتلارنى بويسۇندۇرۇشى بولسۇن، ياكى قالماق-ئويرات ئىتتىپاقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىششى بولسۇن ھەممىسى XV ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن 250 يىللىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ دەۋردىكى قالماق - ئويراتلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ماكانلىشىپ قالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ «دولان» ئاتىلىپ قالغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال يوق. «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمانلىرى تۆۋەندىكى مۇلاھىزىلىرىدە «تارىخى رەشىدى» گە ئاساسەن، قالماق ياكى ئويراتلارنىڭ XVI ئەسىردە تىيانشاننىڭ شەرق تەرىپىدە ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

— «تارىخى رەشىدى» دەۋرىدە ئالتە شەھەردە ئۇيغۇرلاردىن باشقا بىردىنبىر ئاگلانغان مىللەت قالماقلار ئىدى... موڭغۇللار ۋە خەنزۇلار ئۇلارنى «ئويرات» دەيتتى. بۇ بەلكىم ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئىسمى بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ سانى چوقۇم ناھايىتى ئاز. تۈركىي ئۇرۇقتىن ئەمەس، موڭغۇل ئۇرۇقىدىن. ئۇلارنىڭ يۇرتى تىيانشاننىڭ شەرق تەرىپىدە، ئۇلارنىڭ پەقەت بىر قىسمى ئالتە شەھەر دائىرىسىدە، شۇڭا توغرىسى ئۇلارنى شەرقىي خانلىق ياكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاھالىسى دېيىش كېرەك. ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئەمەلىيەتتە ھازىرقى ئولتۇراق رايونىغا ئاساسەن ئوخشاش. موغۇلىستانغا ئوخشاش بۇ رايوندىمۇ شەھەر يوق ۋە تېرىلغۇ مەيدانى يوق.

موغۇل خانلىرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئۇلار بۇ دۆلەتنىڭ تارىخىدا ئانچە مۇھىم ئەمەس دېگۈدەك ئورۇندا تۇرغان. دۆلەت ئىشلىرىدا ئانچە تەسىر كۆرسەتمىگەن، لېكىن موغۇللار زەئىپلەشكەندىن كېيىن، XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇلار يەنە پاش كۆتۈرۈپ ناھايىتى زور بىر كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە

لخاسادىكى زاڭزۇلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرگەن.①

نەق مۇشۇ دەۋردە ئاقسۇ تەۋەسىدە دولانلارنىڭ بارلىقى توغرىسىدا ۋە ئۇلارنىڭ خوجا جاھان تەرەپتە تۇرۇپ چىڭ سۇ- لالىسىگە قارشى ھەرىكەتلەرگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلغان- لىقى توغرۇلۇق تۆۋەندىكى خاتىرىلەرنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

«پېقىرلىرى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى لوپنۇرغا بار- دىم، يېرى كەڭ، زىچ ئورمانلىق جاي ئىكەن. مۇسۇل- مانلارنىڭ باشلىقى قاشقا قاتارلىقلار تەسلىم بولۇپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇلار ئەسلىدە 2000 ئۆيلۈك كىشى بولۇپ، بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان ئاقسۇ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېتىپ، ئالتە يۈزدىن ئوشۇق ئادەم قاپتۇ. ئۇلار بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. 40 يىل بۇرۇن قوشۇنىمىز تۇرپاننى تىنچىتقاندا، جياڭجۈن ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان ۋە رەخت، دۇردۇن - تاۋار، چاي ئىنئام قىلغان، قوشۇن كەتكەندىن كېيىن جۇنغارلار ئىگىلىۋالغان....»

«پادىشاھنىڭ ‹جۇنغارلارنى تىنچىتىش سىياسىتى›گە تەستىقى» 51 - توپلام، 28 - 29 - بەتلەر.

چيەنلۇڭنىڭ 23 - (1758 -) يىلى، 3 - ئاي.

كۆرۈش مۇمكىنكى، مۇشۇ دەۋردە ئاقسۇدىكى دولانلار يەنىلا «دولان» ئاتىلىپ كەلگەن.

«دولان بېگى ئارىز (阿尔祖) قاتارلىقلار 1000 ئۆيلۈك

① «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە، 111 - بەت، ئىنگلىزچە تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ 4 - بابى

مۇسۇلمانلىنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى، ئۇلار بىزنى خوجا جاھان مەجبۇرلىغان، ئەمدى تەسلىم بولۇپ كەلدۇق، دەيدۇ. پېقىرنىڭ تەكشۈرۈشىچە، دولان مۇسۇلمانلىرى ئەزەلدىن بارچۇقتا ئولتۇرۇپ كەلگەن. بۇلتۇر خوجا جاھان كۇچادا مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن، ئابدۇخالىقنى ئېتىپ بەرگەن، ئۇلار دەرھال كۆچۈپ كەتكەن. بۇ ئەمەلىيەتتە مەجبۇرلانغانلىق بولمىسا كېرەك... ئۇلار ناھايىتى ئەنسىرەشىپ ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ، شۇڭا بۇرۇنقى سولا ئامبال بېگى (散秩大臣) توختىنىڭ ئىنىسى ئابدۇلھەيىنى ھاكىم قىلىپ، شۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرساق، ۋاقتىنچە ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ قىشنى ئۆتكۈزۈپ تۇرسا، كېلەر يىلى باھاردا ئۇلارنى بوز يەر ئېچىشقا (غۇلجىغا دېمەكچى — ئاپتور) يۆتكىسەك».

«پادىشاھنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتىش سىياستى» گە تەستىقى، 75 - توپلام، 42 — 43 - بەتلەر.

چيەنلۇڭنىڭ 24 - (1760 -) يىلى 7 - ئاي.

بۇنىڭدىن دولانلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سىياسىي سەھنىدە خېلى رول ئوينىغان بىر تۇرغۇن خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭمۇ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئە.ر. تېنىشېۋنىڭ ماقالىسىگە ئاساسەن 32 مىڭ ئۆيلۈكچە بولغان (تەخمىنەن يۈز ئەللىك مىڭدىن يۈز يەتمىش مىڭغىچە) ئادەمنىڭ پەقەت 300 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاھالىسى شالاڭ ئۇيغۇر رايونىدا ئۆز تىلىنى تەلتۆكۈس يوقىتىپ قويۇشى مۇمكىن ئەمەس.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئارقىسىدا قوللىنىپ قالغان بىر قىسىم موڭغۇل تىلى سۆزلىرىنى (مەن لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنى تارىختا موڭغۇللار بىلەن ياكى مەلۇم

دەرىجىدە ئارىلاشقان، ياكى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان، دەپ قارايمەن) تا ھازىرغىچە تاشلىماي كېلىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئەينۇ (ئابدال) تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ (ئاساسەن لېكسىكا قىسمىدا) خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسى تامئېغىل رايونىدا ۋە قەشقەرنىڭ خانئېرىق رايونىدا ھازىرمۇ ئاندا - ساندا قوللىنىلىشى بىر تىل-نىڭ يەنە بىر تىلغا سىڭگەندىمۇ ئىز - تىزى قالماسلىقىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ۋەھالەنكى، بىز تارىم شىۋى-سىدە مۇنداق قالماق - ئۇيرات تىلى ئېلېمېنتلىرىنى ئۇچراتمىدۇق. ھەتتا بەزى ئۇيغۇر رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان «maŋlaj» (موڭغۇلچە «پېشانە») سۆزى دولانلاردا «p‘aʃanɛ» دېيىلىدۇ.

بەلكىم، موغال شىۋىسى توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا كۆر-سەتكىنىمىزدەك، «تارىخى رەشىدى» دە قەشقەر ۋە تۇرپاندا ئولتۇ-راقلاشقان دەپ بايان قىلىنغان 30 مىڭ موغال بىلەن دولان-لار ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولسا كېرەك.

ساياھەتچىلەردىن ۋ. ئى. روبوروۋسكىيدىن دەلىل كەل-تۈرۈپ ئېيتىلغان «بىزنىڭ ئەسلىمىز (ياكى تەكتىمىز) قالماق ئىكەن» دېگەن سۆزلەرگە كەلسەك، بۇ سۆزلەرنى ئەسلىدە قۇمۇل-لۇقلار دېگەنىكەن.① بۇ سۆز باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ (كۆپىنچە ياشانغانلاردا) بار. لېكىن، بۇ سۆز پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى بۇددىست ئاتا - بوۋىلىرىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. تۇرپان سىڭگىمىدىكى «بېزەكلىك» نى بەزىلەرنىڭ «قالماقلارنىڭ» دېيىشى بۇنىڭ ئەمەلىي مىسالى.

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى موڭغۇل تىپىغا

---

① ۋ. ئى. روبوروۋسكىي: «شەرقىي تىيانشان بىلەن نەنشەنگە ساياھەت»، 383 - بەت، 1949 - يىل، موسكۋا.

ياتقۇزۇشقا بولىدۇ. تارىخنى ئارىلىشىشلار ئارقىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تەن تۈزۈلۈشىدە جىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھېلىمۇ قۇمۇل، تۇرپان، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلاردا موڭغۇل تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بار. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارنى، جۈملىدىن دولان ئۇيغۇرلىرىنى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادى قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

ئۈچىنچى بىر مەسىلە: «غوجا ئالدىرۋاق» ئويۇنى. دولان مەشرەپلىرىنىڭ ئاخىرىدا قىزىقچىلىق ئۈچۈن بۇ ئويۇن ئوينىلىدۇ. يالغۇز بۇلا ئەمەس، ھەرقايسى دولان رايونلىرىدا دولان مەشرىپىنىڭ ئومۇمىي ئۇسسۇل پەدىسى ئاخىرلاشقاندا دەررە ئويۇنى، ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش، جۇۋازغا قېتىش، ھەر خىل جانلىقلارنى دوراش، مۇزىكىسىز ئۇسسۇل ئويناش، سامسا يېقىش، سۈرەتكە تارتىش قاتارلىق قىزىقچىلىق ھېسابلىنىدىغان ئويۇنلارمۇ ئوينىلىدۇ.①

«غوجا ئالدىرۋاق» سۆزى دولان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەممە ئۇيغۇر رايونلىرىدا بار. بۇ سۆز «جۇل جۇل، رەتسىز كىيىنگەن، كىيىمى ئۆزىگە سىڭىشمىگەن، پاراكەندە...» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. دولان مەشرىپىدىكى قىزىقچىلىقنىڭ مەنىسىمۇ بۇنىڭدىن سىرت ئەمەس. بۇ سۆز ئەگەر دولان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىلا بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئۇنى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل ۋە سەنئەت جەھەتتىكى بىر ئالاھىدىلىكى دەپ ھېسابلىساق بولاتتى.

بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە، دولانلار ئۆزلىرىنى بىر ياقتىن كەلگەنمۇ دېمەيدۇ، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن يەرلىك ئىكەنلىكلىرىنى ئېيتىشىدۇ. مەسىلەن: ئاقسۇ دولانلىرى «دولانلارنىڭ

---

① ئەختەم ئۆمەر: «دولان مەشرىپىدىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1985 - يىل 4 - سان.

ئەسلى ماكانى ئاقسۇ قارىتالدىكى «قەدىمئايماق» يېزىسى بولغان، ئاقسۇ ئاۋات، ئاقسۇ غورىچۆل، مارالبېشى ۋە مەكىتلەردىكى دولانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ جايدىن تارقالغان» دېيىشىدۇ.

مەكىت دولانلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، دولانلار بىرقانچىگە بۆلۈنىدۇ، مەكىتلىكلەر ئۆزلىرىنى «قارا دولان» دەيدۇ، مەكىتنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە موغاللار بىلەن ئارىلاشقان دولانلارنى «موغال دولان» ياكى «تاسقىما دولان» دەيدۇ، يەكەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ مارالبېشىغا قەدەر جايلاشقانلارنى «باچۇغلۇق < بارچۇقلۇق دولان»① دەيدۇ. ئەمدى، ئاقساقمارالدىكى دولانلار بولسا «قارا دولان»، «ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دەپ بۆلۈنىمىز، دەيدۇ. ھەر ھالدا مۇنداق بۆلۈنۈش ئېتنىك مەزمۇندا ئەمەس، پەقەت ئۇلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ۋە تۇرمۇش كەچۈرۈش فورمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئورخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ بۇ قەبىلە تىلغا ئېلىنمىغان. «dolan» دېگەن نامغا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان خەنزۇچە 多滥葛، 多臘葛، 多览葛 دېيىلىدىغان قەبىلە نامى ئومۇمەن «تاڭنامە» ۋە شۇ ئاساستا يېزىلغان ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ماچاڭشو ئەپەندى «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت تارىخى» دېگەن كىتابىدا، «كونا تاڭنامە» دە تاڭ ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (مىلادى 618 - يىللىرى) تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە 多览葛 دېگەن قەبىلىنىڭ بارلىقى يېزىلغانلىقىنى، بۇنىڭ 多览 ۋە 葛 دېگەن ئىككى قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسى ئىكەنلىكىنى، «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ قەبىلىنىڭ قوغۇرسۇ (解薛) ۋە

① بارچۇق — مارالبېشىنىڭ قەدىمكى نامى، مەكىتلىكلەر «مارالبېشىلىق دولان» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا مۇشۇ سۆزنى قوللانغان.

بولشار (白雪) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە 10 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىغانلىقى يېزىلغانلىقىنى، سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتى يىقىلغان چاغدىمۇ تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر، بايىرقۇ قاتارلىق 12 قەبىلىنىڭ قاتارىدا 多览葛 نىڭ بارلىقىنى، كېيىن (مىلادى 647 - يىلى) مۇشۇ 多览葛 دا تاڭ سۇلالىسى 燕然 تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى قۇرغانلىقىنى، بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئۇلانباتورنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.①②

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «ئومۇمىي تۈركۈت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە، تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە 多览葛 قەبىلىسىنى سانايدۇ ۋە بۇنىڭ ئايرىم بىر خەلق ئىكەنلىكى، tolangit دېيىلىدىغانلىقى، دوسساننىڭ تارىخىدا tulangkite دەپ ئېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى شۇنىڭ بىلەن بىللە «موڭغۇل تارىخى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، 帖良古特·田列克·帖良兀·帖连郭特 دېيىلىدىغان قەبىلىنىڭمۇ بولغانلىقى، بۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تېلېلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، بايقالنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقى، دوسساننىڭ تارىخىدا telengkoutes دەپ ئېلىنغانلىقى، بۇلارنىڭ قىرغىزلار بىلەن كەمكەمچۇت (侃侃助特) لار ئارىسىدىكى ئورمانلىقتا ياشايدىغان ئايرىم بىر خەلق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.③

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى مەخسۇس 多览葛 توغرىسىدىكى

① ماچاڭشو ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 50 -، 51 -، 57 - بەتلەر. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957 - يىل.

② جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىسى، 5 - توم 42 — 43 خەرىتىگە قارىغاندا بۇ تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى ئۇلانباتورنىڭ شىمالىدا ئىكەن.

③ سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى، شۇ كىتاب، 683 - بەت.

مەلۇماتلارنى بەرگىنىدە بۇ سۆزنىڭ 多滥 مۇ دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.①

ليۇ يىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا «تېلې» بىلەن «قاڭقىلى» دېگەن نامنىڭ بىر خەلقنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، 多览葛 قەبىلىسىنى تېلې تەركىبىدىكى 15 قەبىلىنىڭ قاتارىدا كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ نامنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى «telangut» دەپ بېرىدۇ.②

ئەندۇجېيەنفۇ ئەپەندى «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار (回纥) ئاساسىي كۈچ ياكى بىردىنبىر يېتەكچى كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن دەۋردە تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى 15 قەبىلىنىڭ ئىچىدە 多览葛 قەبىلىسىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇ نامنى ts‘u‘ - lunr - ur 促隆忽 بولسا كېرەك، دەيدۇ.③

ماچاڭشو ئەپەندى 葛 نىڭ قايسى قەبىلە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمىگەن. خەنزۇچە خەتكە ئاساسەن بۇنى قارلۇق قەبىلىسى دەپمۇ چۈشىنىش مۇمكىن.

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى بىلەن ليۇ يىتاڭ ئەپەندىلەرنىڭ قارىشى بويىچە بىر قەبىلە دەپ ھېسابلىغاندا، ئاخىرقى 葛 (get)④ نى يىلتىزنىڭ تۈگەنچى تاۋۇشى [ŋ] بىلەن قەدىمكى

---

① سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى، شۇ كىتاب، 750 — 751 بەتلەر.

② ليۇ يىتاڭ ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 79 ــ 84 ـ بەتلەر.

③ ئەندۇجېيەنفۇ ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 8 ـ بەت، خەنزۇچە تەرجىمە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل.

④ كارلگرېن: «خەنزۇچە ـ ياپونچە لۇغەت» 55 ـ بەت. بۇ يەردە خېتىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا kat، گۇاڭدۇڭ دىيالېكتىدا kot دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

تۈركىي تىللاردا قوللىنىلغان كۆپلۈك قوشۇمچىسى «it'» نىڭ بىرىكمىسى دەپ قاراشقا ۋە قالغان «dolang//tolang» دېگەن يىلتىزلارنى «dolan» دېگەن ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك، سىن جۇڭمېيەن ئەپەندىنىڭ دوسسانىڭ تارىخىدىن كەلتۈرگەن نەقىللىرى ئاساسىدا 多览葛 بىلەن 帖良古特 لەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭمۇ باشقا - باشقا (ئالدىنقىسىنىڭ بايقالنىڭ جەنۇبى، ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدا، كېيىنكىسىنىڭ بايقالنىڭ غەربىدە) ئىكەنلىكىنى، بۈگۈنكى تېلېئۇت، تېلىنگىتلەرنىڭ كېيىنكىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن.

ھەممىدىن مۇھىمى، سىن جۇڭمېيەن ئەپەندى 册府元龟 دىن كەلتۈرگەن نەقىل بولۇپ، بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «لۇڭشۇ (龙朔) نىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 662 - يىلى) جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرېنگۇي قاتارلىقلار تېلې قەبىلىلىرىنى تىيانشاندا تارمار قىلدى. بۇ چاغدا تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئىسكىت (思结) ۋە دولانغىت (多览葛) قەبىلىلىرى بولۇپ، تىيانشاننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى.»①

بۇ مەلۇمات بىزنىڭ دولانلار ھەققىدىكى تونۇشىمىزنى يەنە بىرقەدەم ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بۇ ھەقتىكى پەرەزلىرىمىزنى ئەمەلىيەت بىلەن يېقىنلاشتۇردۇ.

بۇلاردىن باشقا، دولان ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قەدىمىلىكى توغرىسىدا گۇ باۋ ئەپەندى ‹سۇڭ سۇلالىسى تارىخى (مۇزىكا قىسمى)› دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 16 ئۇسسۇل ئۆمىكى ئىچىدە 醉胡腾 ئۆمىكى (بۇلار قىزىل

① سىن جۇڭمېيەن ئەپەندى، شۇ ئەسەر، 1080 - بەت.

تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ، كىگىز قالپاق كىيىدۇ)، 玉兔浑脱 ئۆمىكى (بۇلار رەڭدار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ، ئاق توشقان تېرىسىدىن تەلپەك كىيىدۇ)، بۆركۈت ئاتار ئۇيغۇر ئۆمىكى (بۇلار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ، بۆركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ) قاتارلىق ئۈچ ئۆمەك بولۇپ، بۇ ئۆمەكلەر ئورۇندىغان ئۇسسۇللارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۈگۈن شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسى ئەتراپىدىكى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكىتى ئاددىي ۋە سالماقلىق بولۇپ، يەنىلا بۆركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ.»①
گۇ باۋ ئەپەندىنىڭ كەلتۈرگەن نەقىل ۋە مۇلاھىزىلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇندىغان ئۇسسۇللار شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ ئۇسسۇللار ئىچىدە بۆركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتىكى دولان ئۇسسۇلىمۇ بولغان.

ئېيتىش مۇمكىنكى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇنلىغان دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئىگىلىرى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىيانشاننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان 多览葛 (دولانغىت) لار دۇر.

ھازىرقى دولان مۇزىكىسى ۋە دولان ئۇسسۇلىنىمۇ ئاتىلىشى ۋە ئورۇندىلىشى جەھەتتىن ھەرگىز موڭغۇل سىستېمىسىغا ياتقۇزغىلى بولمايدۇ.

تارىم شېۋىسىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، مەسىلەن، تارىم شېۋىسىدىكى [ʁ] تاۋۇشى ياكى مۇشۇ تاۋۇش

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» 9 - سان، 1979 - يىل 11 - ئاي.

گەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىش — «mozaj<buzaʁu» ئە-
مەس، بەلكى «mozó(j) – موزاي»، ʃ//s نۆۋەتلىشىشى – «tʃ‘iʃqan»
ياكى «satʃq‘an» ئەمەس، بەلكى «ʃaʃq‘an»، بىر قىسىم
سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا قالدۇق سۈپىتىدە بولىسمۇ
[o]، [ø] لەرنىڭ كېلىشى (مەسىلەن «nogoj - قاپاق چۆمۈچ»،
«k‘øsøj كۆسەي»، «joʁon – يوغان»، «jøt‘øl – يۆتەل»،
«bødzøn – بۆجەن» ئۇنىڭ ن. ئا. باسكاكوۋ كلاسسىفىكاتسى-
يىسىدە تۈركىي تىللارنىڭ ئۇيغۇر – ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىل-
لارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.①

شۇڭا تارىم شېۋىسىنى تارىخىي جەھەتتىن ياقۇت تىلىنىڭ
«دولغان» دىئالېكتى بىلەن، دولانلارنى شۇ دولغانلار بىلەنمۇ
مۇناسىۋەتلىك، دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى لەۋلەشكەن سوزۇق
تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، [ʁ] تاۋۇشى ۋە بۇ تاۋۇش كەلگەن
بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياقۇت تىلىدىمۇ بار.②

مۇنداق پەرەز ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ ياقۇت تىلى توغرىسىدا
توختالغىنىدا «ياقۇتلار جەنۇبتىن كەلگەن»③ دېگەن قارىشىغا
مۇۋاپىقلىشىدۇ.

دولانلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا خېلى قەدىمدىن مەۋجۇت بو-
لۇپ تۇرغان بىر خەلق ئىكەنلىكىگە ئائىت يەنە شۇنى ئېيتىش
مۇمكىنكى، ئا. م. شېرباك ئۆزىنىڭ «X—XIII ئەسىرلەردىكى

① ن. ئا. باسكاكوۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 339—354 - بەتلەر.

② ئە. ر. تېنىشېۋ، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، خەنزۇچە
تەرجىمە، 267 -، 273 -، 278 - بەتلەردىكى bi‘ar - بىغىر، t‘uora -
توغرا، suon - يوغان، oʁol - ئوغۇل قاتارلىق سۆزلەردە شۇنداق.
1982 - يىل، بېيجىڭ.

③ ئە. ر. تېنىشېۋ، مەزكۇر ئەسەر 259 - بەت.

«شەرقىي تۈركىستان يېزىق يادىكارلىرىنىڭ گىرامماتىكىسى» دېگەن ئەسىرىدە ئا. گا بايىننىڭ بىراخمى يېزىقىدا يېزىلغان بىر دىئالېكتتا سۆزنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىمۇ [o]، [ɸ] تاۋۇشلىرى كەلگەنلىكىنى (مەسىلەن، «oloror - ئولتۇرىدۇ»، «oloroP‘ - ئولتۇرۇپ») بايقىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.②

بىراخمى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر كۆپىنچە كوچا، بارچۇق (توققۇز ساراي) ۋە خوتەنلەردىن تېپىلغان. شۇڭا دولاننىڭ هازىرقى جايلىشىش ئەھۋالى ۋە سارقىندى ھالەتتىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، تارىختىكى بۇ دىئالېكتنى هازىرقى تارىم شېۋىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن، هازىرقى تارىم شېۋىسى ئەينى زاماندا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك دىئالېكت بولغان دېيىش مۇمكىن.

يىغىپ ئېيتقاندا بىز گەرچە تېخى قانائەتلىنەرلىك دەرىجىدە بولمىسىمۇ، يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلار ۋە تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا هازىرقى دولان ئۇيغۇرلىرىنى «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان 多览葛 ياكى 多臘葛 قەبىلىسىنىڭ ئۆزى، ئۇلار ئىمىنىڭ يېقىنلىقىغا قارىغاندا ياقۇتلارنىڭ دولغان دىئالېكتىدىكىلەر بىلەن تارىخىي قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتتە بولغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايمىز. سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتى يىقىلغاندىن كېيىن، دولانلار (دولانغىت) نىڭ ئاساسىي قىسمى ئاۋۋال تىيانشاندا، ئاندىن ئاستا - ئاستا هازىرقى مۇنبەت زېمىندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، خالاس.

ياقۇت تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قارىغاندا، تارىختا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك بولغان بۇ دىئالېكت بىرقانچە ئەسىر داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئەسلى خۇسۇسىيەت-

① ئا. م. شېرباك، مەزكۇر ئەسەر، بىرىنچى باب، فونېتىكا قىسمى.
[o]، [ɸ] سوزۇق تاۋۇشلىرىغا بېرىلگەن ئىزاھات.

لىرىنى يوقىتىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان بولۇپ قالغان.

ھازىرقى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېنىق سانىنى ئېلىش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى بىز ھازىر ئومۇمەن ساپ دەپ ھېسابلاۋاتقان دولان رايونلىرىدىمۇ سىرتقى رايونلاردىن بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلار ياكى ئەسلى دولان رايونلىرىدىن چىقىپ دۆلەت ئىچىدىكى باشقا رايون-لاردا، ھەتتا دۆلەت سىرتىدا ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ سانى خېلى بار.

دۆلەت ئىچىدىن ئالغاندا، مۇشۇنداق ئارىلىشىش كۆپ بولغان رايونلارغا ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىسى، ئاقسۇ يېڭىشەھەر ناھىيىسى، ئاقسۇ ئاۋات، توقسۇ، شايار، كۇچا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى، مارالبېشى ناھىيە مەركىزى، مەكىت ناھىيە مەركىزى قاتارلىق جايلار كىرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىز-دەك، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان دولانلارنىڭ كورلا، قاراشەھەر، باي، سايرام قاتارلىق جايلارغا تەقسىم قىلىنىپ تارقىتىلغانلىقىمۇ مەلۇم. شۇڭا بىز ئالاھىدە «ئاقسۇ شېۋىسى» دېگەن شېۋىنى كۆرسەتمىدۇق. ھازىرقى ئاقسۇ ئەمەلىيەتتە تارىم شېۋىسى، شىمالىي شېۋىلەر، قەشقەر شېۋىسى قاتارلىق ئۈچ شېۋە ئارىلاشقان ئارىلاش شېۋە رايونى ھېسابلىنىدۇ.

B. تارىم شېۋىسى

بىز تارىم شېۋىسىنى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدىن قۇمباش، قاراتال يېزىلىرىدا، مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدىن ئاقساق-مارالدا، مەكىت ناھىيىسى تەۋەسىدىن يانتاق يېزىسى، غاز-كۆل يېزىلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئا-ساسەن ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىمىز.

دىئالېكتلارنى ئايرىشتا يۇقىرىدا قويغان ئىككى ئاساسىي ئۆلچەمدىن ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ فورمىسى جە-

ھەتتە تارىم شىۋىسى ئەدەبىي تىلغا تامامەن ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

barimɛn	بارىمەن
k'elimɛn	كېلىمەن

پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتە تارىم شىۋىسى (مەكىتتىن باشقا رايونلاردا) ھەم ئەدەبىي تىلغا، ھەم خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدۇ، يەنى «idiʁan//jdiʁan» فورمىلىرى بىلەن تەڭ it'χan∼itq'an//jtχ'an∼jtq'an فورمىلىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەكىتتە بولسا ئەدەبىي تىلدىكىدەك idiʁan//jdiʁan فورمىلىرىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكىت	قۇمباش، قاراتال، ئاقساقمارال
buray'diʁan (پۇرايدىغان)	burajdiʁan∼burajtq'an∼ burajt'χan
alidiʁan (ئالىدىغان)	alidiʁan∼alitq'an ∼ alit'χan
salidiʁan (سالىدىغان)	salidiʁan∼sal(i)tq'an ∼ sal(i)t'χan
k'ɛjdyridiʁan (كىيدۈرىدىغان)	k'ɛjdyridiʁan∼kɛjdyr(i)tq'an ∼ k'ɛjdyr(i)t'χan

قالغان قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر.

A. فونېتىكىلىق جەھەتتە

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدىكى [j] تاۋۇشىنىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىش جەھەتتە، قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغان مەكىت بىلەن ئاقسۇ قۇمباشتا [z] لىشىش مۇتلەق ئۈستۈن تۇرىدۇ؛ قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىدىن سەل چەتتەرەك بولغان ئاقسۇ قاراتال ۋە مارالبېشى ئاقساقمارالدا [z] لىشىشمۇ بار، [z] لاشماسلىقمۇ بار، بەزىدە [j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ بار (ئايرىم جەدۋەلگە قاراڭ).

② g∥w نۆۋەتلىشىش جەھەتتە، تارىم شېۋىسى [g] لىشىدىغان شېۋىگە كىرىدۇ، لېكىن قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان مەكىت رايونى بۇنىڭ سىرتىدا.

③ [ɦ] لىشىش. يۇقىرىقى تۆت نۇقتىنىڭ ھەممىسىدە [ɦ] لىشىش ھادىسى بار، لېكىن قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك كۈچلۈك ئەمەس، شۇڭا تارىم شېۋىسى ئەسلى [ɦ] لاشمايدىغان شېۋە بولسىمۇ، ئازدۇر-كۆپتۇر قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان دەپ قارايمىز. مەسىلەن:

مەكىت	ئاقساقمارال	ئاقسۇ قۇمباش	ئاقسۇ قاراتال
ɦyz (ئەزا)	jyz	jyz	jyz
ɦyz (سان)	yz	?	jyz
jøl (ھۆل)	ɦøl	jøl	jøl
ɦøt'ɛl (يۆتەل)	jøt'øl～jøt'ɛl	jøt'ɛl	jøt'ɛl
? (ئاجىز)	ɦadẓiz	ɦadẓiz	adẓiz
ɦuwla – (ھۇۋلا-)	ūla –	ɦūla –	ɦūla –
ɦoʃur – (يوشۇر-)	ɦoʃur –	joʃur –	?
? (ھازىدار)	azidā(r)	?	?

④ tʃ‘∥t‘ نۆۋەتلىشىشى، ئاقسۇ - قۇمباش، مارالبېشى -
ئاقساقمارال، مەكىت - يانتاق يېزىلىرىدا [tʃ‘] لىشىش جەريانى
تۈگىگەن بولسىمۇ، ئاقسۇ - قاراتال، مەكىت - غازكۆل يېزىلىرىدا
[tʃ‘] لىشىش جەريانى تېخى تۈگىمىگەن. مەسىلەن،
قاراتال قۇمباش ئاقساقمارال مەكىت - يانتاق مەكىت - غازكۆل

t‘iʃ   tʃ‘iʃ   tʃ‘iʃ   tʃ‘iʃ   t‘iʃ

t‘yʃ -   tʃ‘yʃ-   tʃ‘yʃ-   tʃ‘yʃ -   t‘yʃ-

⑤ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q‘]، [k‘] [p‘]
لارنىڭ [ʁ]، [g]، [w] بىلەن نۆۋەتلىشىشى پۈتۈن تارىم شېۋىسى-
نىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى.

⑥ tʃ‘∥s نۆۋەتلىشىشى جەھەتتە، «tʃ‘atʃ‘»، «tʃ‘atʃ‘ra -»
قاتارلىق سۆزلەردە tʃ‘∥s نۆۋەتلەشسىمۇ، پۈتۈن تارىم شېۋىسى
بويىچە بىرلا «چاشقان» سۆزى «ʃaʃq‘n» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ،
يەنى s∥ʃ نۆۋەتلىشىدۇ.

⑦ ئاقساقمارالدا بىرقانچە سۆزدىلا (ɛllig، ulaʁ،
q‘andaʁ~q‘ajdaʁ) سۆز ئاخىرىدا [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى كەل-
گەندىن باشقا، پۈتۈن تارىم شېۋىسىدە ئىككى بوغۇملۇق سۆز-
لەر ئاخىرىدىكى [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى [q‘]، [k‘] گە نۆۋەت-
لىشىپ بولغان.

⑧ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى جەھەتتە،
كۆپرەك مەكىتتە قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇنداق
ئاھاڭداشلىق بۇزۇلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان دولان
رايونلىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بىر
قەدەر كۈچلۈك، تارىم شېۋىسىدە كۆپىنچە سۆزلەرنىڭ بوغۇم قۇرۇ-
لۇشى a—o، ɛ—ϕ شەكلىدە ئەمەس، u—o، y—ϕ شەكلىدە
كېلىدۇ. بۇھال توپ سۆزلەردىن تارتىپ، سۆز ياسىلىشى ۋە
سۆز تۈرلىنىشلىرىگىچە ئىزچىل كۆرۈنىدۇ.

مۇندىن باشقا تارىم شېۋىسىدە سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [o]، [ø] تاۋۇشلىرى كېلىدىغان سۆزلەرمۇ بار. گەرچە بۇ سۆز-لەرنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، ئۇ تارىم شېۋىسىنىڭ ئەسلى قىيا-پىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم بىر قالدۇق ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا تارىم شېۋىسى ئۆزىگە يانداش شېۋىلەردىن ئاتۇش شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى، ھەتتا پەيزىۋات رايونىدا قەشقەر شېۋىسىگىمۇ تەسىر قىلغان دېيىش مۇمكىن، مۇنداق سۆزلەر تۆۋەندىكىلەر:

مەكىت	ئاقساقمارال	قۇمباش	قاراتال
mozaj	mozoj	mozoj	mozó(j)
nogaj	nogoj	nogoj	nogoj
osal	osol	osol	osol.
joʁan	joʁon	joʁan	joʁon∼joʁan
?	?	?	k‘øsøj
oŋaj	oŋoj	oŋaj	oŋaj
?	soʁoq‘	?	soq
?	qo‘p‘ol	?	q‘op‘al
?	bødzøn ∼	?	bødzɛn
?	bødzɛn	?	
?	jøt‘øl ∼	?	jøt‘ɛl.
?	jøt‘ɛl		

⑨ كۆپىنچە ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى [k‘]، [g] تاۋۇشلىرى مەكىت رايونىدا قەشقەر شې-ۋىسىنىڭ تەسىرىدىن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرى-

گىدىغان بولسىمۇ، قالغان دولان رايونلىرىدا شىمالىي شېۋىلەر-
گە ئوخشاش تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بېرىلىدۇ.
مەسىلەن:

مەكىت	ئاقساقمارال	قۇمباش	قاراتال
loŋga	løŋgɛ	lyŋgɛ	lyŋgɛ
goʃ	gøʃ	gøʃ	gøʃ
gul	gyl	gyl	gyl
gugut‘	gygyt‘	gygyt‘	gygyt‘
gurutʃ‘~ gyrytʃ‘	gyrytʃ‘	gyrytʃ‘	gyrytʃ‘

⑩ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە [e] غا ئاجىزلىشىدۇ. سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە مەكىت ۋە ئاقساقمارالدا [e] غا، قاراتال ۋە قۇمباشتا [I] غا ئاجىزلىشىدۇ.
مەسىلەن:

مەكىت	ئاقساقمارال	قۇمباش	قاراتال
k‘et‘ip‘	k‘et‘ip‘	k‘ɪt‘ip‘	k‘ɪt‘i‘p‘
meniŋ	meniŋ	mɪniŋ	mɪniŋ

بۇلاردىن باشقا فونېتىكىلىق جەھەتتىن، تارىم شېۋىسىدە بەزى سۆزلەردە m∥n نۆۋەتلىشىشى (مەسىلەن، niman — مېھمان؛ مەكىتتە ۋە قاراتالدا) t‘∥d نۆۋەتلىشىشى (مەسىلەن، julduz — يۇلتۇز، jildiz — يىلتىز، dini sesiq‘ — تىنىقى سېسىق؛ قاراتالدا ۋە ئاقساقمارالدا) بار. بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى ياكى شۇ تاۋۇشلار ئورنىدا كەلگەن [j] تاۋۇشى ۋە مۇشۇ تاۋۇشلار كەلگەن بوغۇملار

چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

(موزاي) mozō(j) ، ئەمەس mozaj<buzaʁu

(كۆكيۈن) k‘ϕkȳ(jy)n ، ئەمەس k‘ϕk‘yjyn<k‘ϕk‘ɛgyn

(ئەرگىشىپ) ɛr(g)iʃip‘ ، ئەمەس ɛrgiʃip‘

B. مورفولوگىيىلىك مەسىلىلەر جەھەتتە

⑪ پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى تارىم شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك ياسىلىدۇ. پەقەت ئاقسۇ قاراتالدا بۇ فورما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇندۇرۇلمايدۇ، يەنى «-al» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، بۇ جەھەتتە قاراتال تۇرپان، قۇمۇللارغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

مەكىت	ئاقساقمارال	قۇمباش	قاراتال
k‘ϕrɛlɛjmɛn	k‘ϕrɛlɛjmɛn	k‘ϕrɛlɛjmɛn	k‘ϕralimɛn.
dejɛlɛjmɛn	dejɛlɛjmɛn	dɪjɛlɛjmɛn	dɪjalimɛn

⑫ «-p‘» رەۋىشداشتىن كېيىن «-idi» قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان تۈس فورمىسى قاراتالدا شىمالىي شېۋىلەرگە، ئاقساقمارال، قۇمباش ۋە مەكىتتە قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

مەكىت	ئاقساقمارال	قۇمباش	قاراتال
beript‘im	beript‘im∼ beriwidim	beript‘im	beriwidim
k‘ɛpt‘im	k‘ɛpt‘im∼ k‘eliwidim	k‘ɪpt‘im	k‘ɪliwidim.

سوراق شەكلى

k'ɛp'midim k'ɛp'midim k'ɪp'midim k'ɪliwidimmu

⑬ هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى ھەر تۆت نۇقتىدا قەشقەر شىۋىسىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

baridila ئەمەس، barila، jɛjdila ئەمەس، jɛjla.

⑭ هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ سوراق شەكلى پەقەت مەكىتتە قەشقەر شىۋىسى تەسىرىدىن بەزىدە قەشقەر شىۋىسىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ، قالغان نۇقتىلاردا سوراق يۈكلىمىسى شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكىت
barimɛnmu	barimɛnmu	barimɛnmu	barimɛnmu
			baramdim
			baramdimɛn.

⑮ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى پەقەت قۇمباشتىلا قەشقەرگە ئوخشىشىدۇ، قالغان نۇقتىلاردا شىمالىي شىۋىلەرگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكىت
aldila	alla	aldila	aldila
k'ɛldilɛ	k'ɛllɛ	k'ɛdilɛ	k'ɛldilɛ

⑯ سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن تارىم شىۋىسىدە «raq'-» قوشۇمچىسىلا قوللىنىلىدۇ. «rɛk'-» قوشۇمچىسى يوق. مەسىلەن:

قابىلراق q'ewilraq'

تۈزۈكرەك t'yzygraq'

⑰ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «ili، -jli» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'ørili∼k'øryli كۆرەيلى q'ojili∼q'ojuli قويايلى

barili بارايلى jyrmɛjli يۈرمەيلى

jɛjli يەيلى

⑱ «q'il-» پېئىلى ئورنىدا «ɛt'-» پېئىلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

△ q'aʃa ɪt'ip' قاش ياساپ، قاشا قىلىپ

△ dadisi q'aza ɪt'ip'... دادىسى قازا قىلىپ

△ uzaq' boldi. tʃ'iraʁ ɛt'miduq'.

ئۇزاق بولدى، نەزىر قىلمىدۇق.

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە

تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تارىم شېۋىسى لېكسىكىسى قاتارىدا كۆرسىتىش مۇمكىن:

altʃ'iʁaj (قاراتال) تاش مايماق

baχʃi (قاراتال) قارچىغا قۇشلايدىغان كىشى

basq'a (ئاقساقمارال) شوتا

boχt'an (ئاقساقمارال) قولنىڭ جەينەكتىن يۇقىرى قىسمى (لوپنۇر شېۋىسىدە بۇ سۆز «boχt'uq'» دېيىلىدۇ)

bøkt'ɛl (مەكىت) غانجۇغا

bøk'ɛl ∼ bøk'ɛl beʃi (قاراتال)

سوروۇنلاردا كىشلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ گۆش تەقسىم قىلىپ
بەرگۈچى.

bar oʁlaq‘ (قاراتال) قىرقىلمىغان ئوغلاق

bediʃ (قارىتال) غاز، ئۆردەك تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قاپقان

p‘ɛdʐɛmbɛ (مەكىت) ئايالچە ئىشتان

t‘øʃyk‘ (ئاقساقمارال) پەگا

t‘oq‘utʃ‘aq‘ (قاراتال) توقۇلداق، توقتۇق

t‘ariʃan (قاراتال) چوشقىنىڭ كۈچۈكى
(لوپنۇردا: t‘oroʃɛn)

t‘oʁramtʃ‘i (قاراتال)
ئاشقا توغرىلىدىغان گۆش، سەي قاتارلىق نەرسىلەر

t‘irnɛ (قاراتال) بىلىنجان

t‘yŋylmɛk‘ (قاراتال) ئايرىلماق، ئۈمىد ئۈزمەك
△ balini ɛmtʃ‘ɛkt‘in t‘yŋyldyrdyk‘.
بالىنى ئەمچەكتىن ئايرىدۇق.

dʐul (مەكىت) يوپۇق

tʃ‘ȳ(r)p‘ɛ∼tʃ‘yrp‘ɛ (مەكىت، ئاقساقمارال) چوشقىنىڭ كۈچۈكى

tʃ‘ulluq‘ (مەكىت) بىلىقئالغۇچ قۇش

tʃ‘at‘mal (قاراتال) چېتىش
△ mɪniŋ bir pā(r)tʃ‘ɛ jɪrim bā(r) ɛjnalmaχunum bilɛn tʃ‘atmal.
مېنىڭ بىر پارچە يېرىم بار، ئەينالماخۇنۇم بىلەن چېتىش.

tʃ‘oχrimaq‘ (قاراتال) قاغجىرىماق

tʃ'ɛrɛt' q'aldzaq'	(قاراتال)	تۇغماس جەرەن (چىشى).
χudunmaq'	(مەكىت)	ئۇيالماق
dyrk'ɛ ɛdɛm	(قاراتال)	قوپال ئادەم
demidzɛ	(قاراتال)	قوشۇمچە

△ gygytk'ɛ demidzɛ bolitt'i

سەرەڭگىگە قوشۇمچە بولاتتى.

saldar	(قاراتال)	تۆت ياشلىق قوي
soχt'a ~ q'azan soχt'isi	(ئاقساقمارال)	گۆش نان
seq'ɨmɛ	(قاراتال)	ئادەت، ئەنئەنە
seq'ɨmɛ søz		ئەنئەنە بولۇپ قالغان سۆز
sydyglyk'	(قاراتال)	دوۋسۇن
q'ojuʁaʃ	(ئاقساقمارال)	پولۇ
q'aq'an	(ئاقساقمارال)	قۇرغاقچىلىق

△ mɛk'it' q'oji q'aq'anʁa tʃ'idimajdu.

مەكىت قويى قۇرغاقچىلىققا چىدىمايدۇ.

q'aldzaq'	(قاراتال)	چىشى جەرەن
q'aʁitʃ'aq'	(قاراتال)	كىچىك كېمە
ʁaldzaq'	(مەكىت)	چىشى جەرەن
malt'aq'	(قاراتال)	ياغاچ تۇڭ
ʁarɛk'	(قاراتال)	خىر - خىر، خىرىلداپ سۆزلىگۈچى
nɛ	(مەكىت)	كەپتەرنىڭ ئەركىكى
ɪnimɛk'	(ئاقساقمارال)	بەلگە سالماق

△ dzaŋgaldin dziq'raq' jɛ(r)ni ɪnɛpt'ik'ɛn.

جاڭگالدىن جىقراق يەرنى بەلگىلەپ قويۇپتىكەن (ئۆزىڭگە)،

jandurʁa	(قاراتال)	چىللاقتا جاۋابەن چىللاق
japq‘a	(قاراتال)	تۇۋاق
ilʁa	(قاراتال)	بىلىق قارمىقى
ilik‘ q‘ap	(قاراتال)	پەلەي
ɦallaz at‘maq‘	(مەكىت)	چىچاڭشىماق

△ ıʃɛk‘ ɦallaz att‘i.

ئىشەك چىچاڭشىدى.

tʃ‘iraʁ ɛt‘mɛk	(ئاقساقمارال)	ئاش بەرمەك
q‘ara tʃ‘iraʁ	(ئاقساقمارال)	نەزىر ئىشى
aq‘ tʃ‘iraʁ	(ئاقساقمارال)	توي ئىشى
ajnimaq‘	(ئاقساقمارال)	كۆپەيمەك

△ su ajnidi. سۇ كۆپەيدى.

ɦak‘inɛk‘

بىلىقنىڭ يىغىنغا ئۇن چىلىپ ئىتىدىغان تاماق (ئاقساقمارال)
تارىم شىۋىسىدىن بەزى مىساللار.

△ ó(r)nap‘ q‘alʁan uruq‘- t‘uqq‘anlirimiz awun.

ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز جىق. (قاراتال)

△ ɸzɛŋgɛ t‘uʃluʁraq‘ k‘ɛt‘mɛn tʃ‘ap‘saŋ bo(l)mamduʔ

ئۆزۈڭگە تۇشلۇقراق كەتمەن چاپساڭ بولمامدۇ؟ (قاراتال)

△ at‘ni t‘uʃap‘ q‘ojduq‘.

ئاتنى چۇشەپ قويدۇق. (قاراتال)

△ q‘ijma - dzijmaŋ q‘iliwet‘ipt‘u jyz - k‘ɸzini

t‘at‘(i) lap‘.

يۈز ـ كۆزىنى تاتىلاپ قىيما ـ چىيما قىلىۋېتىپتۇ. (قاراتال)

△ namaz ɸt‘ɛjtq‘an bo(lu)pt‘ik‘ɛn.

ناماز ئۆتەيدىغان بولۇپتىكەن. (قاراتال)

△ suʁa tʃ‘ik‘ɪt‘iwidi.

سۇغا چىقىپ كېتىۋىدى. (قاراتال)

△ su aqq‘an jɛ̄(r)dɛ aχmaj q‘ā(l)majdu.

سۇ ئاققان يەردە ئاقماي قالمايدۇ. (قاراتال)

△ burun – burnat‘in bejit‘ uχmajtq‘an.

بۇرۇن بۇرۇندىن بېيىت ئۇقمايدىغان. (قاراتال)

△ alamɛt‘ dziq‘ bo(lu)p‘ k‘ɪt‘ip‘ baridu.

ناھايىتى جىق بولۇپ كېتىپ بارىدۇ. (قاراتال)

△ q‘amliʃā(l)maj adzir(i)ʃip‘ k‘ɛtt‘i

قاملىشالماي ئاجرىشىپ كەتتى. (قاراتال)

△ t‘ojluq‘ seliʃq‘ili bā(r)dim.

تويلۇق سېلىشقىلى باردىم. (قاراتال)

△ sanini ā(l)ʁili bo(l)majdu

سانىنى ئالغىلى بولمايدۇ. (قاراتال)

△ q‘ā(r)lawraq‘ maŋsiŋiz bo(l)mamdu?

قاراپراق ماڭسىڭىز بولمامدۇ؟ (قاراتال)

△ k‘emini t‘oldurup‘ bɛ̄(r)duq‘.

كەم قالغان قىسمىنى تولدۇرۇپ بەردۇق. (قاراتال)

△ q‘ilitq‘an iʃni sɛn q‘ilip‘ balāni maŋa ā(r)t‘ip‘

q‘ojamsɛn?

قىلىدىغان ئىشنى سەن قىلىپ، بالانى ماڭا ئارتىپ قويامسەن؟

(قاراتال)

△ zaraŋziniŋ q‘uliʁini t‘oʁrap beritt‘i.

زاراڭزىنىڭ يوپۇرمىقىنى توغراپ بېرەتتى. (مەكىت)

△ ap‘t‘apq‘a tʃ‘iq‘ip‘ apt‘apt‘a jat‘imiʃ.

ئاپتاپقا چىقىپ ئاپتاپتا ياتقۇدەكمىش. (مەكىت)

△ q‘ojniŋ ʐuŋida ɛtk‘ɛn k‘igiz bā(r).

قوينىڭ يۇڭىدا ئەتكەن كىگىز بار. (مەكىت)

△ su walaχʃip‘ k‘iriwat‘idu.

سۇ گۆپۈلدەپ كىرىۋاتىدۇ. (مەكىت)

△ jawaʃ, munajim ɛdɛm bolidiʁan.

ياۋاش، مۇلايىم ئادەم بولىدىغان. (مەكىت)

△ k‘iʃ(i)niŋ bijnemisini ammajdiʁan.

كىشىنىڭ بىرنېمىسىنى ئالمايدىغان. (مەكىت)

△ jelinni t‘oʃq‘urupt‘u, əmdi t‘uʁidu dɛjmiz.

يېلىن ساپتۇ، ئەمدى تۇغىدۇ، دەيمىز. (مەكىت)

△ t‘ygmɛnniŋ ʁulusidin p‘yt‘yn tʃ‘iq‘idiʁan nɛrsɛ.

تۈگمەننىڭ كويلىسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان نەرسە. (مەكىت)

△ q‘iχ k‘yndɛ q‘irq‘ini ɛtt‘uq‘ dɛp‘...

قىرىق كۈندە قىرىق نەزىرىنى بەردۇق، دەپ... (مەكىت)

△ ɸlɛp‘ q‘a(l)ʁan ɛdɛmniŋ k‘ɸzi et‘ilip‘ q‘alimiʃ.

ئۆلۈپ قالغان ئادەمنىڭ كۆزى ئېتىلىپ قالىدىكەن. (مەكىت)

△ ʃaχ sɸrigilima meni iwɛt'itt'i.

شاخ سۆرىگىلىمۇ مېنى ئەۋەتتى.

△ xuda saq'liʁan jɛ(r)dɛ balā joq',

ʃal t'eriʁan jɛ̄(r)dɛ p'olā joq'

خۇدا ساقلىغان يەردە بالا يوق.

شال تېرىغان يەردە پولۇ يوق — ماقال. (مەكىت)

△ maŋidiʁan p'ɛjtt'ɛ bir ɦejip' tʃ'iq'idu.

ماڭىدىغان ۋاقتىدا بىر ئەيىب چىقىدۇ. (مەكىت)

△ ammisa ammiʁandu?

ئالمىسا ئالمىغاندۇ؟ (مەكىت)

△ ɸjgɛ niman k'elip' q'aldi, niminimni bir uzā(r)t'iwalaj.

ئۆيگە مېھمان كېلىپ قالدى، مېھمىنىمنى بىر ئۇزىتىۋالاي. (مەكىت)

△ nemɛ saraŋmu sɛn, bu jɛ(r)tʃ'ɛ ɸtiwerisɛ(n).

نېمە، ساراڭمۇ سەن، بۇ يەردىن ئۆتىۋېرىسەن؟ (مەكىت).

△ ɸlgɛnniŋ k'ɛjnidin ɸlgili bommajdu.

ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلگىلى بولمايدۇ. (مەكىت)

△ t'undzi balam ɸlɛp' k'ɛtk'ɛn.

تۇنجى بالام ئۆلۈپ كەتكەن. (مەكىت)

△ bā(r)ʁitʃ'iligim joq' t'uridu ∼ t'urudu.

بارغۇچىلىكىم يوق تۇرىدۇ. (مەكىت)

△ t'ynygɛn dɛmməp t'ik'ɛnmɛ(n) bu gɛp'ni,

ɛmdi dɛj.

تۆنۈگۈن بۇ گەپنى دېيەلمەيتتىكەنمەن، ئەمدى دەي. (مەكت)

△ minikk'ɛ k'ɸnyk' eʃɛk' bu.

مىنىڭكە كۆنۈك ئېشەك بۇ. (مەكت)

△ ɛmgɛlmɛj lɸmʃyp' k'ɛliwat'isiza.

ئالدىرىماي لەلەڭلەپ كېلىۋاتىسىزا؟ (ئاقساقمارال)

△ iʃ t'ɛkk'ysiz bir nemik'ɛn.

ئىش تەگكۈسىز (مەنسەپ تەگكۈسىز) بىر نېمە ئىكەن.

(ئاقساقمارال)

△ hasini t'ej(i)nip' k'et'ip barimiʃ.

ھاسىنى تايىنىپ كېتىپ بارغۇدەك. (ئاقساقمارال)

△ eginniŋ omdini t'oluma, ʁizaniŋ omdini qoruma.

كىيىمنىڭ ياخشىسى تولۇما، تاماقنىڭ ياخشىسى قورۇما سەي— ماقال.

(ئاقساقمارال)

△ pa'q'iniŋ sozulʁini ɦɛrgiz zilanʁa oχʃimas. q'eriniŋ jasanʁini ɦɛrgiz dzuganʁa oχʃimas.

پاقىنىڭ سوزۇلغىنى ھەرگىز يىلانغا ئوخشىماس،
قېرىنىڭ ياسانغىنى ھەرگىز جۇۋانغا ئوخشىماس — ماقال.

(ئاقساقمارال)

△ ɦajdajtq'an nemini ɦarwa dɛj'tt'uq'.

ھەيدەيدىغان نەرسىنى ھارۋا دەيتتۇق. (ئاقساقمارال)

bā(r)tʃʻuʁumniŋ tʻaʁliri,
jemiʃ pʻurajdu baʁliri.
qʻā(j)si kʻøŋlymdin kʻetʻɛdu(r),
tʃʻinidɛ qʻujʁan tʃʻajliri.

بارچۇقۇمنىڭ تاغلىرى،
يېمىش پۇرايدۇ باغلىرى.
قايسى كۆڭلۈمدىن كېتەدۇر،
چىنىدە قۇيغان چايلىرى.

(ئاقساقمارال)

△ ojun bilɛ(n) bommaj, øjniŋ iʃiʁa qʻatʻniʃiŋlā(r).
ئويۇن بىلەن بولماي، ئۆينىڭ ئىشلىرىغا قاتنىشىڭلار.
(ئاقساقمارال)

△ ølym iʃidin qʻattʻiqʻ iʃ joqʻ dɛjmiz.
ئۆلۈم ئىشىدىن قاتتىق ئىش يوق، دەيمىز. (ئاقساقمارال)

△ børi kʻelipʻ qʻojni qʻiriwɛttʻi.
بۆرە كېلىپ قوينى قىرىۋەتتى. (ئاقساقمارال)

△ qʻilʁuluqʻni qʻildiŋ, ɛmdi tʻeniwā(l)ʁan nemɛ iʃ.
قىلغۇلۇقنى قىلدىڭ، ئەمدى تېنىۋالغان نىمە ئىش؟ (ئاقساقمارال)

△ kʻindigi tʃʻyʃkʻɛndin kʻejin atʻ qʻojudu.
(بالىنىڭ) كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن ئات قويىدۇ.
(ئاقساقمارال)

△ bɛ(r)mɛjtʻχan∼bɛ(r)mɛjt,qʻan waqʻtʻmiz joqʻtʻi.

...بەرمەيدىغان ۋاقتىمىز يوق ئىدى. (ئاقساقمارال)

△ at'niŋ k'ɛjnidin berip' at'ni ɛk'ɛ̄(l)sun.

ئاتنىڭ كەينىدىن بېرىپ ئاتنى ئەكەلسۇن. (ئاقساقمارال)

△ q'oʁun jesɛŋ k'asa jɛ,

t'ajaq' jesɛŋ ɦasa jɛ.

قوغۇن يېسەڭ كاسا (قىلىپ) يېگىن،

تاياق يېسەڭ هاسا يېگىن — ماقال. (ئاقساقمارال)

موغال شىۋىسى

موغال شىۋىسىدە سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار يوپۇرغا ناهىيىسىگە قاراشلىق تېرىم يېزىسىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، يېقىنقى 40 — 50 يىلدىن بۇيان بۇ ئورۇننىڭ سۈيى كەمچىل بولغانلىقتىن، ئاستا - ئاستا شەرققە — يەكەن دەرياسىنى بويلاپ جايلاشقان ئاۋات، يېڭىئۆستەڭ، سىرىقبۇيا، چۇقۇرچاق ھەتتا ئاقساقمارال قاتارلىق جايلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن. ھازىر چۇقۇرچاق يېزىسىغا قاراشلىق سەككىز كەنتنىڭ ئالتىسى ئەنە شۇنداق موغاللاردىن تەركىب تاپقان.

مەكىت ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلار (دولان ئۇيغۇرلىرى)نىڭ «موغال دولان» ياكى «تاسقىما دولان» دەپ ئاتالغىنىغا قارىغاندا، موغاللارنى خېلى بۇرۇندىنلا يەكەن دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى بويلاپ جەنۇب تەرەپكە كېڭەيگەن، شەرقىي جەنۇبتا، مەسىلەن، مەكىتتە دولانلار بىلەن ئارىلاشقان، دېيىشكە بولىدۇ.

بىزنىڭ 1986 - يىلى 10 - ئايدىكى تەكشۈرۈشىمىز

مەزكۇر چۇقۇرچاق يېزىسىدىكى ئالتە موغال كەنتىدىن گۆلباغ كەنتىنى نۇقتا قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان.

«موغال» دېگەن بۇ ئىسىم قەشقەر ۋە خوتەن تەۋەسىدە ئانچە ـ مۇنچە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: خوتەن كېرىيە ناھىيىسىدە «moʁallā(r)» دېگەن بىر ئۆستەڭمۇ بار. بۇنىڭدىن موغاللارنىڭ يالغۇز يوپۇرغا ناھىيىسىدىلا ئەمەس، بەلكى جەنۇبتىكى بىر قىسىم جايلارغىمۇ تارقالغانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ.

لېكىن موغال شېۋىسى بىر شېۋە سۈپىتىدە پەقەت يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ تېرىم يېزىسىدا ساقلانغان بولۇپ، ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىغان.

موغال ئۇيغۇرلىرى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىغا نىسبەتەن، تېررىتورىيە، نوپۇس، مەدەنىيەت، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقەدەر تۆۋەن تۇرىدۇ. شۇڭا موغال شېۋىسى غەربتە قەشقەر شېۋىسىنىڭ، شەرقتە تارىم شېۋىسىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا بىر تىل قاتلىمى بولۇپ قالغان. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلەرنى ھازىرغىچە ساقلاپ كېلىۋاتقىنىغا قاراپ بۈگۈنكى كۈندە ھەتتا ئاتۇش شېۋىسىچىلىك دائىرىدە قوللىنىلمىسىمۇ، ئۇنى «موغال شېۋىسى» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق تاپتۇق. ئەمەلىيەتتە ئۇنى تارىم شېۋىسى دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ بېقىندى شېۋە، دەپ قارىسىمۇ بولىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كورگاننىڭ كىتابىنىڭ بىرىنچى قىسمىنىڭ خاتىمىسىدە، بۇ تارىخنى يېزىشتىكى مۇددىئالىرىنى سۆزلەپ ئۆتكەندىن كېيىن «...موغۇللاردىن ھازىر يەنە 30 مىڭچە ئادەم تۇرپان ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئولتۇرىدۇ»① دەپ بەرگەن مەلۇماتىغا ۋە

① «تارىخى رەشىدى» خەنزۇچە تەرجىمىسى، 376 ـ بەت، 1985 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمانلىرىنىڭ موغۇللار-نىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدا توختىلىپ: «...بۇ تارىختا بايان قىلىنىۋاتقان مونغۇللار ئۇلارنىڭ غەربىدىكى قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن ‹موغۇلىستان ئاھالىسى› دەپ ئاتىلىۋاتقان ئاھالىنىڭ بىر قىسمىدۇر، ئۇلار بىز بايان قىلىۋاتقان بىر دەۋردە يەنىلا مونغۇل، ئەمما تىل ۋە قان سىستېمىسى جەھەتتىن ئارىلاشقان بولغاچقا، بەلكىم تۈركىيلىشىپ كەتكەن»① دېگەن مۇلاھىزىلىرىگە ۋە قەشقەر شېۋىسىدە بىرىنچى بوغۇمدا [o] كەلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [u] ئورنىغا [a] قوللىنىدىغان خۇسۇسىيىتى (مەسىلەن، «bojun» ئەمەس، «bojan»، «oʁul» ئەمەس، «oʁal») گە ئاساسەن، «موغال» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ «موغول» سۆزىدىن كەلگەنلىكىنى، بىز بايان قىلىۋاتقان موغال ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسلىدە تۇغلۇق تۆمۈر بەرپا قىلغان دۆلەت — موغۇلىستاننىڭ ئاھالىسىدىن ئىكەنلىكىنى، يەنى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن بىللە (1354 - يىلى) ئىسلامغا كىرگەن 120 مىڭ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى مۇقەررەرلەشتۈرەلەيمىز. مۇنداق قاراش موغاللارنىڭ ئۆزلىرىنى مۇندىن 650 يىل بۇرۇن مونغولىيە (موغۇلىستان) دىن كەلگەن، مۇندىن 450 يىل بۇرۇن ئىسلامغا كىرگەنىكەنمىز، دېگەن رىۋايەتلىرىگە ئەينەن بولمىسىمۇ ئاساسەن يېقىن كېلىدۇ.

لېكىن، «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمانلىرى «موغول» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك نام تەرىقىسىدە قوللىنىلغىنىدىنمۇ دائىم خاتا ئىشلىتىلگەنلىكىنى، بەزى تارىخىي دەۋرلەردە بەك كېڭەيتىۋېتىلىپ، ئورغۇنلىغان ساپ تۈركىي تىللىق قوۋملارنى ۋە باشقا قوۋملارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ

① مەزكۇر كىتاب، ٩٥ - بەت، تەرجىماننىڭ ئىزاھى،

كەتكەنلىكىنى، موغول قوۋمى بولمىغان كۆپ ئاھالىسىنىڭمۇ موغول ئاتىلىپ كەتكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ.①

بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بىزگە ھازىرقى قەشقەر ئەتراپىدىكى موغاللارنىڭ تارىختا بايان قىلىنىۋاتقان دەۋردە ئۆز ئىچىگە باشقا قوۋملارنى ئالغان ـ ئالمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. لېكىن موغال شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىقىنىڭ قەشقەر شېۋىسىگە نىسبەتەن كۈچلۈكلۈكى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى [q‘]، [k‘]، [p‘] لارنىڭ مۇقىم ئەمەسلىكىدىن ئالغاندا، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شىمالىي شېۋىلىرىگە يېقىن تۇرىدۇ. شۇڭا ھازىرقى موغال ئۇيغۇرلىرى تەركىبىدە شىمالدىكى قەبىلە ئادەملىرىمۇ بولغان دېيىش مۇمكىن. ئۇلار قەشقەر ئەتراپىغا مۇشۇ تىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كەلگەن ۋە ئۇنى مۇشۇ بىرقانچە ئەسىر داۋامىدا ساقلاپ كەلگەن؛ موغال ئۇيغۇرلىرىدا باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدا قوللىنىلىدىغان «t‘or — بېلىق تۇتىدىغان تور؛ تۈركىي تىللارغا خاس سۆز» ئورنىغا مونغۇلچە «gelmɛ» سۆزىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا قارىغاندا، بۇلارنىڭ تەركىبىدە مونغول قەبىلىلەرىنىڭ بولغانلىقىنىمۇ چەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمانلىرىنىڭ تۆۋەندىكى مۇلاھىزىلىرىگە قارىغاندا، موغاللارنىڭ بۇ جايغا XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كەلگەنلىكىنى تەخمىنلەش مۇمكىن.

«...ئالتەشەھەردە نۇرغۇنلىغان موغول بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى تىيانشاننىڭ غەرب تەرىپىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى سايلاردىن باشقا بۇ رايون مەيلى قايسى جەھەتتە

① مەزكۇر كىتاب، 105 - بەت، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ تۆتىنچى بابى.

بولىسۇن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا ماس ئەمەس. 1514-يىلى سۇلتان سەئىدخان قەشقەرنى ئالغاندا، بەلكىم بەزى موغوللار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن، لېكىن ئۇ چاغدا موغوللارنىڭ سانى ھەتتا موغۇلىستاندىمۇ بۇرۇنقىدىن ئازىيىپ كەتكەنىدى، شۇڭا بىر قانچە يىل كېيىن 1525 — 1526 يىللىرى سۇلتان سەئىدخان قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ قەدىمكى يۇرتىدىن ئايرىلىپ قەشقەر ئەتراپىدىكى تاغلاردا قىرغىزلاردىن يوشۇرۇنۇپ يېرگەندە قالغان ئادەملىرى سانى قىلىقلا بولۇپ، ئۇلارنى ئالتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دېگىلى بولمايتتى.»①

مىرزا مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «...موغۇللاردىن يەنە 30 مىڭ كىشى...» دەپ «يەنە» سۆزىنى ئىشلىتىشىنى ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن ئىنگلىزچە تەرجىمانلارنىڭ مۇلاھىزە قىلغىنىدەك، XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە كۆچى ئاجىزلىشىپ، نوپۇسى جىددىي ئازىيىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەدرىجىي يوقىتىپ بىر مىللەت (خەلق) سۈپىتىدە تۈگەپ كېتىشقا تاقابىلىقىنىڭ② بېشارىتى، دېيىش مۇمكىن.

ھازىرغا قەدەر بۇلاردىن توپ ئولتۇراقلاشقان يوپۇرغا ناھىيە موغال تېرىمىدىكى موغاللاردىن باشقىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تارىختىكى نامىنىمۇ، شۇ ئالاھىدىلىكىنىمۇ ساقلاپ قالمىغان، موغال تېرىمىدىكى موغال شېۋىسى بولسا، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ھازىر بىر تىل قاتلىمى بولۇپ قالغان.

موغاللارنىڭ ئېيتىشىچە، موغاللارنى ئىسلام دىنىغا كىر-

① مەزكۇر كىتاب، 112 - بەت، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ تۆتىنچى بابى.

② مەزكۇر كىتاب، 89 - ۋە 112 - بەتلەر، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ تۆتىنچى بابى.

گۆزگۆچى كىشى دەھبىتلىك موللا زىھىم قۇل دېگەن كىشى بولۇپ، ھازىرقى تېرىم يېزىسىنىڭ موغال كەنتىدىكى «ئاخۇنلۇقۇم» دەپ ئاتىلىدىغان مازار شۇ كىشىنىڭ مازىرى ئىكەن.

موغال خەلقىنىڭ بۇ زاتقا بولغان ئېتىقادى ۋە ھۆرمىتى شۇنچىلىك دەرىجىدىكى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇلار بىر نەرسىدىن قورققاندا ياكى بىر نەرسىدىن ھاياجانلانغاندا ئېيتىلىدىغان «ۋاي جان، ۋاي ئانام، ۋاي خۇدايىمەي» دېگەندەك ئۈندەش سۆزلەرنىڭ ئورنىغا «ۋاي ئاخۇنلۇقۇم» دېيىشىدۇ.

موغال خەلقىدە ئىسلام كېيىنرەك سۇسلاشقان بولسا كېرەك، ئاپپاق خوجىنىڭ ئەمرى بىلەن (؟) ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا ھاشىم خوجا موغالغا كېلىپ ئىسلامنى كۈچەيتكەن، دېگەن رىۋايەت بار.

ئاق تاغلىق خوجىلار نەسەبنامىسىگە ئاساسلانغاندا، ھىدايىتۇللا ئاپپاقنىڭ ئەۋلادى ئىچىدە «ھاشىم» ئىسىملىك شەخستىن ئىككىسى بار. بىرى بۇرھانىدىن خوجا (ھىدايىتۇللانىڭ پەي نەۋرىسى) نىڭ ئابدۇلخالىق دېگەن ئوغلىنىڭ نەۋرىسى ھاشىم، يەنە بىرى سامساق دېگەن ئوغلىنىڭ پەي نەۋرىسى ھاشىم.①

بۇ يەردىكى خوجا ھاشىم خوجىنىڭ ئالدىنقى ھاشىم بولۇش ئېھتىمالى كۆپرەك. كېيىنكى ھاشىم دەپ پەرەز قىلىنسا، موغاللارنىڭ ئىسلامغا كىرىشىدىن بەك كېيىن بولۇپ قالىدۇ.

موغاللار ھازىر ئەتراپتىكىلەرنى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن ئىسلامدا بوشراق ھېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئۆرپ - ئادەتلىرى باشقا ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق. مەسىلەن: ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنىڭ ئېسەنلىكى ئۈچۈن نۆكچە قاراش، سەپەرگە چىقىش

---

① ئۆمەرجان روزى، ئاق تاغلىق خوجىلار نەسەبنامىسى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنال، 1986 - يىل 1 — 2 سان.

ئالدىدا ۋە سەپەردىن كەلگەندە بوۋي (ئۇسرىق) سېلىش، ئافرىقلارنى ئوت بىلەن ئۇچۇقلاپ، ئوت كۆچۈرۈپ داۋالاش، كېلىنلەرنى ئوت ئاتلىتىپ ئەكىرىش، ھەر يىلى تېرىلغۇ ۋاقتىدا تېرىلغۇنىڭ ئوخشايدىغان، ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئۈچۈن پال سېلىپ كۆرۈش (بۇ پال باشقا پاللارغا ئوخشاشمايدۇ...)، بازاردىن يېڭى ئالغان مالنىڭ ئۆزىگە قۇتاپ قېلىشى ئۈچۈن نەزىر بېرىش، مۇنداق مالنى قايتا بازارغا ساتقىلى ئاپارسا، باشقىلارنىڭ ئالماسلىقى قاتارلىقلار... ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

موغال ئۇيغۇرلىرى خېلى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچىلىك سىرتقا قىز بەرمىگەن ۋە سىرتتىن قىز ئالمىغان، يەنى ئۆزلىرىنى باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىن مۇداپىئە قىلغاندەك پوزىتسىيىدە تۇرغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ، يەنىلا ئۆز شېۋىسىنىڭ بەزى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كېلىشىگە سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

موغال شېۋىسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

موغال شېۋىسى يۇقىرىدىكى ئىككى ئۆلچەمنىڭ بىرىنچىسى بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشىشىدۇ. پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتە ھەم ئەدەبىي تىلغا، ھەم خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

barimɛn بارىمەن

k'elimɛn~kIlimɛn كېلىمەن.

maŋalajtq'an~ ماڭالايدىغان

maŋalajdiʁan.

△ t'ɛŋ k'elɛmmɛjtq'an oχʃajmɛn.

تەڭ كېلەلمەيدىغان ئوخشايمەن.

△ q'onu k'elidiʁan bo(l)sa.

قونۇشقا كېلىدىغان بولسا...

باشقا خۇسۇسىيەتلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

① سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ɦ] كۆپىيىش ھادىسىسى قەشقەرگە نىسبەتەن كەمرەك. مەسىلەن:

موغال شېۋىسى		قەشقەر شېۋىسى
abdiriʃit'	(كىشى ئىسمى)	ɦabdiriʃit'
ablɛɦɛt'	(〃 〃)	ɦablɛ(ɦɛ)t'
jysyp'	(〃 〃)	ɦysyp'
jyz	(ئەزا. سان)	ɦyz

② لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى قەشقەر شېۋىسىگە نىسبەتەن كۈچلۈك. مەسىلەن:

موغال شېۋىسى		قەشقەرشېۋىسى
t'oq'q'uz	(توققۇز)	t'oqq'az
orun	(ئورۇن)	oran
oʁul	(ئوغۇل)	oʁal
ɸt'yk'	(ئۆتۈك)	ɸt'ɛk
ɸlym	(ئۆلۈم)	ɸlɛm
soq'uʃ	(سوقۇش)	soq'aʃ
q'olum	(قولۇم)	q'olam
k'ɸzym	(كۆزۈم)	k'ɸzɛm

bolup‘ (بولۇپ) bolap‘

bøtyp‘ (بۆلۈپ) bølɛp‘

③ بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [o]، [ø] تاۋۇشلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

mozoj nogoj soʁoq‘ osol

④ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [k‘]، [q‘] [p‘] تاۋۇشلىرى [ʁ]، [q‘] [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

t‘ajaq, — tajiʁim· ɦesap‘ — ɦesawi

zilik‘ — ziligi

⑤ هازىرقى — كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس سوراق شەكلى «m - am// - ɛm -» فورمىلىرى بىلەن ئىپادىلەنمەي، شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن «mu -» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

barimɛn barimɛnmu

barimiz barimizmu

⑥ ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «duq‘، t‘uq‘ - // dyk‘، t‘yk‘ -» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)duq‘ k‘ɛldyk‘

بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرىدە شەخس قوشۇمچىسىدىن ئالدىن زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «di -» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

bā(r)dila (bā(rdi)la ∼ bālla ئەمەس)

k‘ɛldilɛ (k‘ɛl(di)lɛ (ئەمەس

⑦ «miʃ -» فورمىسى قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا سۆپەتداشتىن كېيىن «ik‘ɛn» قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)ʁan ik‘ɛn.

⑧ «q‘il -» ياردەمچى پېئىلى ئورنىدا تارىم شېۋىسىدىكىدەك كۆپىنچە «Et‘ -> ɛt‘ -» ياردەمچى پېئىلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ t‘ojmu EtmigEn. تويمۇ قىلمىغان.

△ k‘ep‘Ez q‘ona‘ni p‘ul eti‘p‘

كېۋەز قوناقنى پۇل قىلىپ...

△ jɛ͡(r) etiwa(l)sila.

يەر قىلىۋالسىلا.

⑨ يېپىق بوغۇملاردىكى [ɛ] تاۋۇشى بەزى ھاللاردا (شەرتسىز) ئاتۇش شېۋىسىدىكىدەك [E] گە مايىل ئېيتىلىپ قالىدۇ. بۇ ھادىسە مەيلى قەشقەر، مەيلى دولان شېۋىسىدە يوق. مەسىلەن:

dEjdu. دەيدۇ.

tʃ‘ī(r)gyzmEjtt‘uq‘ كىرگۈزمەيتتۇق.

jEtt‘ɛ يەتتە

bilmEjmiz بىلمەيمىز

mEjli مەيلى

Endzɛ ئۆنچە، بۇغداينىڭ ئۆنچىسى.

(هەدە، ئاچا)، ejik'mEjdu (ئاينىمايدۇ، ئاۋاج تاپمايدۇ)، tʃ'apit'a Ett'yk' (يىت سالدۇق)، bojnalma (ئاتقا تاشلايدىغان سالما)، maliq'ajlaʃmaq' (لاغايلاشماق)، gelmɛ (بېلىق تۇتىدىغان تور — موكغولچە) قاتارلىق سۆزلەر بار.*

موغال شېۋىسىدىن تېكستلار:

△ on t'ϕt' zil bɛg bolalip' andin t'aʃiwet'ipt'ik'ɛn.

ئون تۆت يىل بەگ بولۇپ، ئاندىن تاشلىۋېتىپتىكەن.

△ jeʃimʁa q'a(r)liʁanda bɛlɛn t'ū(r)dum.

يېشىمغا قارىغاندا ياخشى تۇردۇم.

△ ϕ'jniŋ χē(r)dzi q'erimajdik'ɛn.

ئۆيىنىڭ خەرجى (خراجتى) قېرىمايدىكەن.

△ seniŋ bojnuŋʁa tʃ'yʃ'yp' q'ammisun.

سېنىڭ بوينۇڭغا چۈشۈپ قالمىسۇن.

△ jaman gɛp' q'ilidiʁan iʃni q'immadɛp' t'urimē(n).

يامان گەپ قىلىدىغان ئىشنى قىلما، دەپ تۇرىمەن،

△ birɛ(r) p'aq'lanʁa k'utʃ'i jɛt'mɛjdiʁan ɛdɛm bu zutt'in tʃ'iket'idu

بىرەر پاقلانغا كۈچى يەتمەيدىغان ئادەم بۇ يۇرتتىن چىقىپ كېتىدۇ.

△ marɛk' et'itk'ɛn.

مۇبارەكلەيدىكەن.

△ aχunum, belɛt'ni e(li)p' q'ojupt'um, sizli

بىز ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن موغال شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ئانچە تەكشۈرۈپ كېتەلمىدۇق. شۇندىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئالاھىدە سۆزلىرى بولۇشى مۇمكىن.

k'ørɛmt'ilɛ, k'ø̄(r)mɛ'mt'ilɛʔ

ئاخۇنۇم، بېلەتنى ئېلىپ قويۇۋىدىم، سىلى كۆرەمتىلە، كۆرمەمتىلە؟

△ gulwaʁ dɛjtq'an mazirimiz bā(r).

گۈلۋاغ دەيدىغان مازىرىمىز بار.

△ q'ilaj desɛ q'ilidu.

قىلاي دېسە قىلىدۇ.

△ ʃu jɛ(r)gɛ siʁinip' k'et'idiʁan iʃ bejdi.

شۇ يەرگە سىغىنىپ (تاۋاب قىلىپ) كېتىدىغان ئىش بار ئىدى.

△ bir k'am jEt'miʃ ẓil bo(lu)pt'u, at'am alɛm-din janʁili.

ئاتام ئالەمدىن ئۆتكىلى بىر كەم يەتمىش يىل بولۇپتۇ.

△ bir q'udam baritt'i.

بىر قۇدام بار ئىدى.

△ iʃq'a tʃ'yʃytq'an bolduq'.

ئىشقا چۈشىدىغان بولدۇق.

△ u jɛ(r)mu jawaʃt'imu jaʔ

ئۇ يەرمۇ ياۋاشلىدىمۇ يا؟

△ k'eliwzɛ bu jɛ̄(r)dɛ olt'urup' q'alduq'.

كېلىپزە بۇ يەردە ئولتۇرۇپ قالدۇق.

△ k'øz ẓuɯuʃlawat'idu.

كۆز يۇمۇشلاۋاتىدۇ.

△ hasa te'jinip' t'urup' t'øp'ysitʃ'ɛ øt'sɛ ølitt'i.

هاسا تاينسپ تۆرۈپ تۆپسدىن ئۆتسە ئۆلەتتى.

△ oʁlaq‘ ojnap‘ k‘ɛ(li)p‘ jyryjmiz.

ئوغلاق ئويناپ كېلىپ يۈرىمىز.

△ lɛŋnimu moʁa alitt‘i…

لەڭ (يەر بېجى)نىمۇ مو (بېشى) غا ئالاتتى.

△ p‘ul t‘ap‘saŋlā(r) boludu dept‘i…

پۇل تاپساڭلار بولىدۇ، دېيۋىدى…

△ uzatq‘ili bommajtk‘ɛn.

ئۇزاتقىلى بولمايدىكەن.

△ jɛtt‘ɛ balam batt‘i.

يەتتە بالام بار ئىدى.

△ jat‘ilq‘ q‘immidim.

ياتلىق قىلمىدىم.

△ ɸzɛmniŋ iʃini q‘ilʁutʃ‘ilik‘ k‘utʃ‘um bolʁan-diki…

ئۆزۈمنىڭ ئىشىنى قىلغۇچىلىك كۈچۈم بولغاندىن كېيىن…

△ jumʃaʁraq‘ bij nan t‘ap‘sa…

يۇمشاقراق بىر نان تاپسا….

△ baj bō(l)ʁatʃ‘ p‘ul t‘apq‘atʃ‘ ɦɛmmisi t‘ygɛp‘ k‘et‘idu.

باي بولۇش. پۇل تېپىش بىلەن ھەممىسى تۈگەپ كېتىدۇ.

△ …dɛp‘ k‘eliʃip‘la dasq‘an se(li)p‘ baq‘im‘iz

…دەپ كېلىشىپلا، داستىخان سېلىپ باقىمىز.

△ p'aq'lan sojup' bɛ̄(r)mɛmdiʁan.

پاقلان سويۇپ بەرمەمدىغان؟

△ jɛjdiʁinimu bejk'ɛn.

يەيدىغىنىمۇ بار ئىكەن.

△ k'igizgɛ gul basitq'an.

كىگىزگە گۈل باسىدىغان.

△ t'oχumiz bó(l)sa k'ak'ilitip' un elip' jɛjmiz.

توخۇيىمىز بولسا، تۇغدۇرۇپ ئۇن ئېلىپ يەيمىز.

△ sawawliʁi k'amlap' q'alidu.

....ساۋابلىقى كەمرەك بولۇپ قالىدۇ.

△ jajmidap' q'ojduq'.

(تاغارنىڭ ئاغزىنى) لىپمۇلىق قىلىپ تولدۇرۇپ قويدۇق.

△ namazʁa barili.

نامازغا بارايلى.

△ k'ɛp'tɛ̄(r)ni p'ɛʁɛ̄zdin utʃ'urwatt'uq'

كەپتەرنى پەغەز (قونداق) دىن ئۇچۇرۇۋاتتۇق.

△ gal dɛpt'ik'ɛn. iʃt'ik' dɛp' q'ojsa t'ojʁazʁili bommajtk'ɛn.

(گالنى) گال دەپتىكەن، ئىتتىك دەپ قويسا، تويغۇزغىلى بولمايدىكەن.

△ q'oluŋdikini jɛ̄(r)gɛ t'aʃ(l)iwat'a.

قولۇڭدىكىنى يەرگە تاشلىۋاتا.

△ bir meŋip't'ik'ɛnmɛ(n) bijdɛmdɛ k'ɛldim.

بىز مېڭىپتىكەنمەن، بىردەمدە كەلدىم.

△ biz k‘ɛmmɛ̆pt‘yk‘, mɛdzlis etʃ‘lmidi.

بىز كەلمىۋىدۇق، مەجلىس ئېچىلمىدى.

△ mɛn bɛʃ jaʃta q‘apt‘ik‘ɛnmɛn.

مەن (ئانامدىن) بەش ياشتا قاپتىكەنمەن.

△ bir nɛrsidin q‘ŏ(r)q‘sa waj aχunluʁum dɛjtti‘.

بىر نەرسىدىن قورقسا «ۋاي ئاخۇنلۇقۇم» دەيتتى.

△ maliq‘ajliʃip‘ k‘et‘itt‘uq‘.

لاغايلىشىپ كېتەتتۇق.

△ bij ɦalu salɛ bal(i)lā(r) dɛjmiz

بىر ئوت (ئالاۋ) يېقىڭلار بالىلار دەيمىز.

9) كۇچا شېۋىسى

كۇچا شېۋىسى كۇچا، باي، شايار، توقسۇ قاتارلىق ناھىيىلەردە قوللىنىلىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ شەرقىي شىمالدا تۇرپان شېۋىسى، شەرقىي جەنۇبتا لوپنۇر دىئالېكتى، غەربتە تارىم شېۋىسى، جەنۇبتا خوتەن دىئالېكتى بىلەن تۇتىشىدۇ. بىراق كۇچا رايونلىرىنى خوتەن بىلەن كەڭ چۆل ئايرىپ تۇرغاچقا، خوتەن بىلەن بولغان كېلىش - بېرىش باشقا قوشنا رايونلىرىدەك قويۇق ئەمەس.

تىل ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن ئالغاندا، كۇچا شېۋىسى كۆپىنچە تارىم شېۋىسىنىڭ تەسىرىدە تۇرىدۇ، شۇڭا كۇچا شېۋىسىنى تارىم شېۋىسىنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنى بېقىندى

شېۋە دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. كۇچا شېۋىسى يۇقىرىقى ئىككى ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشىشىدۇ.

كۇچا جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، مەيلى تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا، مەيلى ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا كۇچا شېۋىسىنىڭ قەشقەر شېۋىسىنىڭ بەزى تەسىرلىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: سۆز بېشىدىكى [j] نىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىشى، بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [ɦ] نىڭ كۆپىيىشى، m//l ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىقلارنى مۇشۇنداق تەسىرنىڭ مىسالى دېيىش مۇمكىن.

كۇچا شېۋىسىدە «r» سۈپەتداشقا «idi» ۋە ئاندىن شەخس قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرىدە [l] فونېمىسىنىڭ [ɬ] غا يېقىن ۋارىيانتى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

alitɬɛ — ئالاتتىلا (سىلى)

jɛjtɬɛ — يەيتتىلە

k‘φrytɬɛ — كۆرەتتىلە

bolutɬɛ — بولاتتىلا

كۇچا شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى كۆپىنچە [I] غا ئاجىزلاشسىمۇ، بەزى ھاللاردا ئاجىزلاشماسلىقى ياكى [E] غا ئاجىزلىشىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىدە مۇشۇ ئاجىزلىشىش جەريانىنىڭ تېخى تاماملانمىغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. مەسىلەن:

ئاجىزلاشمىغانلىرى

k‘ɛwɛz — كېۋەز

t‘ɛr‘ɛk‘ — تېرەك

[E] غا ئاجزلاشقانغا:

k'Esεl	كېسەل
k'Ep'εk'	كېپەك
k'Esεk'	كېسەك
p'Elεk'	پېلەك
k'Ek'εʃ	كېكەچ
k'Elεr	كېلەر (هايۋان)
tʃ'Elεk'	چېلەك

[I] غا ئاجىزلاشقانغا:

k'εt'-	k'ɪt'ip' boldi.	كىتىپ بولدى.
k'εr-	k'ɪrildim	كىرىلدىم.
bεr-	bɪrip' q'ojdi.	بىرىپ قويدى.
tʃ'εt'	tʃ'it'i	چىتى

تارىخىي جەھەتتە ئاجىزلىشىش جەريانىنى كەچۈرۈپ بولغان باشقا شېۋىلەردىكىدەك بىر قىسىم [ε] تاۋۇشى كۆپىنچە [I] ۋە [ϕ] تاۋۇشى بىلەن بەزىدە [i] ۋە [y] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ɪʃεk'	ئىشەك	ɪgiz	ئىگىز
ɪt'εk'	ئىتەك	ɪgεr	ئىگەر
iʃik'	ئىشىك		
t'ϕʃyk'	تۆشۈك	bϕʃyk	بۆشۈك
yryk'	ئۆرۈك		

كۇچا شېۋىسىدىكى z∼s∥r نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن، k'iziŋ» — كىرىڭ»، k'isk'εtt'i» — كىرىپ كەتتى»، q'isim» — قازاننىڭ قىرىقى (ئىلى شېۋىسىدىكى «q'ismaq>

«q'irmaq'» بىلەن سېلىشتۇرۇڭ) ۋە «ak'a» سۆزىدىن كېيىن ھۆرمەت ئۈچۈن «-tʃa'» نى قوشۇپ «ak'atʃ'a» دەپ قوللىنىش كۆچا شېۋىسىنىڭ سىستېمىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلانمايدۇ. شۇڭا ئۇنى كۆچا شېۋىسىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرى قاتارىدا كۆرسىتىش ھاجەتسىز.

كۆچا شېۋىسىدىن بەزى مىساللار:

△ ikk'i eʁiz gıp'imni t'ıp'ip q'ilalimɛn.

ئىككى ئېغىز گېپىمنى تېپىپ قىلالايمەن.

△ t'iʃimigɛn oʁlaq'ni sɛ̄(r)k'ɛ dɛjmiz.

چىشى چىقمىغان ئوغلاقنى سەركە دەيمىز.

△ suʁa t'yʃyp' ojnawat'idu.

سۇغا چۈشۈپ ئويناۋاتىدۇ.

△ tʃ'ɸmyp' k'ɛtti'.

چۆكۈپ كەتتى.

△ ɦɛsiwini tʃ'iq'irammajwat'idu.

ھېسابىنى چىقىرالمايۋاتىدۇ.

△ k'izmɛfla, k'isip' ɸt'silɛ bommamdu?

كىرمەپتىلا، كىرىپ ئۆتسىلە بولمامدۇ؟

△ k'ɛ̄(l)sɛ k'ɛmmɛs jɛ̄(r)gɛ bā(r)majdiʁan.

كەلسە - كەلمەس يەرگە بارمايدىغان (بارمىغۇلۇق).

△ ɛsk'iligimgɛ t'aza aldim.

ئەسكىلىكىمگە تازا ئالدىم.

△ oniʁan- saniʁininŋlā(r) bā(r)mu?

ئاتىغىنىڭلار بارمۇ؟

△ nanni t'oχiʁa ugut'u(p) p'ɛ̃(r).

نانني توخۇغا ئۈۋتىپ بەر.

△ buʁdajni dφgiliwat'.

بۇغداينى دۆۋىلىۋەت.

△ zidi burunʁa k'iziwat'idu.

ھىدى بۇرۇنغا كىرىۋاتىدۇ.

△ nersɛ zyt'yp' k'ɛtt'i.

نەرسە يىتىپ كەتتى.

△ bu zigdɛk' jaʁatʃk'ɛn, φ̄(j)gɛ χɛr q'i(l)sa bó(l)ʁidɛk'.

بۇ يىكتەك (تۆز) ياغاچ ئىكەن، ئۆيگە ئىش قىلسا بولغۇدەك.

△ zy(r)gili ytʃ' zil boldi.

... يۈرگىلى ئۈچ يىل بولدى.

△ t'onū(r)ʁa ot' jandū(r)

تونۇرغا ئوت ياق.

△ bij q'ur k'φryp' k'ɛldim.

بىر قۇر كۆرۈپ كەلدىم.

△ uʃq'usi q'att'iq'.

ئۇيقۇسى قاتتىق.

△ tʃ'oŋ bolup' q'aldi.

چوڭ بولۇپ قالدى.

△ meŋip' k'ɛmmɛk' asan ɛmɛs.

مېڭىپ كەلمەك ئاسان ئەمەس.

△ ɦɛdʑɛp' bij gɛp' q'ilidik'ɛnsilina.

ئەجەب بىر گەپ قىلىدىكەنسىلەر.

△ un t'ā(r)tq'ili k'ılidu.

ئۇن تارتقىلى كېلىدۇ.

△ jalʁan gεp q'immajdu.

يالغان گەپ قىلمايدۇ.

△ osol, εski εdimik'εnsεn.

ئوسال، ئەسكى ئادەم ئىكەنسەن.

△ tʃ'oŋlā(r)ni k'ø̄(r)sε salam q'ilidiʁan.

چوڭلارنى كۆرسە سالام قىلغۇلۇق.

△ beʃini oŋlap' q'ojili.

بېشىنى ئوڭلاپ قويايلى.

△ ʃamaldap', dzaŋdap' q'ept'imεn.

شامالداپ، زۇكامداپ قاپتىمەن.

△ tʃ'oχrap' k'ıt'ipt'u, ajnimapt'u.

قاغجىراپ كېتىپتۇ، ئاينىماپتۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە كىرگەن سەككىز شېۋىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك فورمىسى: «a –، ε –» رەۋىشداشلىرىدىن كېيىن + t'urur<tur<o + شەخس قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

barimεn. k'elimiz.

پۈتمىگەن سۆپەتداش فورمىسى (تارىم، موغال شېۋىسىدە ھەم ئەدەبىي تىلدىكىدەك، ھەم خوتەن دىئالېكتىدەك قوللىنىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) «a –، ε –» رەۋىشداشلىرىدىن كېيىن + t'urur>t'ur>di + «-q'an ،-ʁan» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

baridiʁan   k'elidiʁan.

تارىم ۋە موغال شېۋىسىدە:

baridiʁan ∼ baritq'an//barit'χan.

k'elidiʁan ∼ k'elitq'an//k'elit'χan.

مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە كىرگەن شېۋىلەر خېلى
كۆپ تەكشۈرۈلگەن ۋە مەخسۇس ماقالىلەردە بايان قىلىنغان بول-
غاچقا، بىز مەركىزىي دىئالېكتنى باشقا دىئالېكتلاردىن ئايرىپ
تۇرىدىغان مۇشۇ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەردىن باشقا ھەرقايسى
شېۋىلەر ئارا بولغان پەرقلەرنى ياكى بىر تۈركۈم شېۋىلەر بىلەن
يەنە بىر تۈركۈم شېۋىلەر ئارا بولغان پەرقلەرنى، يەكەن، قاغى-
لىق شېۋىلىرىنى ئايرىم جەدۋەلدە كۆرسەتتۇق. مەركىزىي دىئا-
لېكت تەۋەسىدىكى ھەرقايسى شېۋىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى
ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ تەخمىنەن جايلىشىش ئەھۋالىنى
كۆرسىتىدىغان خەرىتىدە بايان قىلدۇق.

تۆۋەندە مەركىزىي دىئالېكتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغا
ئالاقىدار بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

مەركىزىي دىئالېكتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ئۈستىدە يۇقى-
رىدا توختالغىنىمىزدەك ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت. شۇڭا،
يەكەن ۋە قاغىلىق شېۋىلىرى بىردە خوتەن دىئالېكتىغا، بىردە
مەركىزىي دىئالېكتقا تەۋە دەپ ئايرىلىپ كەلدى.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يەكەن ۋە قاغىلىق شېۋىلىرى ئەمە-
لىيەتتە ئارىلاش شېۋە. بۇ رايونلار مەركىزىي دىئالېكتنىڭ
قەشقەر شېۋىسى بىلەن خوتەن دىئالېكتىنىڭ تۇتاشقان رايونى.
يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرى ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىل-
نىڭ بىرىنچى شەخس فورمىسى جەھەتتىن مەركىزىي دىئالېكت

تەۋەسىدىكى باشقا شېۋىلەرگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

كېلىمەن k‘elimɛn بارىمەن bajimɛn

پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتىن خوتەن دىئا- لېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

كېلىدىغان k‘elitq‘an بارىدىغان bajitq‘an

بۇلاردىن باشقا يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتقا تەۋە قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشىشىدىغان نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا z/j نۆۋەتلىشىشى بار.

يۈدۈمەك - zydy يىلان zilan يىل zil

② ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى فورمىسى «-jat‘» سىنتېتىك فورمىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئىچىۋاتىدۇ itʃ‘iwat‘idu. كېلىۋاتىدۇ k‘eliwat‘idu.

③ سۆز بېشىدا كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا [ɦ] قوشۇلۇش ۋە سۆز بېشىدىكى [j] نىڭ [ɦ] بىلەن نۆۋەتلىشىشى بار.

تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ ھادىسە خوتەن دىئا- لېكتىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولۇشى كېرەك ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ھەقتە «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى ‹ا — ئېلىف› نى ‹ھ — ھا [ɦ]› غا ئالماشتۇرىدۇ، تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر ‹ئاتا› نى ‹اَ تا — at‘a› دېسە، ئۇلار ‹ھَتا ɦat‘a› دەيدۇ، تۈركلەر ‹ئانا› نى ‹اَ نا — ana› دېسە، ئۇلار ‹ھَنا — ɦana› دەيدۇ»①

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 44 - بەت.

دىگەندى.

لېكىن «دىۋان» دەۋرىدىن ھازىرغىچە بولغان ئاز كەم 1000 يىل مابەينىدە بۇ شېۋىلەر ئارا جىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. خوتەنلىكلەرنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولغان [ɦ] لىشىش كۆپىنچە ئەينى دەۋردىكى خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەر ۋە ئاتۇش شېۋىلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالدى، ئەكسىچە بۇ ھادىسە خوتەندە كەمرەك ئۇچرايدىغان بولدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرى خوتەن دىئالېكتىغا نىسبەتەن قەشقەر شېۋىسىگە يېقىن تۇرىدۇ. مەسىلەن:

قاغىلىق	يەكەن	قەشقەر
ɦoʃuq‘	ɦoʃuq‘	ɦoʃuq (ئوشۇق)
ɦyz	ɦyz	ɦyz (يۈز، بەت)
ɦyz	ɦyz	ɦyz (يۈز، سان)
ɦoʃū(r)-	joʃū(r)-	ɦoʃū(r)- يوشۇر-
ɦφt‘ɛl-	ɦφt‘ɛl-	jφt‘ɛl- يۆتەل-
ɦφl	ɦφl	jφl ھۆل
	ɦȳ(r)k‘yp‘	ɦȳ(r)k‘yp‘ ئۈركۈپ
	ɦφlɛ-	jφlɛ- يۆلە-

④ «-p‘» رەۋىشداشتىن كېيىن «idi» قوشۇلغاندا، خوتەن دىئالېكتىدىكى «-p‘» نىڭ جاراڭلىقلىشىشمۇ مەۋجۇت، قەشقەر شېۋىسىدىكى ئېيتىلىشىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

قاغىلىق	يەكەن	قەشقەر
k‘ept‘im	k‘ɛbdim∼k‘ɛpt‘im	k‘ɛpt‘im (كېلىۋىدىم
apt‘im	ɛbdim∼apt‘im	apt‘im (ئېلىۋىدىم)

t‘ujubdi∼ t‘ujupt‘i — t‘urupt‘i (تۇرۇۋىدى)

q‘ibdyk‘∼ q‘ipt‘uq‘. — q‘ipt‘uq‘ (قىلىۋىدۇق)

سوراق شەكلى:

k‘ɛp‘midim ap‘midim — k‘ɛp‘midim. ap‘midim. — k‘ɛp‘midim ap‘midim.

(بۇ ھەقتە مەركىزىي دىئالېكت شېۋىلىرى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلغان جەدۋەلگە قاراڭ).

يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرىنىڭ خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدىغان نۇقتىلىرى:

① r∼j/r نۆۋەتلىشىشى بار.

② ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يېنىدىكى [r] تاۋۇش ياكى شۇ تاۋۇش كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ȳ(ry)k‘	ئۆرۈك
q‘itʃq‘ī(ri)p‘	قىچقىرىپ
aʁī(ri)p‘	ئاغرىپ
bū(ru)n	بۇرۇن (ئەزا)
q‘u(ru)p‘ q‘aldi	قۇرۇپ قالدى
zī(ri)ŋ	يىرىڭ
tʃ‘ȳ(ry)k‘	چۈرۈك

③ [l] تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [t‘] تاۋۇش ياكى نەپەسسىز ئوقۇلىدۇ ياكى [ɦ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا [l] تاۋۇشى [ɬ] بىلەن

نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن؛

تاتلىق t‘aɦȡiʁ∼t‘aɦȡiq‘

ئاتلاپ ئۆت aɦȡap‘ ϕt‘

ئاتلار (كۆپلۈك) aɦȡā(r)

بارمايتتىلا ba(r)majtȡɛ

ئالاتتىلا alitȡɛ

④ سۈپەتنىڭ سېلىشتۇرۇش دەرىجىسى «-jaq‘ ،- ɾaq‘» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

⑤ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس فور-مىسى ئۇچۇن بەزىدە «- t‘am// - dam» فورمىلىرىمۇ قول-لىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بولدۇم boldam

△ ئۆگىنىپ قويدۇم ygyt‘yp‘ q‘ojdam.

⑥ پېئىلنىڭ «k‘ylyk‘ ،gylyk‘//q‘uluq‘ ،ʁuluq‘» بىلەن ئىپادىلىنىدىغان زۆرۈرىيەت رايى بار.

⑦ پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن؛

△ ئۆزلىرى كەلسىلە. ϕzliji k‘ɛ̄(l)sɛʔ.

△ welisip‘it‘im bā(r), k‘ϕ(r)sɛʔ.

ۋېلىسىپىتىم بار، كۆرسىلە.

⑧ مەجبۇرىي دەرىجە فورمىسى ئۇچۇن كۆپىنچە خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك «t‘yr ،t‘ur//dyr ،dur» قوللىنىلىدۇ.

مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى شېۋىلەرنىڭ بىر قىسىم تىل خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئۆزئارا سېلىشتۇرمىسى

	شېۋىلەر / مەسىلىلەرنىڭ كۆرۈلۈش ئەھۋالى / مەسىلىلەر	تۇرپان	قۇمۇل	تارىم	كۇچا	موغال	ئىلى	قەشقەر	ئاتۇش	يەكەن	قاغىلىق
فونېتىكىلىق مەسىلىلەر	سۆز بېشىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z/j نۆۋەتلىشىشى بار (+) يوق (−)	−	−	±	±	+	±	+	+	+	+
	ʁ~g/w نۆۋەتلىشىشى بار (+) يوق (−)	+	+	+	+	−	±	−	±	−	−
	سۆز بېشىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا tʃʻ/tʻ نۆۋەتلىشىشى بار (+) يوق (−)	+	−	±	−	+	+	+	+	+	+
	سۆز ئاخىرىدا [g]،[ʁ] تاۋۇشلىرىنىڭ ساقلىنىشى (+) ساقلانماسلىقى (−)	−	−	±	−	±	−	+	+	+	+
	ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا [qʻ]،[kʻ]،[pʻ] تاۋۇشلىرىنىڭ تۇراقلىقلىقى (+) تۇراقسىزلىقى (−)	−	−	−	−	−	−	+	+	+	+
	τ/r نۆۋەتلىشىش بار (+) يوق (−)	+	+	−	−	−	−	−	−	τ~j//r	τ~j//r
	سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىغا [ɦ] تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇشى (+) قوشۇلماسلىقى (−)	±		±	±	±	±	+	+	+	+
	سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]،[ɛ] نىڭ ئاجىزلىشىشى (+) ئاجىزلاشماسلىقى (−)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	u — o، y — ɸ قۇرۇلمىسىدا كەلگەن سۆزلەرنىڭ a — o، ɛ — ɸ قۇرۇلمىسى بىلەن ئالمىشىشى (+)، ئالماشماسلىقى (−)	−	−	−	−	−	−	+	+	+	+
	بىر قىسىم سۆزلەردىكى [kʻ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى (+)، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى (−)	±	+	+	+	−	+	−	−	−	−
	بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [o]، [ɸ] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى (+) كەلمەسلىكى (−)	−	−	+	+	+	−	−	+	−	−
	ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى فورمىسى-jat نىڭ سىنتېتىك فورمىغا ئايلىنىشى (+) ئايلانماسلىقى (−)	+	+	+	+	+	+	+	±	+	+
	ar//r، ɛr سوپەتداشنىڭ yr·ur//r فورمىسىدا قوللىنىلىشى (+) قوللىنىلماسلىقى (−)	+	+	−	−	−	−	−	−	−	−
	mìʃ - فورمىسىنىڭ قوللىنىلىشى (+) قوللىنىلماسلىقى (−)	−	−	+	+	−	−	+	+	+	+
مورفولوگىيىلىك مەسىلىلەر	ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈردە «dij» قوشۇمچىسىنىڭ ساقلىنىشى — kɛʻldilɛ (+)، ساقلانماسلىقى — kɛllɛ (−)	+	+	+	−	+	+	−	−	−	−
	pʻ رەۋىشداش + idi فورمىسىدىكى پېئىلدا «i» تاۋۇشىنىڭ قىسقىرىشى — qʻibdim~qʻiptʻim (+)، قىسقارماسلىقى q'iliwidim (−)	−	−	±	+	+	−	+	+	+	+
	pʻ رەۋىشداش + tʻu فورمىسىدىكى پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈردە «tʻu» نىڭ ساقلىنىشى — kʻɛptʻila (+)، ساقلانماسلىقى — kʻɛpʻla (−)	+	+	−	−	−	+	−	−	−	−
	ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسىنىڭ dyk/duqʻ شەكلىدە قوللىنىلىشى (+)، duqʻ شەكلىدە قوللىنىلىشى (−)	−	+	−	−	+	+	−	−	+	+
	ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلى سوراق فورمىسىنىڭ بىرىنچى شەخستە «-mu» بىلەن ئىپادىلىنىشى (+)، ɛm·am//m بىلەن ئىپادىلىنىشى (−)	+	+	+	+	+	+	−	−	+	+
	pʻ رەۋىشداش + tʻu + ikʻɛn فورمىسىدىكى پېئىلدا «tʻu» نىڭ قىسقىرىشى — beriwikʻɛnmɛn (+)، قىسقارماسلىقى — beriptʻikʻɛnmɛn (−)	+	−	+	+	+	+	+	+	+	+
	بۇيرۇق - خالاش رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن ɛjlykʻ//ajluqʻ قوللىنىلىشى (+) ajli//jli، ɛjli، ili، niŋ، iniŋ، jniŋ قوللىنىلىشى (−)	−	+	−	−	−	−	−	−	−	−
	r سوپەتداش + idi فورمىسىدىكى پېئىلنىڭ ittʻim، attʻim شەكلىدە قوللىنىلىشى (+)، rdum، urdum شەكلىدە قوللىنىلىشى (−)	−	−	+	+	+	+	+	+	+	+
	تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللاردىكى ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى ئۈچۈن ŋizlɛ̄(r) - ، ŋizlɛ̄(r) فورمىسىنىڭ قوللىنىلىشى (+)، قوللىنىلماسلىقى (−)	+	+	−	−	−	−	−	−	−	−
ئىمكانىيەت تۈسى	سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ماسلىشىشى (+) ماسلاشماسلىقى (−)	−	−	−	−	+	+	+	+	+	+
	سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللاردا بىر [j] نىڭ كۆپىيىشى (+) كۆپەيمەسلىكى (−)	−	−	+	+	+	−	+	+	+	+

ئەسكەرتىش: ① قومۇل، تارىم، كۇچا، موغال، شېۋىلىرىدە سۆز بېشى بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلاشسا [I] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.
② ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى فورمىسى ئاتۇش شېۋىسىدە تېخى سىنتېتىك فورمىغا تامامەن ئايلىنىپ كەتكەن ئەمەس. مەسىلەن: k'elīwat'idu~k'elījat'idu
③ بۇيرۇق - خالاش رايى ئۈچۈن 'iniŋ//ṅiŋ jniŋ فورمىسى قوللىنىش ئاتۇش شېۋىسىدە كۆرۈلىدۇ.

2. خوتەن دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

خوتەن دىئالېكتى شەرقتە چارقىلىقتىن غەربتە گۇما ناھىيىسىگىچە بولغان توققۇز ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خوتەن دىئالېكتى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئارا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بەزى شېۋە پەرقلىرى بار. بىز خوتەن دىئالېكتى ئۈستىدە مەخسۇس توختالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن خوتەن دىئالېكتىغا تەۋە شېۋىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىپ ئولتۇرمايمىز، پەقەت خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئومۇمىي ۋە ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنىلا كۆرسىتىمىز. مۇناسىۋەتلىك نۇقتىلاردىلا ئايرىم شېۋىلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1) ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

① ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلى «t‘urur>dur>t» فورمىسى بىلەن ياسىلىدۇ (گۇما شېۋىسى مۇستەسنا). مەسىلەن:

baɼitmɛ(n) ~ bajitmɛ(n) بارىمەن

k‘ϕɼytmɛ(n) ~ k‘ϕjytmɛ(n) كۆرىمەن

«k‘ɛl - ‹q‘il - ‹bol - ‹sal - ‹tʃ‘al - ‹q‘al - ‹al -» پېئىللىرى مۇشۇ فورمىدا تۈرلەنسە، ئاخىرىدىكى [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(li)tmɛ(n) ئالىمەن

sā(li)tmɛ(n) سالىمەن

bó(lu)tmɛ(n) بولىمەن

q‘i(li)tmɛ(n) قىلىسمەن

k‘e(li)tmɛ(n) كېلىسمەن

بۇ پېئىللىنىڭ سوراق شەكلى «m – ، am – ، ɛm –» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

alamt‘imɛ(n) ئالامدىمەن

k‘ϕɪɛmtimɛ(n) ～ k‘ϕjɛmt‘imɛ(n) كۆرەمدىمەن

dɛmt‘imɛ(n) دەمدىمەن

هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان فورمىسى ئۈچىنچىسى شەخستە «t‘u –» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

baɪit‘n ～ bajit‘u بارىدۇ

ā(li)t‘u ئالىدۇ

k‘ē(li)t‘u ～ k‘ɛ̄(li)t‘u كېلىدۇ

bō(li)t‘u ～ bo(li)t‘u بولىدۇ

② پۈتمىگەن سۈپەتداش «q‘an + t < t‘ur < t‘urur–» فورمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يۇقىرىقى پېئىللار بۇ فورمىدا كەلسە يەنىلا [1] تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

baɪitq‘an ～ bajitq‘an بارىدىغان

k‘ϕɪytq‘an ～ k‘ϕjytq‘an كۆرىدىغان

tʃ‘ā(li)tq‘an چالىدىغان

ā(li)tq‘an ئالىدىغان

bo(lu)tq‘an بولىدىغان

q‘i(li)tq‘an قىلىدىغان

2) قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى

A. فونېتىكىلىق جەھەتتىن

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېملىرى ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش. پەقەت بەزى فونېملارنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتلىرىدىلا ئوخشاشماسلىق بار. مەسىلەن: [p‘] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى [f]، [l] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى [ɬ]، [t‘] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى [ʔ]، [ɦ]، [t] قاتارلىقلار.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەر:

① سۆز بېشىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z∥j نۆۋەتلىشىشى يوق (گۇما شېۋىسى مۇستەسنا)، چىرىيىدىن شەرقتىكى ناھىيىلەردە بەزەن j/ʃ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل	چىرىيىدىن - كېرىيە	گۇما	ئېلچى، لوپ، قارىقاش
يىل	jil	zil	jil
يىپ	ʃip‘	zip‘	jip‘
يىك	ʃik‘	zik‘	jik‘
يۈرەك	jyrɛk‘	zyjɛk‘	jyrɛk‘

② g/w نۆۋەتلىشىش ئومۇمەن يوق، كېرىيە ۋە كېرىيىدىن شەرقتە ئاندا - ساندا مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل	كېرىيە	ئېلچى، لوپ، قارىقاش
سۇۋا-	suwa- ~ suga-	suwa-
ئۇۋال	uwal	uwal

jawa	jawa	ياۋا

③ ئەدەبي تىلدىكى [r] فونېمىسى ئىلچى، لوپ، قارىقاش ناھىيىلىرىدە [j] ياكى [r] بىلەن، گۇما ناھىيىسىدە پۈتۈنلەي [j] بىلەن ئۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. چىرىيىدىن شەرقتىكى ناھىيىلەردە ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىلچى، لوپ، قارىقاش	گۇما	چىرىيىدىن شەرقتە	
biɾ ～ bij	bij	bij ～ bir	بىر
seɾiʁ ～ sejiʁ	sejiʁ	seriʁ	سېرىق
q'eɾi ～ q'eji	q'eji	q'eri	قېرى

④ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش [o]، [ø] لەر مەيلى ئەسلىدە ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە بولسۇن، مەيلى قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان بولسۇن، ئوخشاشلا ئەسلىدىكى تىل ئورنىدىن سەل ئىلگىرىرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنى بەزىلەر تامامەن [u] ۋە [y] دەپ تونۇيدۇ، بىزچە بۇنداق تونۇش ۋە مۇنداق خاتىرىلەش توغرا ئەمەس. مەسىلەن:

t'ømyi	(t'ymyj	ئەمەس)	تۆمۈر
ojan	(ujan	ئەمەس)	ئويۇن
otʃ'aq'	(utʃ'aq'	ئەمەس)	ئوچاق

(ئەسلىدىكى تىل ئورنىدىن سەل ئىلگىرىرەك تەلەپپۇز قىلىنغان [o]، [ø] تاۋۇشلىرى مەتبەئە قىيىنچىلىقى سەۋەبىدىن ئالاھىدە بەلگە بىلەن خاتىرىلەنمىدى.)

⑤ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك ئەمەس. شۇڭا مەيلى تۈپ سۆزلەردە، مەيلى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلۇشتا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇلۇك ماس

لىشىش ھادىسىسى يوق. مەسىلەن:

bojan	بويۇن	oɾan	ئورۇن
k'ɸŋɛl	كۆڭۈل	ɸt'ɛk'	ئۆتۈك
q'op'ap'	قوپۇپ	bolap'	بولۇپ
k'ɸɾɛp' ~ k'ɸjɛp'	كۆرۈپ		
q'olam	قولۇم	k'ɸzɛm	كۆزۈم
ɸlɛg	ئۆلۈك	q'ojlaʁ ɛdɛm	قويلۇق ئادەم
q'aɾakɸzlɛg	قارا كۆزلۈك		

⑥ ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە [g]، [k'] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسلىدىكى فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ماسلاشقان ئەمەس. مەسىلەن:

gul	گۈل	gulluq'	گۈللۈك
gɵ(ɾ)	گۆر	goʃ	گۆش
gol	گول		

⑦ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [g]، [ʁ] تاۋۇشلىرى ئونا تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە ئەيىنەن ساقلانغان. مەسىلەن:

seɾiʁ ~ sejiʁ			سېرىق
uɾuʁ ~ ujuʁ			ئۇرۇق
issiʁ	ئىسسىق	bojaʁ	بوياق
t'aʔliʁ ~ t'aɦliʁ ~ t'aχliʁ			تاتلىق
ɛ̄(ɾ)lig			ئەرلىك، ئېرى بار
k'itʃ'ig			كىچىك
ɛllig			ئەللىك

sɛlq'iliʁ ئۇستا، ماھىر

⑧ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [q']، [k']، [p']
تاۋۇشلىرى مۇقىملىقنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

It'ɛk' It'ik'i ئېتىكى (كۆڭلەكنىڭ)

t'ɛlp'ɛk' t'ɛlp'ik'ɛm تەلپىكىم

k'i̥t'ap' k'i̥t'ip'im كىتابىم

p'i̥tʃ'aq' p'i̥tʃ'iq'i پىچىقى

⑨ [l]، [m] تاۋۇشلىرىدىن ئالدىن كەلگەن [t'] تاۋۇش
كۆپ ھاللاردا نەپەسسىز ئوقۇلىدۇ، بەزىدە بوغۇز تاۋۇشى [ʔ]
ۋە [ɦ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. كېيىنكى ئەھۋالدا ۋە [p']
تاۋۇشىدىن كېيىن [l] فونېمىسى شەرتلىك ھالدا [ɬ] تەلەپپۇز
قىلىنىدۇ، [p'] تاۋۇشمۇ [f] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)majtmɛ(n)∼bā(r)majʔmɛ(n) بارمايمەن

q'ojmajtmɛ(n) ∼ q'ojmajʔmɛ(n) قويمايمەن

baritɬa ∼ bariʔɬa بارسىدىلا

t'aʔɬiʁ ∼ t'aɦɬiʁ ∼ taχliʁ تاتلىق

aʔɬiʁ ∼ aɦɬiʁ ɛdɛm ئاتلىق ئادەم

aʔmiʃ ئاتمىش

jɛʔmiʃ يەتمىش

ϕɦlɛg q'ara ∼ q'aja ناھايىتى قارا

dɛfɬa دەپتىلا

jɛfɬa يەپتىلا

△øzliji āɦɬa ∼ atɬa ئۆزلىرى ئالدىلا.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى باشقا شېۋىلەردىن تارىم شېۋىسىدە، كۇچا شېۋىسىدە، كەلپىن شېۋىسىدە كۆرۈنۈپ قالىدۇ.

[t‘] فونېمىسىنىڭ [m] تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا نەپەسسىز ئوقۇلۇشى ياكى بوغۇز تاۋۇشى [ʔ] بىلەن نۆۋەتلىشىشى ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلى فورمىسى «t‘urur» نىڭ ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدىكى نۆل فورمىغىچە قىسقىرىش جەريانىنىڭ تەخمىنەن «o<ʔ<t<t‘u<t‘ur<t‘urur» شەكلىدە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. [l] فونېمىسىنىڭ [ɬ] ۋارىيانتىغا ئىگە بولۇشى بەلكىم غەيرى تۈركىي تىل ھادىسىلىرىنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك.

⑩ ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى - كەينىدە كەلگەن [r] تاۋۇشى خوتەن دىئالېكتىدا [j] ياكى [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشتۈرۈلمەيدۇ، بەلكى پۈتۈن بوغۇم بويىچە چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

t‘ī(r)g تىرىك

tʃ‘i(r)aʁ چىراق

bī(ri)ŋ بېرىڭ (بەر -)

q‘ū(ru)t‘ قۇرت (ھاشارات)

tʃ‘i(r)ajliʁ چىرايلىق

ȳ(ry)k‘ ئۈرۈك

ji(r)aq‘ يىراق

△ ū(ru)ŋ ئۇرۇڭ (بۇيرۇق رايى)

Δ zĭ(rı)ki'p' k'ɛtt'im   زىرىكىپ كەتتىم

⑪ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىپ [e] غا ئايلىنىدۇ. لېكىن گۇما شېۋىسىدە ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

گۇما شېۋىسى		خوتەن دىئالېكتى	
at'im	(ئېتىم)	et'im	at'
basip'	(بېسىپ)	besip'	bas

سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى گۇما شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] گە ئاجىزلاشمىدۇ، قالغان شېۋىلەردە [i] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

k'ɛt' -	k'it'ip'	(k'et'ip' گۇمىدا)
bɛr -	bijip'~bi(ri)p'	(bejip' گۇمىدا)
bɛl	bilim	(belim گۇمىدا)

B. مورفولوگىيىلىك جەھەتتىن

⑫ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەخس فورمىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلار قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، پېئىل تەكىتلەنگەندە كۆپىنچە [o]، [ϕ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىل يىلتىزلىرىغا ۋە a — o، ɛ — ϕ قۇرۇلۇشىدا كەلگەن ئىككى بوغۇملۇق پېئىل يىلتىزلىرىغا بىرىنچى شەخستە «–dam، –dɛm //–t'am، –t'ɛm، –daq'، –dɛk' //–taq'، –t'ɛk'» قوشۇمچىلىرى، ئىككىنچى شەخستە «–daŋ، –dɛŋ //–t'aŋ، –t'ɛŋ، –daŋlā(r)، –dɛŋlɛ̄(r) //–t'aŋlā(r)، –t'ɛŋlɛ̄(r)، –» قوشۇم

چىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

q‘oʃ – q‘oʃt‘am قوشتۇم q‘oʃt‘aq‘ قوشتۇق

q‘oʃt‘aŋ قوشتۇڭ q‘oʃt‘aŋlā(r) قوشتۇڭلار

ϕt‘ – ϕtt‘ɛm ئۆتتۇم ϕtt‘ɛk‘ ئۆتتۇق

ϕtt‘ɛŋ ئۆتتۇڭ ϕtt‘ɛŋlɛ̄(r) ئۆتتۇڭلار

ojna – ojnudam ئوينىدىم ojnudaq‘ ئوينىدۇق

ojnudaŋ ئوينىدىڭ ojnudaŋlā(r) ئوينىدىڭلار

t‘ϕlɛ – t‘ϕlydɛm تۆلىدىم t‘ϕlydɛk‘ تۆلىدۇق

t‘ϕlydɛŋ تۆلىدىڭ t‘ϕlydɛŋlɛ̄(r) تۆلىدىڭلار

⑬ سۈپەت دەرىجىسى ئۈچۈن «– jaq‘ // – ɪaq‘» فورمىسىلا قەللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dz̄iq‘jaq‘ ~ dziq‘ɪaq‘ جىقراق.

bɛk‘jaq‘ ~ bɛk‘ɪaq‘ بەكرەك.

⑭ ئوخشاتىما كېلىش قوشۇمچىسى «– t‘ɛg // – dɛg» نىڭ ئوغۇز – قىپچاق تۈركۈمىدىكى تىللاردىكى «– t‘ɛj // – dɛj» ۋارىيانتىمۇ بار. مەسىلەن:

att‘ɛg ~ att‘ɛj ئاتتەك

q‘ojdɛg ~ qojdɛj قويدەك

⑮ تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان «– lig // – liʁ» قوشۇمچىسىنىڭ «– lɛg // – laʁ» تۈردىمۇ بار. مەسىلەن:

q‘aɪa k‘ϕzlɛg قارا كۆزلۈك

q‘ojlaʁ ɛdɛm قويلۇق ئادەم

△ q‘ojlaʁ ɛdɛm goʃ jijtk‘ɛn,

ɛ̄(r)lig ɛdɛm t‘ajaq‘ jijtk‘ɛn,

قرىلىزق ئادەم گۆش يەيدىكەن،ئەرلىك (ئېرى بار) ئادەم تاياق يەيدىكەن. (ماقال)

buʁdujøŋlɛg	بۇغداي ئۆڭلۈك
oŋlaʁ ɛdɛm	ئوڭلۇق ئادەم
otʨaʁ jɛ(r)	ئوتلۇق يەر
øjlɛg	ئۆيلۈك

⑯ پېئىللارنىڭ ئىنچىل هازىرقى زامان فورمىسى تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانمىغان (گۇماشپۇسى مۇستەسنا). مەسلەن:

jeziw jat'itmɛ(n)	يېزىۋاتىمەن.
itʃ'iw jat'itmɛ(n)	ئىچىۋاتىمەن.

⑰ «p'» رەۋىشداشقا «idi» ۋە شەخس قوشۇلۇپ ياسالغان تۇس فورمىسىدا b/p' نۆۋەتلىشىدۇ. مەسلەن:

dɛbdim ~ dıbdim	دېۋىدىم
dımɛbdim	دېمىۋىدىم
e(li)bdim	ئېلىۋىدىم
ā(l)mabdim	ئالمىۋىدىم

بۇنىڭ سوراق شەكلى:

dɛmmidim	دەپىمدىم
dımɛmmidim	دېمەپمىدىم.
e(li)mmidyk'	ئېلىپمىدۇق.
ā(l)mammidyk'	ئالماپمىدۇق

⑱ «miʃ» فورمىسى كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

△ uz bejmiʃ－a, uz bejmiʃ,

q'atʃ'un bojida uz bejmiʃ.

soja'p' beq'iŋ q'oʃnis(i)t'in،
jā(r)niŋ q'eʃ(i)t'a k'im bejmiʃ.

△ mɛn k'ø(r)mydɛm، iʃt'sɛm q'aɾiq'aʃt'in jenip' k'e(li)gligmiʃ.

مەن كۆرمىدىم، ئاڭلىسام قارىقاشتىن يېنىپ كەلگەن ئىمىش.

△ ʃumniŋdinmu mɛslɛt' só(r)ʁuluq'miʃ.

شۇنىڭدىنمۇ مەسلىھەت سوراش لازىم ئىمىش.

△ u gadaj bɛk' jalʁan ejtq'aq'miʃ.

ئۇ نىمە بەك يالغانچى ئىمىش (يالغان ئېيتىدىكەن).

⑳ سۈپەتداش ياسىغۇچى «-iglig ،- glig //iʁliʁ ،- ʁliʁ» فورمىلىرى كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ tʃ'yʃ k'øjɛptimɛ(n)، aldimʁa dost'uʁanlā(r) seliwɛt'iʁliʁ، t'awaχ - t'awaχt'a aʃlini ɛkiliglig ،molla molliʁa q'ajnap' k'Iti'glig

بىر چۈش كۆرۈپتىمەن، (قارىسام) ئالدىمغا داستىخانلار سېلىنىپ كەتكەن، تاۋاق - تاۋاقتا ئاشلارنى ئەكىلىۋاتقان، موللىنىڭ ئۈستىگە موللا قايناپ كەتكەن...

△ sIniŋ dɛ̄(r)diŋdɛ k'Itʃ'iniŋ jaŋq'isi bij uχlijammaʁliʁmɛn

سىنىڭ دەردىڭدە كېچىنىڭ بۇيىنى بىر ئۇخلىيالمىدىم.

△ mamtʃ'ɛ nomuɾum bā(r) p'itigsiz dIjt'u

مانچە نومۇرۇم بار، پۈتۈلمىگەن (يېزىلمىغان) دەيدۇ.

㉑ «-k'ɛk' ،- gɛk' // -q'aq' ،- ʁaq'» بىلەن ياسىلىدىغان سۈپەتداشلار كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ χɛqq‘ɛ q‘oʃalmiʁaq‘ jawa ɛdɛm

كىشىلەرگە قوشۇلمايدىغان ياۋا ئادەم

△ mɛndaj ā(l)ʁaq‘ni t‘ap‘ammajla·

مېنىڭدەك ئالىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا.

△ ojan – t‘amaʃʃaʁa bɛk‘ bā(r)miʁaqt‘im، ɦelimu ba(r)miʁaq‘

ئويۇن ـ تاماشىغا ئانچە بارمايدىغان ئىدىم، ھازىرمۇ بارمايدىغىنى.

㉒ پېئىل يىلتىزلىرىغا «-ɛŋgy ،-ŋgy // -aŋʁu ،-ŋʁu» قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەتداشلار كەڭ قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە ئەدەبىي تىلدىكى «t‘it‘rɛŋgy ،ilisaŋʁu ،jiʁlaŋʁu» ئوخشاش بىر قانچە سۆزدىلا قېتىپ قالغان ئەمەس، ئۈنۈملۈك قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ k‘iʃ(i)k‘ɛ k‘Iliʃɛŋgy، abdan ɛdɛmk‘ɛn·

كىشى بىلەن كېلىشىدىغان، ئوبدان ئادەم ئىكەن.

△ bij q‘uluq‘i k‘Isiwat‘aŋʁuk‘ɛn bu iʃt‘niŋ·

بۇ ئىشتىنىڭ بىر قۇلىقى كېسىۋېتىلگەن ئىكەن.

△ u i‘ʃtni ɛ jɛ̄(r)dɛ k‘ø̄(r)dɛm، aʁzida bij søŋɛk‘ tʃ‘iʃlɛŋgy؛ sok‘uldap k‘It‘ip‘ p‘aji)t‘u aʃiŋʁa·

ئۇ ئىشتىنى ئاۋۇ يەردە كۆردۈم، ئاغزىدا بىر سۆڭەك چىشلەگىلىك، ئاشۇ تەرەپكە سوكۇلداپ كېتىپ بارىدۇ.

△ mIniŋ tʃ‘ap‘inim jit‘laŋʁu ɛmɛs·

مېنىڭ چاپىنىم يىرتىلغان ئەمەس (يىرتىق ئەمەس).

△ bɛk‘ ɛrk‘idɛŋgy balik‘ɛn·

بەك ئەركىلەيدىغان بالا ئىكەن،

㉓ پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە فورمىسى ئۈچۈن كۆپىنچە «–t‘ȳ(r)، –t‘ū(r) // –dȳ(r)، –dū(r)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. «–k‘yz، –gyz // –q‘uz، –ʁuz» نى قوللىنىش ئاز. [o]، [ϕ] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللاردا «–t‘ε̄(r)، –t‘ā(r) // –dε̄r، –dā(r)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

t‘εp‘–	t‘εpt‘y(r)dym	تەپتۈردۈم
jε–	jɪdȳ(r)dym	يېگۈزدۈم
al–	aldū(r)dum	ئالدۇردۇم
baq‘–	baχtū(r)dum	باقتۇردۇم
soz–	sozdā(r)dim	سوزدۇردۇم
t‘os–	t‘ost‘ā(r)dim	توستۇردۇم
ϕs–	ϕst‘ε̄(r)dim	ئۆستۈردۈم
bϕl–	bϕldε̄(r)dim	بۆلدۈردۈم

㉔ «p‘» رەۋىشداشقا ««t‘u»» ۋە ئاندىن كېيىن شەخس قوشۇلۇپ ياسالغان ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك تۈرىدە، ئىككىنچى شەخس بىرلىك، سىپايە تۈرىدە مەزكۇر «t‘urur>t‘u» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

al–	a(li)p(tu)mεn	ئاپتىمەن ~ ئېلىپتىمەن،
	a(li)p(tu)miz	ئاپتىمىز ~ ئېلىپتىمىز
k‘εt‘–	k‘ɪt‘ip(tu)mεn	كېتىپتىمەن
dε–	dεf(tu)ȡa	دەپتىلا

كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرىدە چۈشمەيدۇ. مەسىلەن:

k‘εl–	k‘ε(li)pt‘ila	كەپتىلا ~ كېلىپتىلا

㉕ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى يىلتىزلارغا بارلىقتا «ij -، yj -، aj -، ɛj -»، يوقلۇقتا «maj -، mij -» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

k‘ɛt‘ -	k‘ɪtij	كېتەي
	k‘ɛt‘mij	كەتمەي
yz -	yzyj	ئۈزەي
	yzmij	ئۈزمەي
k‘ø(r) -	k‘øjyj~k‘øjɛj	كۆرەي
	k‘ø̄(r)mij	كۆرمەي
al -	alaj	ئالاي
	almaj	ئالماي

بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى «jli -، yli -، uli -، ili -، mijli -، majli -» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

dɛ -	dɪjli	دەيلى
k‘ø(r) -	k‘øjyli	كۆرەيلى
t‘os -	t‘osuli	توسايلى
itʃ‘ -	itʃ‘ili	ئىچەيلى

dɪmijli دىمەيلى t‘osmajli توسايلى

al -، q‘al -، sal -، tʃ‘al -، k‘ɛl -، q‘il - پېئىللىرى بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك، بارلىق فورمىسىدا كەلسە، يالغۇز «(i)li» قوشۇلىدۇ مەسىلەن:

al - al(i)li ئالايلى k‘ɛl‘ - k‘ɪl(i)li كېلەيلى

ئەگەر بۇ پېئىللار بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسىدا كەلسە، «li» بوغۇمى چۈشۈپ

قالىدۇ. مەسىلەن:

al –	e(li)ŋlā(r)	ئېلىڭلار
k'ɛl –	k'e(li)ŋlā(r)	كېلىڭلار
q'il –	q'i(li)ŋla(r)	قىلىڭلار.

بۇيرۇق – تەلەپ رايىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى يىلتىزغا «–sɛ//–sa» قوشۇلۇشى بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن ئاخىرقى سوزۇق تاۋۇش ئۇرغۇلۇق (يۇقىرى ئىنتوناتسىيە بىلەن) ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

△ ɛ̄(r)t'ɛ bij k'ɛ̄(l)sɛʔ.

ئەتە بىر كەلسىلە.

△ mamniŋdin bij jɪsɛʔ.

بۇنىڭدىن بىر يەپ باقسىلا.

△ jaŋiq'imʁa bij sā(l)saʔ.

ياڭىقىمغا بىرنى سالسىلا.

△ miʃɛdɛ t'ū(r)ʁatʃ' t'ū(r)saʔ.

مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسىلا.

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

بىرى — ئۇنىڭدا ئەرەب – پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ باشقا دىئالېكت رايونلىرىغا نىسبەتەن كۆپرەك بولۇشى. مەسىلەن:

zɛ̄(r)dā(r)	باي، پۇللۇق
zulp'ik'ɛʃ	ئاياللارغا چاچ سالغۇچى

ɫa'pixó(r)	پوچى، پو ئاتقۇچى
xaɾɛt	ياغاچچى
sɛg	ئىت
sɛgwaz～iʃt'atʃ'i～iʃt'awaz	ئىت ئوينىغۇچى
ʁoɾap'	خام ئۈزۈم
mijaŋsal<mijan sal	خوتەندە بىرخىل شاپتۇلنىڭ نامى، ئەسلى مەنىسى «يىل ئوتتۇرىسى».
p'ajk'ā(r)	چىلىمدا تاماكا ساتقۇچى، ئەسلى مەنىسى خىزمەتچى خادىم
bak'anijaz	بىكار تەلەپ
k'unnus	پىخسىق، بېخىل
ʁoli	ئاشۇرۇش، تەكىتلەش رەۋىشى
gylɛʃ	ھۆرۈن، سۆرەلمە
ɦatt'a(r)	دورىپۇرۇش
damigij	ماختانچاق
sɛlq'iliʁ	ئۇستا، ماھىر
nasɛlq'i	نائۇستا
dɪwɛŋ	كالۋا، دۆت
zɛ̄(r)dɛk'	سەۋزە

ئىككىنچىسى خوتەن دىئالېكتىغا خاس يىسالغان ياكى قوللىنىلغان سۆزلەرنىڭ بولۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ ساقلىنىشى. مەسىلەن:

ɦallaŋ<alaŋ	ئوچۇق، ھاڭغىرقاي ئوچۇق.

āmatʃ‘ نىشان، ئوق ئاتىدىغان قارا

t‘ɛlp‘ɛk‘ تېرىدىن ئىشلەنگەن باش كىيىم

t‘ɛlp‘ɛk‘saz تۇماقچى

azma شارقىراتما

soq‘maq‘ ياڭاق ۋە كىشمىشنى قوشۇپ سوقۇپ ياسىلىدىغان بىرخىل يېمەكلىك

t‘ā(r)naj سۇ ئۆتكۈزۈلىدىغان نور

k‘ϕtʃ‘y̅(r)mɛ. سۇنى يەر ئۇستى بىلەن ئىككىنچى بىر تەرەپكە ئۆتكۈزىدىغان نور

jalaq‘ ئەبرەز، پاسكىنا سۇ تۆكۈلىدىغان جاي

ɦim<im إِمْ ئىم پارول.

ɦimi bij گېپى بىر

mɛk‘ı tʃ‘amʁuri ياڭيۇ

ϕndɛ يامان، قالتىس

ϕndɛrɛ - ~ ϕndɛjɛ ئالدىراپ قىلىش، پايپېتەك بولۇش

k‘ϕdzym jɛ̄(r) ئاۋات يەر

t‘onumaq‘ جىكىلىمەك

jasidaq‘ بېزەلگەن

bϕgmɛk‘ سۇنى توسماق

bϕgɛtʃ‘ سۇنى توسۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئوت-چاۋار

t‘aʃiliʁ يات، چەتتىن كەلگەن

uz چىرايلىق ئوبدان

بۇلاردىن باشقا يەنە ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدىغان ϕmilaq'man (ئوپۇل - توپۇل)، bidziq' (ئەمچەك)، sɛŋk'i- (پەرق ئېتىش، ئويلاپ كۆرۈش)، mum (جىك، راست — mum χot'ɛnlig - جىك خوتەنلىك)، wɛt'iwɛrɛk' (يەڭسىز جىلىتكە)، wask'at'∼lask'at' (لەگلەك) قاتارلىق سۆزلەر بار.

لوپنور دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

لوپنور دىئالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەردە بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ يەردە قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1) ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

① ھازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلى «di<dur<t'urur» فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

baradimɛn بارىمەن baradiwiz ∼ baradimiz بارىمىز

k'elɛdimɛn كېلىمەن k'elɛdiwiz ∼ k'elɛdimiz كېلىمىز

② پۈتمىگەن سۈپەتداش «ʁan + dū(r)<dur<t'urur» فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

baradū(r)ʁan بارىدىغان

k'elɛdū(r)ʁan كېلىدىغان

△ q'arajdimɛn k'elɛdū(r)ʁan joluŋŋa.

كېلىدىغان يولۇڭغا قارايمەن. (خەلق قوشىقى)

2) قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى

A فونېتىكىلىق جەھەتتىن

③ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z/j نۆۋەتلىشىش يوق. بەزىدە [j] چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ju – يۇ –

ipʻ يىپ

il يىل

yz يۈز (كىشىنىڭ يۈزى)

④ ʁ،g/w نۆۋەتلىشىش مەۋجۇت.

tʻagar تاۋار

jugaʃ ياۋاش

ʃu ʁaχtʻa شۇ ۋاقىتتا

sugaj سۇۋاي، سۇۋاي – سالتاڭ

gadɛ ۋەدە

⑤ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك.

لوپنۇر دىئالېكتىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا يۈزە قاراش بىلەن ئۇنى تارىخىي جەھەتتىن ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان قىرغىز تىلى، دەپ تونۇش س. يې. مالوۋ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، كېيىن بۇ قاراشنى ئە. ر. تېنىشېۋمۇ قۇۋۋەتلىگەن. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ قويۇش زۆرۈركى، تارىختا لوپنۇر رايونىدا قىرغىزلارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات

يوق. لوپنۇر دىئالېكتىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى يىلتىز (ياكى تومۇر) ۋە قوشۇمچە مۇناسىۋىتىدىن ئالغاندا قىرغىز تىلىدىكىدەك مۇقىم ئەمەس، يەنى لوپنۇر دىئالېكتىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان يىلتىز ياكى تومۇرلارغا [o]، [ϕ] فونېمىلىرى بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلمايدۇ. قىرغىز تىلىدا بولسا مۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: bij — ئۇسسۇل، bijlϕ — ئۇسسۇل ئويناش.

لوپنۇر دىئالېكتىدا قوشۇمچىلاردا [o]، [ϕ] فونېمىلىرىنىڭ كۆرۈلۈشى پەقەت يىلتىز ياكى تومۇردىكى [o]، [ϕ] فونېمىلىرىنىڭ ئوڭ ئاھاڭداشلىقىنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا بۇنى قىرغىز تىلىدىكى لەۋلىشىش ھادىسىسى بىلەن ماھىيەتتە ئوخشاش دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. تۈپ سۆزلەردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، جۈملىدىن تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدا [o]، [ϕ] فونېمىلىرىنىڭ كېلىشى تۈركىي تىللار ئىچىدە يالغۇز قىرغىز تىلىنىڭلا خۇسۇسىيىتى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر - ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى تىللاردىمۇ مۇنداق ھادىسە مەۋجۇت. شۇڭا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقىنى قىرغىز تىللىرىدىلا ئەمەس، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بار دەپ چۈشىنىش كېرەك.

لوپنۇر دىئالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى تۈپ سۆز، ياسالما سۆز ۋە سۆز تۈرلىنىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ سۆزلەردە:

تولا	t'olo
ئوڭاي	oŋŋoj
ئۆدەك	ϕrdϕg

k'φrp'φ	كۆرپە
	ياسالما سۆزلەر:
joʁono –	يوغنا ـ
ojno –	ئوينا ـ
φrlφ –	ئۆرلە ـ
φtk'φrmφ	ئۆتكەرمە (ئەسۋاب
q'ojtʃ'u	قويچى
k'φzzφ –	كۆزلە ـ
jφly –	هۆل بولماق
ott'o –	ئوتلا ـ
bordo –	بوردا ـ
orʁoʁ	ئورغاق
q'oʃoq'	قوشاق
bojoq'	بوياق
	سۆز تۈرلىنىشىدە:
oŋŋo	ئۇنىڭغا
ondo	ئۇنىڭدا، ئۇ يەردە
olor	ئۇلار،
k'φrsφ	كۆرسە (شەرت رايى)
k'φrmφjly	كۆرمەيلى
k'φjğφj	كۆيگەي
q'ojʁoj	قويغاي
q'ojso	قويسا (شەرت رايى)

søzzyk‘ سۆزمەن

⑥ ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردە [k‘] ، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسلىدىكى فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن.
مەسىلەن:

گوللا – gøllɛ   گۈل gyl   گۆش gøʃ

⑦ سۆز ئاخىرىدىكى [ʁ] ، [g] تاۋۇشلىرى كونا تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە خېلى دەرىجىدە ساقلانغان.
مەسىلەن:

q‘ariʁ	قېرىق
t‘ariʁ	تېرىق
bøløg	بۆلەك
ølyg	ئۆلۈك

⑧ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [k‘] ، [q‘] ، [p‘] تاۋۇشلىرى [g] ، [ʁ]، [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

⑨ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە تارىخىي ئاجىزلىشىشتا بولغان ئەمەس. مەسىلەن:

atʃ‘uq‘	ئوچۇق	aruq‘	ئورۇق
jaru‘q	يورۇق	t‘arilʁa	تېرىلغۇ

بۇ تاۋۇش ھازىرمۇ ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

alip‘	ئېلىپ	salip‘	سېلىپ
q‘aʃiŋ	قېشىڭ	baʃim	بېشىم

سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] نىڭ [e] غا ئاجىزلىشىش جەريانى ئاياغلاشمىغان. سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ]

تاۋۇشى بەزىدە ئاجىزلاشمايدۇ، كۆپىنچە [E] غا ئاجىزلىشىدۇ،
ئەدەبىي تىل تەسىرى بارلاردا [e] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

t'ɛʃ -	t'ɛʃilsɛ	تېشىلسە
k'ɛtʃ' -	k'etʃ'k'~ k'Etʃ'ik'	كېچىك
Eʃik'	ئىشىك	
k'Ejik'	كېيىك	
bEʃik' ~ bɛʃik'	بۆشۈك	
k'ɛl -	k'ɛlɛrmisiz	كېلەمسىز؟

سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىكى [a]، [ɛ]
تاۋۇشلىرى زادى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

k'ala	كالا	k'alasi	كالىسى
inɛ	ئانا	inɛsi	ئانىسى
dʐemɛ	تاپا ـ تەنە	dʐemɛsi	تاپا ـ تەنىسى

⑩ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى كۈچلۈك.
بۇ ھادىسە ئىگىلىك كېلىش (جۈملىدىن چۈشۈم كېلىش) تە
s، z، k'، q'، l، m، t'، p'، ŋ/n شەكلىدە، ئىسىملارنىڭ
سان كاتېگورىيىسىدە t'/l، z، s شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

dʐan	جان	dʐanni	جانىنى، جانىنىڭ
q'oj	قوي	q'ojnu	قويىنى، قويىنىڭ
k'yn	كۈن	k'ynny	كۈننى، كۈننىڭ
siz	سىز	sizzi	سىزنى، سىزنىڭ
muz	مۇز	muzzu	مۇزنى، مۇزنىڭ
k'ɸz	كۆز	k'ɸzzy	كۆزنى، كۆزنىڭ
k'im	كىم	k'immi	كىمنى، كىمنىڭ

q,ojum	قويۇم	q'ojummu	قويۇمنى، قويۇمنىڭ
k'ϕzym	كۆزۈم	k'ϕzymmy	كۆزۈمنى، كۆزۈمنىڭ
jɛŋ	يەڭ	jɛuŋŋi	يەڭنى، يەڭنىڭ
q'ojuŋ	قويۇڭ	q'ojuŋŋu	قويۇڭنى، قويۇڭنىڭ
sϕzyŋ	سۆزۈڭ	sϕzyŋŋy	سۆزۈڭنى، سۆزۈڭنىڭ
t'al	تال	t'alli	تالنى، تالنىڭ
jol	يول	j'ollu	يولنى، يولنىڭ
k'ϕl	كۆل	k'ϕlly	كۆلنى، كۆلنىڭ
bɛg	بەگ	bɛkk'i	بەگنى، بەگنىڭ
k'ϕryk'	كۆرۈك	k'ϕrykk'y	كۆرۈكنى، كۆرۈكنىڭ
syt'	سۈت	sytt'y	سۈتنى، سۈتنىڭ
at'	ئات	atti	ئاتنى، ئاتنىڭ
ot'	ئوت	ott'u	ئوتنى، ئوتنىڭ
gɛp'	گەپ	gɛpp'i	گەپنى، گەپنىڭ
at'	ئات	att'ar	ئاتلار
t'oj	توي	tojlor	تويلار
siz	سىز	sizzɛr	سىلەر
mɛs	مەست	mɛssɛr	مەستلەر
k'ϕz	كۆز	k'ϕzzϕr	كۆزلەر

⑪ سۆز بېشىدا كەلگەن [r] تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا بىر سوزۇق تاۋۇش كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

irɛsim	رەسىم	iras	راست
iraq'a	رەخت	orodzɛk'	روجەك

⑫ سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن [ʁ] ، [g] تاۋۇشلىرى ياكى شۇ تاۋۇشلار كەلگەن بوغۇملار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

bó(ʁur)soq'	بوغۇرساق
t'ó(ʁ)roʁ ～ tó(ʁ)roq'	توغراق
k'ɸkȳ(gy)n	كۆكىيۈن
t'ynȳ(gy)n	تۈنۈگۈن
k'ī(gi)z	كىگىز
mȳ(ŋy)z ～ mygyz	مۈڭگۈز
bylȳ(gy)	بىلەي
buzū(ʁu)	موزاي

⑬ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [t'] تاۋۇشى [tʃ'] غا ئۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

t'iʃ	چىش	t'yʃ	چۈش ۋاقتى
t'yʃ -	چۈش -	t'iʃi	چىشى
t'uʃ	ئۇدۇل، تۇش		

⑭ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى باشقا دىئا- لېكتلارغا نىسبەتەن كۆپ. كۆپىنچە ئۇچرايدىغانلىرى:

ʁ ، t' ، d ، (b) w/l

jilʁa -	يىغلا -
alt'a -	ئاتلا -
t'alt'iq'	تاتلىق
ilda di	پۈرىدى، ھىدلىدى.

q'ilwɛ قىبلە

irwajim ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)، (b)w ، g ، ʁ/r

burʁa بۇغرا

ørgøn - øgrɛn - > ئۆگەن

s ·k'/p' (b) ، m

ap'sap' ئەسۋاب

tʃ'ɛpk'ɛn چەكمەن

⑮ سۆز بېشىدا s/ʃ، قوشۇمچىلاردا l/ʃ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن.

ʃina - سىنا - ʃinaq' سىناق:

ʃaldza - سالجا

q'ijmɛt'ʃi - قىيمەتلەشمەك

jenik'ʃi - يېنىكلىمەك

jaq'inʃi - يېقىنلاشماق

uzaq'ʃi- ئۇزاقلاشماق

بۇ نۇقتا قۇمۇل شېۋىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

B. مورفولوگىيىلىك جەھەتتە

⑯ ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش بىرلا «ni» (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنىدەك 28 ۋارىيانتى بار» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ awaŋŋi aʃini tʃ'iq'ar

aram k'alani jaʁiʁa.

داداڭنىڭ نەزىرىنى بەرگىن، ھارام كالىنىڭ يېغى بىلەن (قوشاق)

بۇ مىسالدا «k'alani ،awaŋŋi» ئىگىلىك كېلىشتە، «aʃini» سۆزى چۈشۈم كېلىشتە ھېسابلىنىدۇ.

لوپنۇر دىئالېكتىدا ئىگىلىك كېلىشىنىڭ «-niŋ» فورمىسى پەقەت mɛn ،sɛn ،biz قاتارلىق شەخس ئالماشلىرى ئاخىرىغا «sajan ،oχʃoʃ ،ytʃ'yn ،bilɛn» قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر ۋە dɛk' ،tʃ'ɛ قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ كەلگەندىلا كۆرۈلىدۇ، لېكىن ئىگىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرمەيدۇ. مەسىلەن:

△ seniŋ ytʃ'yn aŋlaʁan dɛrdim t'olo

سېنىڭ ئۈچۈن ئاڭلىغان دەردىم تولا. (قوشاق)

△ t'uzaʁ joqt'oj baramsɛn meniŋ bilɛn

تۇزاق يوقلاپ كېلەي، مېنىڭ بىلەن بارامسەن؟ (قوشاق)

△ ojnoj desɛm ɦ'ɛrk'im bā(r)

ala bojoq' seniŋtʃ'ɛ

ئوينايمەن دېسەم، سېنىڭدەك تۇراقسىز، شالاقلاردىن ھەركىم بار.

(قوشاق)

△ bizziŋ sajan tillɛri ɛrimɛjdu

بىزگە ياخشى گەپ قىلىپ قويۇشقا ئۇنىڭ تىللىرى بارمايدۇ.

(قوشاق)

⑰ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-miz» فورمىسى بىلەن بىللە «-wiz» مۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'et'ɛdimiz ~ k'et'ɛdiwiz

⑱ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-lar» فورمىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

baradu ئۇ بارىدۇ baradulā(r) ئۇلار بارىدۇ

jyryjdu ئۇ يۈرىدۇ jyryjdulā(r) ئۇلار يۈرىدۇ

△ bizziŋ bilɛn barawɛrlɛ̄(r) baʁtʃ'ada jyryjdulā(r)

بىز بىلەن تەڭ كىشلەر قېرىلار باغچىسىدا يۈرۈشىدۇ.
⑲ ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىل فورمىسى «-jat» تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلىنىپ كەتمىگەن. مەسىلەن:

iʃt'ɛwjat'adu	ئىشلەۋاتىدۇ
oq'uwjat'adu	ئوقۇۋاتىدۇ

⑳ پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى فورمىسى «-al» سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇنىدۇرۇلمايدۇ. مەسىلەن:

q'ilalajdimɛn	قىلالايمەن	jasajaldim	ياسىيالىدىم
dejaldim	دېيەلىدىم	k'ϕralajdimɛn	كۆرەلەيمەن

㉑ بۇيرۇق تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكتە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «-lā(r)» «-lɛ̄(r)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

aliŋlā(r)	ئېلىڭلار
beriŋlɛ̄(r)	بېرىڭلار
k'ϕryŋlɛ̄(r)	كۆرۈڭلار

㉒ يۆنىلىش كېلىش «بىلەن» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ … ʁa k'ϕryʃt'ym.

… بىلەن كۆرۈشتۈم.

△ sɛn ʃoŋŋo gɛpt'ɛʃip' alaridiŋmu?

سەن شۇنىڭ بىلەن گەپلىشىۋالالىدىڭمۇ؟

△ oʁliʁa t'ap'iʃip' …

ئوغلى بىلەن تېپىشىپ …

㉓ بەزى ئالاھىدە فورمىلار بار. بۇلار:

a. «-εtʃ‘i ، -atʃ‘i//-tʃ‘i» بىلەن ياسىلىدىغان سۈپەتداش فورمىسى. مەسىلەن:

△ sεn k‘ϕntʃ‘igε baratʃ‘i bolsoŋ…

سەن كۆنچىگە بارىدىغان بولساڭ…

△ bir iʃ q‘ilatʃ‘i bolsoq‘…

بىر ئىش قىلىدىغان بولساق…

△ bir adεmmi izzεp‘ ~ issεp‘ t‘apatʃ‘i bolso t‘ap‘almajdik‘εnlā(r)

بىر ئادەمنى ئىزدەپ تاپماقچى بولسا، تاپالمايدىكەن.

△ q‘atʃ‘an q‘ojup‘ berεtʃ‘i bolso…

قاچان قويۇپ بەرمەكچى (بېرىدىغان) بولسا…

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا پېئىلدىن ياسىلىدىغان مۇنداق سۈپەتلەرنى تۆۋەندىكىدەك ئىككىگە بۆلۈپ بايان قىلىدۇ: بىرى، «ئوغۇز، قىپچاق، يەمەك، ياغما، ئارغۇ ۋە سۇۋارلاردىن پەچەنەكلەرگىچە بولغان كۆچمەنلەر» دە قوللىنىلىدىغان بَرْداجِي — bardatʃ‘i — بارغۇچى، بارىدىغان، تُرْداجى — t‘urdatʃ‘i — تۇرغۇچى — تۇرىدىغان» فورمىسىدىكى سۈپەت، يەنە بىرى «چىگىل، قەشقەر، بالاساغۇن، ئارغۇ، بارسغان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرى» دا قوللىنىلىدىغان « بُرْغُوجِي barʁutʃ‘i — بارغۇچى، بارىدىغان، تُرْغُوجِي t‘urʁutʃ‘i — تۇرغۇچى، تۇرىدىغان» فورمىسىدىكى سۈپەت.

لوپنۇر دىئالېكتىدىكى بۇ سۈپەتداشنى كېيىنكى خىلغا كىرگۈزگىلى بولمايدۇ. چۈنكى لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق

خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە «غۇچى»، «گۇچى» فورمىلىرىدىكى [g]، [ʁ] تاۋۇشلىرىنى قىسقارغان دەپ پەرەز قىلغاندا، بۇ سۆپەتداش ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىدىكىدەك «baruwtʃʻi»، «tʻuruwtʃʻi» بولۇشى كېرەك ئىدى. ۋەھالەنكى لوپنۇر دىئالېكتىدا بۇ سۆپەتداشنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [u] ئورنىدا [a] كەلمەكتە. بۇ يەردە ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [a] نىڭ [u] بىلەن نۆۋەتلىشىشىگە ئاساس يوق. شۇنىڭغا قارىغاندا، لوپنۇر دىئالېكتىدىكى بۇ سۆپەتداشنى ئالدىنقى خىلغا ياتقۇزۇشقا، يەنى پېئىل يىلتىزى بىلەن «tʃʻi» قوشۇمچىسى ئارىلىقىدىكى «da» نىڭ [d] تاۋۇشى قىسقىراپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ①.

b· «-kʻylykʻ ،- gylykʻ//-qʻuluqʻ ،- ʁuluqʻ» + شەخس فورمىسى.

بۇ فورما خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك زۆرۈرىيەت رايى مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ، بەلكى مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل ئىكەنلىكىنى، ئادەتكە ئايلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ nEmEnEgɛ tʻuʁmaʁuluqʻsɛn?

نېمىشقا تۇغمايدىغانسەن؟

△ ʃu tʃʻaqqʻatʃʻɛ nEmEnEgɛ saqʻajmaʁuluqʻsiz?

شۇ چاققىچە نېمىشقا ساقايمايدىغانسىز؟

△ ɸjyŋdyn kʻiʃi kʻelipʻ tʻurʁuluqtʻū(r)?

ئۆيۈڭدىن كىشى كېلىپ تۇرىدىغاندۇر؟

---

① بۇ سۆپەتداش ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە II توم، 43 - بەت ۋە 64 - بەتلەردە بېرىلگەن بايانلارغا قاراڭ.

c. «-ʁu، -qu//-gy، -k'y» هەرىكەت نامىلىـ
ى + tʃ'ɛ + شەخس فورمىسى.

△ meni jáʃimʁa k'irgytʃ'ɛŋdɛ sɛnmu ʃondoq' bolosɛn.

مېنىڭ يېشىمغا كىرگۈچە سەنمۇ شۇنداق بولسەن.

△ k'ɸntʃ'igɛ maŋŋutʃ'ɛsidɛ bizgɛ bir utʃ'urap' k'ɛtk'ɛj.

كۆنچىگە ماڭغۇچە بىزگە بىر يولۇقۇپ كەتسۇن.

d. «-ʁan، -qan//-gɛn، -k'ɛn» سۈپەتداشلىرى +
ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «da -» + «qi -، k'i -» فورمىسى.

△ bɛrgɛndɛk'i tʃ'ajiŋŋi galimʁa jut'up' itʃ'mɛj,
بەرگەن چېيىڭنى گېلىمغا يۇتۇپ ئىچمەي، (قوشاق)

△ baqq'andaq'i q'ojunu ɸzy sojup jejalmaj,
باققان قوينى ئۆزى سويۇپ يېيەلمەي (قوشاق)

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە

لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق:
بىرىنچىدىن، ئۇنىڭدا باشقا دىئالېكتلاردا ئۇچرىمايدىغان dʐara — كىرپە، gɸk'y — بېلىق تۇتىدىغان قارماق، gɸlmɸ — بېلىق تورى، gɸn — چوڭقۇر، t'oroʃɛn — چوشقىنىڭ كۈچۈكى، ʁarʁalt'a — كېمە توختايدىغان جاي قاتارلىق مۇڭغۇل تىلى سۆزلىرى كەڭ قوللىنىلىدۇ.
ئىككىنچىدىن، tʃ'ɸlmɸg — كىچىك كۆلچەك، q'ara siŋŋɛk' — چىۋىن، sat' — پەيت، ياخشى پەيت، jezɛk' — زەربە، دەككە، t'yŋyl — ئايرىل -، ئۈمىد ئۈز -، q'aratʃ'i — ئاد-

دىي پۇقرا، t‘alq‘it‘- — چۇۋۇ-، sewit‘ — سۆيۈنچە، ol —
ئۇچىنچى شەخس كىشىلىك ئالمىشى، jaŋŋu ~ ajaŋŋu —
ئەكس سادا، asiʁda ~ assiʁda - قىسنىماق، كۆزى قىپ-
ماسلىق، esirk‘ɛ- — ئاسراش، ئاۋايلاش، k‘ɸlygɛ — سايە
قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىپ كېلىشى
ۋە بۇلاردىن باشقا p‘yrdʐɛ — پۇرسەت، dɛwɛsk‘ɛl —
قېلىن كۆرپە، tʃ‘aq‘tʃ‘iʁar — چولپان يۇلتۇزى، ɸdygɛn —
ئاغمىخان، t‘oχʃurʁuq‘ — كۆسەي، ʁariʃt‘amal — شەپە-
رەڭ، p‘ut‘a — يۇلغۇن، sarwa — غۇنان تاي، q‘ulaj —
يىڭناغۇچ قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ
لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ.

لوپنۇر دىئالېكتى جەنۇب (چاقىلىق) تا خوتەن دىئالېكتى
بىلەن، شىمالدا قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرى بىلەن، غەربتە
تارىم، كۇچا شېۋىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شۇڭا جەنۇب
تەرەپتىن ئالغاندا خوتەن دىئالېكتى لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ مىرەن
رايونىغا j/r نۆۋەتلىشىش جەھەتتىن تەسىر قىلغان، بۇنى
ئە. ر. تېنىشېۋ لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دەپ
كۆرسەتتىدۇ، س. يې. مالوۋ خاتىرىلىگەن بىر قىسىم
تېكىستلار مىرەن ۋە يىڭسۇدىن بولۇپ، j/r نۆۋەتلىشىش جەھەتتە
خوتەن دىئالېكتىنىڭ تەسىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىزنىڭ
قارىشىمىزچە j/r نۆۋەتلىشىش لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ
خۇسۇسىيىتى ئەمەس.

شىمال تەرەپتىن ئالغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە ئېنىق ھازىرقى
كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ لوپنۇرغا ئوخشىشىپراق baridimɛn،
k‘elidimɛn شەكلىدە قوللىنىلىشى، شۇنىڭدەك قۇمۇل شېۋىسىدە
ۋە قىسمەن تۇرپان شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم
كېلىشنىڭ لوپنۇر دىئالېكتىدەك بىر قوشۇمچە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى

بەزنى بولار بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ تىلى بولغان بولسا كېرەك، دېگەن تونۇشقا كەلتۈرىدۇ. بۇ كېيىنكى ئالاھىدىلىك ۋە بىر قىسىم ئۆزلۈك تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىسى ئۇيغۇر - قارلۇق تارماق گۇرۇپپىسى ئىچىدە يالغۇز ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىلا كۆرۈلۈپ قالماستىن ھەتتا ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت دىئالېكتىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. ① مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندىمۇ لوپنۇر دىئالېكتى تارىخىي جەھەتتىن قانداقتۇر قىرغىز تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولماي، بەلكى، قومۇل، تۇرپان شېۋىسىدە سۆزلەشكۈچى ئاھالە بىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر تىل تارماق گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ تۇرغان ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ بەزى مۇھىم تىل ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بولۇپمۇ مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى قومۇل ۋە تۇرپان شېۋىلىرىدە كۆرۈلۈشى، بىرىنچى بوغۇمدىكى [a] نىڭ ئاجىزلاشماسلىق ئەھۋالىنىڭ خوتەن دىئالېكتى تەركىبىدىكى گوما شېۋىسىدە كۆرۈلۈشى لوپنۇر دىئالېكتىنى ئايرىم بىر دىئالېكت دەپ ئايرىپ چىقىشقا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، چۈنكى بۇ تىل ھادىسىلىرى مەركىزىي دىئالېكت بىلەن خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئەمەس.

① «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى»، 317 - بەت، 1957 - يىل، تاشكەنت.

4. كەلپىن شېۋىسى

كەلپىن شېۋىسى جۇغراپىيىۋى جەھەتتىن مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدە بولغان كەلپىن ناھىيىسى ئاھالىسىنىڭ قوللىنىدىغان شېۋىسىدۇر.

كەلپىن ناھىيىسى ھازىر كەلپىن بازار ئىچى، گەزلىك يېزىسى، يۇرچى يېزىسى ①، ئاچال يېزىسى دېگەن تۆت مەمۇرىي رايونغا بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن ئاچال يېزىسى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي يېزىلىرى بىلەن چېگرىداش. كەلپىن بازار ئىچىدىمۇ ئانچە - مۇنچە سىرتتىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار بار. شۇڭا كەلپىن شېۋىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان رايونلىرى گەزلىك بىلەن يۇرچى ھېسابلىنىدۇ (بىز ئاساسەن گەزلىكنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تونۇشتۇرىمىز).

كەلپىننىڭ ھازىرقى نوپۇسى 30 مىڭ ئەتراپىدا. 1986 - يىلدىكى مەلۇمات بويىچە گەزلىك يېزىسىدا 9936، يۇرچى يېزىسىدا 8631 نوپۇس بار.

① كەلپىن ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسەن «يۇرچى» دېگەن نامنى تارىختىكى «月氏» بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراشقا بولىدۇ. مۇندىن باشقا ئاقسۇ قۇمباشتىمۇ «يۇقىرى يۇرچى»، «تۆۋەن يۇرچى» دېگەن ئىككى يېزا بار.

كەلپىن شىۋىسى دىئالېكتلارغا قويۇلغان ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشاشسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىدىن مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى تارىم ۋە قەشقەر شىۋىلىرىگە ئوخشىشىدۇ، شۇنىڭدەك ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن بۇ شىۋە ئالاھىدە شىۋە قىلىپ كۆرسىتىلدى.

كەلپىن شىۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

1) ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى

① كەلپىن شىۋىسى ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ فورمىسى جەھەتتە خوتەن دىئالېكتىغا تامامەن ئوخشاش.

مەسىلەن:

bar -	baritmɛ(n)		بارىمەن
	baritmiz		بارىمىز
q'il -	q'ilitmɛ(n)∼q'i(li)tmɛ(n)		قىلىمەن
	q'ilitmiz∼q'i(li)tmiz		قىلىمىز
barisɛn	بارىسەن	baris(i)lɛ̄(r)	بارىسىلەر
barisiz	بارىسىز	baritȡa	بارىدىلا
qilisɛn	قىلىسەن	q'ilisiz∼qī(li)siz	قىلىسىز
		q'ī(li)tȡa	قىلىدىلا
bari't'u	بارىدۇ	q'ilit'u∼q'i(li)t'u	قىلىدۇ

△ p'aldi bilɛn jerip' q'alajtmiz.

پالتا بىلەن يېرىپ قالايمىز.

△ ʁɛlwi̤(r) salmīʁutʃ'ɛ buʁdaj p'ak'iz bolmajt'u.

غەلۋىر سالمىغۇچە بۇغداي پاكىز بولمايدۇ.

△ itʃk'ili su alītmiz.

ئىچكىلى سۇ ئالىمىز.

△ maŋmaχtʃ'i bolap' t'uruj'tmɛ(n)

ماڭماقچى بولۇپ تۇرىمەن.

② پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتە خوتەن دىئالېكتىغا تامامەن ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

al –	alitq'an	ئالىدىغان
aŋla –	aŋlajtq'an	ئاڭلايدىغان
q'oʃalma –	q'oʃalmajtq'an	قوشۇلمايدىغان
tiŋʃɛ –	t'iŋʃɛjtq'an	تىڭشايدىغان

△ q'ojdin bɛʃni ɛpk'iritq'an boldam.

قويدىن بەشنى ئەكىرىدىغان بولدۇم.

△ k'Isitq'an ɛdɛmni t'ep'ip' kɪ'lit'u.

كېسىدىغان ئادەمنى تېپىپ كېلىدۇ.

△ ȳ(r)k'yjtq'an a^htk'ɛn.

ئۈركۈيدىغان ئات ئىكەن.

2) قوشۇمچە خۇسۇسىيەتلىرى

A. فونېتىكىلىق جەھەتتە

a. ئۇزۇك تاۋۇشلار بويىچە

① g/w نۆۋەتلىشىش ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. مەسىلەن:

dzugan جۇۋان t'agā(r) تاۋار

dzugaz جۇۋاز jagaʃ ياۋاش

ɛndygɛ ئەندۈۋا uga ئۈۋا (قۇشنىڭ ئۇۋىسى)

مۇنداق نۆۋەتلىشىش ھەتتا كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىمۇ بار. مەسىلەن:

magu, mogu∼mo∼mowu ماۋۇ

ɛ̄gu ئەۋۇ ī̤gu ئىۋۇ t'ɛ̄gu ئەۋۇ

t'ī̤gu ئەۋۇ

② سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [ɦ] كۆپىنچە ياكى سۆز بېشىدىكى [j] تاۋۇشىنىڭ [ɦ] لىشىشى جەھەتتىن باشقا شېۋىلەرگە قارىغاندا، ئاتۇش ۋە قەشقەر شېۋىلىرىدە يېقىن. مەسىلەن:

ɦaŋʁuq' ئاڭغۇق

ɦarʁij ئايغىر

ɦildam ئىلدام

ɦagul ئاۋۇل، ھويلا

ɦalɛm ئالەم

ɦeq'illiʁ ئەقىللىق

ɦɛjnɛk' ئەينەك

ɦeziz ئەزىز (كىشى ئىسمى)

ɦabdirā(χ)man ئابدۇراخمان (كىشى ئىسمى)

③ سۆز بېشىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z/j نۆۋەتلىشىش يوق. مەسىلەن:

jil يىل jilan يىلان

jir - يىر - jilman يىلمان

jyk‘	يۈك	jygɛn	يۈگەن
iχil		iχilip k‘ɛtt‘i	يىقىلىپ كەتتى
jut‘			يۇرت
julduz	يۇلتۇز	jum -	يۇم -

△ k‘ɸzlirini jum(u)baldila.

كۆزلىرىنى يۇمۇۋالدىلا.

مۇنداق شارائىتتىكى [j] بەزەن [s]، [ʃ] تاۋۇشلىرى بىلەنمۇ نۆۋەتلىشىدۇ، لېكىن مۇنداق سۆزلەر بەك ئاز. مەسىلەن:

ʃip — يىپ

△ jyzigɛ ʃip‘ saldurup‘.

يۈزىگە يىپ سالدۇرۇپ...

suq‘ - — يۇق -

△ suq‘uʃup‘ q‘a(li)pt‘u

يۇقۇشۇپ قاپتۇ.

④ [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر قىسىم سۆزلەردە سۆز بېشىدىكى [t‘] نىڭ [tʃ‘] بىلەن نۆۋەتلىشىشى ئومۇمىيۈزلۈك. مەسىلەن:

tʃ‘iʃ	چىش	tʃ‘iʃim	چىشىم
tʃ‘yʃ	چۈش	tʃ‘yʃym	چۈشۈم
tʃ‘yʃ-	چۈش -	tʃ‘yʃyk‘	چۈشۈك

△ on t‘uʁutt‘in bij tʃ‘yʃyk‘ jaman

ئون تۇغۇتتىن بىر چۈشۈك يامان.

tʃ‘yʃɛ - — چۈشە -

△ aʰt‘ni tʃ‘yʃɛp‘ q‘ojdaq‘.

ئاتنى چۈشەپ قويدۇق.

⑤ tʃ'/s نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

tʃ'aʰtʃ' - چاچ - tʃ'eʰtʃ'iwatt'im چېچىۋاتتىم

tʃ'atʃ' چاچ

tʃ'atʃq'a asitq'an gojɛk'.

چاچقا ئاسىدىغان چاچتەڭگە.

tʃ'aʃra - چاچرا -

پەقەت satʃq'an، sytʃ'yg - atʃtʃ'iʁ سۆزلىرىدىلا نۆۋەتلەشمەيدۇ.

△ sytʃ'yt'yp' p'olu qi̅(li)tmiz.

چۈچۈتۈپ پولو قىلىمىز.

⑥ [i] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدىلا بوغۇم ئاخىرىدىكى [r] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ نۇقتىدا كەلپىن شېۋىسى خوتەن دىئالېكتىغا قىسمەن ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

bir بىر bijsi بىرى

q'ir ~ q'ij قىر eʰt'isniŋ q'iri ئېتىزنىڭ قىرى

△ jɛ̅(r)ni q'ijliduq'

gijdɛ گىردە

k'ij - △ mi̅ma̅n k'ijdi. مېھمان كىردى.

q'ir - ~ q'ij -

△ q'ijip' jıdi. قىرىپ يېدى.

q'ijmaq' قىرماق syt'nig q'ijmiq'i سۈتنىڭ قىرمىقى

⑦ سۆز ئاخىرىدىكى [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى ئومۇمەن قەدىمكى تۈركىي تىللار خۇسۇسىيىتى بويىچە ئەينەن ساقلانغان. بۇ نۇقتىدا خوتەن ۋە لوپنۇر دىئالېكتلىرىغا ئوخشىشىدۇ.

jenig یېڭىك ɛllig ئەللىك

atʃtʃʻiʁ – sytʃʻyg ئاچچىق - چۈچۈك

kʻɸṅɛg كۆنۈك

ittʻig ئىتتىك

jirig يىرىك

bɛlɛtʻlig بېلەتلىك

ulaʁ ئۇلاغ

qʻojaʁ قويۇق

seriʁ سېرىق

tʻolʁaʁ تولغاق

△ tʻolʁaʁ tʻutʻupʻ qʻa(li)ptʻu.

issiʁ ئىسسىق kʻitʃʻig كىچىك

ئەدەبىي تىلدىكى ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى «‑ tʻɛkʻ ‑ dɛkʻ» ۋە ئوخشىتىش ئالماشلىرى ئاخىرىدىكى [qʻ]، [kʻ] تاۋۇشلىرى [g]، [ʁ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

jil, jildɛg يىلدەك

△ on jildɛg boldi.

ئون يىلدەك بولدى.

qʻoj, qʻojdɛg قويدەك

ojna – ojnatqʻidɛg ئويناتقۇدەك

△ ojnatqʻidɛg bolʁanda...

ئويناتقۇدەك بولغاندا ...

mundaʁ مۇنداق ʃundaʁ شۇنداق

andaʁ ئاتداق bundaʁ بۇنداق

⑧ تەركىبىدە [k‘]، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن ئەرەب-پارس تىلى سۆزلىرى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشتە ئەينەن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن:

gul	گۈل	gó(r)	گۆر
gal	گال	gunā(h)	گۇناھ
goʃ	گۆش	gugut‘	گۇگۇت
gol	گول	gólla –	گوللا –
k‘ó(ɦ)na	كونا		

⑨ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [k‘]، [q‘]، [p‘] تاۋۇشلىرى مۇقىملىقىنى ساقلايدۇ، مەزكۇر تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [i] تاۋۇشى ئومۇمەن سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

milt‘iq‘	milt‘īq‘im	مىلتىقىم
t‘ajaq‘	t‘ajīq‘im	تايىقىم
tʃ‘elɛk‘	tʃelīk‘im	چېلىكىم
k‘ewɛk‘ كېپەك	k‘ewīk‘i	كېپىكى
ki‘t‘ap‘	k‘it‘īp‘im	كىتابىم

⑩ بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بوغۇم ئاخىرىدا، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوچۇق بوغۇملىرىدىن كېيىنكى بوغۇم بېشىدا χ/q‘ نۆۋەتلىشىشى بار. مەسىلەن:

jaχ – ياق –

△ joʁan jaχitmiz. يوغان ياقىمىز.

△ t‘awlap‘ jaχalmajtmiz تاۋلاپ ياقالمايمىز.

tʃ‘aχ – – چاق tʃ‘aχiwat‘ – ～ tʃ‘eχiwat‘ – – چېقىۋەت

saχ　ساق　sexi　سېقى

q‘irχ　قىردق

q‘ijχi ~ q‘irχi ~ q‘ijχisi　(قىردق نەزىرى)　قىردقى

oχ　ئوق　ɦarwiniŋ oχi　هارۋىنىڭ ئوقى

oχu -　ئوقۇ　oχuwat‘idu　ئوقۇۋاتىدۇ

q‘ijχi -　قىرقى　ɛtʃk‘yni q‘ijχip‘…　ئۆچكىنى قىرقىپ…

tʃ‘eχitmaq‘ ~ tʃ‘etmaq‘　(بىر خىل ئۆسۈملۈك)　چىغىرتماق

t‘oχu - ~ t‘uχi -　bapk‘ā(r) t‘oχujt‘u　بابكار توقۇيدۇ.

△ ʃiʃini t‘uχi!　ماتانى توقۇ!

jaχa　ياقا

△ tʃ‘ap‘anniŋ jaχ̄isi　چاپاننىڭ ياقىسى

ixil -　يىقىل -　iχilip‘　يىقىلىپ

p‘oχaq‘　پوقاق

⑪ بىر بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ ئاخىردىكى [p‘] تاۋۇشى، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوچوق بوغۇملىرىدىن كېيىن بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن [p‘] تاۋۇشى ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە [l]، [r]، [d] تاۋۇشلىرىنىڭ ئىيىنىدا كەلگەن [p‘] تاۋۇشى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

q‘oʰp‘ -　قوپ -　q‘oʰwap‘　قوپۇپ

△ ɛʰt‘igɛn q‘oʰwutmiz.　ئەتىگەن قوپىمىز.

k‘ɸʰp‘ -　كۆپ -

△ k‘ɸʰwɛp‘ tʃ‘iχit‘u.　كۆپۈپ چىقىدۇ.

jaʰp‘ -　ياپ　jeʰwintʃ‘a　يېپىنچا

△ jeʰ wintʃ‘aq‘liniwaldila.　يېپىنچاقلىنىۋالدىلا.

oq‘up‘	ئوقۇپ	o‘q‘uwla...	ئوقۇپلا...
dzawduq‘	جابدۇق	χɛwryk‘	خەپرۈك
k‘irwi	كىرپە	owdan	ئوبدان
q‘ulwi	قۇلۇپ	k‘ɛlwin	كەلپىن
ʃó(r)wa	شورپا	t‘ó(r)waq‘	توپاق
ɸrɛ – t‘ɸwɛ	ئۆرە - تۆپە	k‘awam	كاپام

△ ɸrɛ – t‘ɸwɛ boldaŋlɛ̄(r), issiʁ itʃ‘iŋlɛ̄(r)dɛp‘...

ئۆرتۆپە بولدۇڭلار، ئىسسىقلىق بىرنەرسە ئىچىڭلار، دەپ...

△ bajniŋ t‘ó(r)wiq‘jdɛg sımiz

بايىنىڭ توپىقىدەك سىمىز

لېكىن [p‘] بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا ئىگىز ياكى سەل ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن بولسا، ياكى پەس سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن بولسىمۇ، ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتسە، مۇنداق شارائىتتا w/p‘ نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

dzup‘	جۇپ	dzup‘i	جۇپى
t‘urup‘	تۇرۇپ چامغۇر	t‘urup‘imiz	تۇرۇپ چامغۇرىمىز
t‘op‘	توپ	t‘op‘am	توپۇم
ḥesip‘	ھېسىپ	ɦesip‘im	ھېسىپىم
gɛp‘	گەپ	gɪp‘im	گىپىم
k‘awap‘	كاۋاپ	k‘awip‘im	كاۋىپىم

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇملىرىدىكى پەس سوزۇق تاۋۇش ئىگىز سوزۇق تاۋۇشقا ئايلانمايدۇ، شۇڭا w/p‘ نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

insap‘	ئىنساپ	insawi	ئىنساپى
t‘anap‘	تاناپ	t‘anawi	تاناۋى
ɛt‘rap‘	ئەتراپ	ɛt‘rawini	ئەتراپىنى

⑫ [l] بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار بولۇشسىزلىق فورمىسى بىلەن ياكى «maq‘ ،– mɛk‘ – » مەستەر قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، مەزكۇر [l] تاۋۇشى شىمالىي شېۋىلەردىكىدەك چۈشۈپمۇ قالمايدۇ، قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك ئاسسىمىلياتسىيىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن:

al –	alma –	ئالما	almaq‘	ئالماق	almaχtʃ‘i	ئالماقچى
k‘ɛl –	k‘ɛlmɛ –	كەلمە	k‘ɛlmɛk‘	كەلمەك	k‘ɛlmɛktʃ‘i	كەلمەكچى

⑬ [s] تاۋۇشنىڭ ئالدىدا f/p‘ نۆۋەتلىشىشى بار. مەسىلەن:

t‘ap‘ –	t‘afsam	تاپسام	tʃ‘afsan	چاپسان
dɛ –	dɛfsɛ̄(n)	دەپسەن	jafsa	ياپسا

b. سوزۇق تاۋۇشلار بويىچە

① سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] غا ئاجىزلاشسىمۇ، [ɛ] تاۋۇشى [ı] غا، بەزىدە [i] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

dʐan	جان	dʐeni	جېنى
sɛn	سەن	sıni	سىنى
al –	ئال –	elip‘	ئېلىپ
sal –	سال –	selip‘	سېلىپ
k‘ɛt‘ –	كەت –	k‘ıtip‘	كىتىپ
jɛ –	يە –	jiwaldi	يەۋالدى

dɛ -　　　　- دە　　　　diwaldim　دەۋالدىم

jimiʃ　　　　يېمىش

t‘ɛ̄(r)　　　　تەر -

△ p‘ī̆ʃiŋligɛ t‘ī̆rŋilɛ̆̄(r).　　پېشىڭلارغا تېرىڭلار

bɛ(r) -　　　　بەر -

△ dɛp‘ bḭriŋ.　　　　دەپ بېرىڭ

ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملاردىكى [a]، [ɛ] نىڭ ئاجىزلىشىشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك، ئاجىزلاشقان سوزۇق تاۋۇش سەل سوزۇلىدۇ. مەسىلەن:

*a*t‘a	ئاتا	at‘ḭ̄si	ئاتىسى
*a*p‘a	ئاپا	ap‘ḭ̄si	ئاپىسى
ɛdɛm	ئادەم	ɛdḭ̄mi	ئادىمى

② كەلپىن شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى شىمالىي شېۋىلەرگە نىسبەتەن ئاجىز. پەقەت بىرىنچى ئىككى بوغۇملۇق سۆزدە مۇنداق ئاھاڭداشلىق كۆرۈلگەندىن سىرت، قالغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى تۆپ سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [o]، [ϕ] تاۋۇشلىرى كەلسە، ئىككىنچى بوغۇمىدا ياكى شۇ سۆزلەرگە قوشۇلغان قوشۇمچىلاردا، شۇنىڭدەك [o]، [ϕ] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇلغان قوشۇمچىلاردا [u] ئورنىغا [a]، [y] ئورنىغا [ɛ] قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بويىچە تۈزۈلگەن سۆزلەر:

t‘o^{h}qq‘us　　　　　　توققۇز

ott‘us　　　　　　ئوتتۇز

χot‘un خوتۇن

ū(j)q‘u ئۇيقۇ

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بويىچە تۈزۈلمىگەن ياكى شۇ بويىچە تۈرلەنمەيدىغان سۆزلەر (تۈپ سۆزلەردىن):

q‘oŋʁaz	قوڭغۇز	bojan	بويۇن
oʁal	ئوغۇل	oran	ئورۇن
ɸt‘ɛk‘	ئۆتۈك	k‘ɸmɛ̄(r)	كۆمۈر
k‘ɸŋɛl	كۆڭۈل		

ياسالما سۆزلەردىن:

ɸlɛm	ئۆلۈم	ɸlɛg	ئۆلۈك
ɸsɛg	ئۆسۈك	k‘ɸiɛk‘	كۆيۈك
k‘ɸnɛg	كۆنۈك		

bolaq‘ بولۇق △ bolaq‘ mant‘a بولۇق مانتا

jollaq‘ يوللۇق △ jollaq‘ t‘utt‘uq‘ يوللۇق تۇتتۇق

sɸllɛg سۆللۈك

sɸllɛg t‘amaq‘ سۆلى بار تاماق، سۆللۈك تاماق

سۆز تۈرلىنىشىدىن:

q‘ol	قول	q‘olam	قولۇم
		q‘olaŋ	قولۇڭ
k‘ɸz	كۆز	k‘ɸzɛm	كۆزۈم
		k‘ɸzɛŋ	كۆزۈڭ
soχaʃ	سوقۇش	k‘ɸrɛʃ	كۆرۈش

ó(r) –	ئۇر –	orap‘	ئۇرۇپ
k‘ϕ(r) –	كۆر –	k‘ϕrɛp‘	كۆرۈپ
q‘oj –	قوي –	q‘ojap‘	قويۇپ
bϕl	بۆل –	bϕlɛp‘	بۆلۈپ
ó(r) –	ئۇر –	ó(r)daq‘	ئۇردۇق
q‘oʰʃ –	قوش	q‘oʰʃt‘aq‘	قوشتۇق
		q‘oʰʃt‘am	قوشتۇم
		q‘oʰʃt‘aŋ	قوشتۇڭ
bol –	بول –	boldam	بولدۇم
		boldaŋ	بولدۇڭ
k‘ϕ̄(r) –	كۆر	k‘⁻ϕ(r)dɛm	كۆردۈم
		k‘⁻ϕ(r)d̦ɛŋ	كۆردۈڭ
		k‘⁻ϕ(r)dɛk‘	كۆردۈق
ϕʰt‘ –	ئۆت	ϕʰtt‘ɛm	ئۆتتۈم
		ϕʰtt‘ɛŋ	ئۆتتۈڭ
		ϕʰtt‘ɛk‘	ئۆتتۈق
bol –	بول –	bolaŋ	بولۇڭ
k‘⁻ϕ(r)	كۆر –	k‘ϕrɛŋ	كۆرۈڭ
k‘ϕrɛndi	كۆرۈندى	oraldi	بۇغداي ئورۇلدى
k‘ϕj –	كۆي –	k‘ϕjdɛ̄(r)dim	كۆيدۈردۈم
soj –	سوي –	sojdā(r)dim	سويدۇردۇم
ϕʰl –	ئۆل –	ϕʰlt‘ɛ̄(r)dim	ئۆلتۈردۈم
k‘ϕt‘ɛ̄(r) –	كۆتۈر –	k‘ϕt‘yrɛp‘	كۆتۈرۈپ

ɸt'ɛk'	ئۆتۆك	ɸt'yk'ɛm	ئۆتۈكۈم
bojan	بويۇن	bojnam	بوينۇم
oʁal	ئوغۇل	oʁlam	ئوغلۇم

a — o، ɛ — ɸ قۇرۇلۇشىدىكى سۆزلەر تۈرلەنگەندە ئۈچىنچى بوغۇمدا [a]، [ɛ] ئورنىغا [i] كېلىشىمۇ مۇمكىن.

ojan	ئويۇن	ojunim	ئويۇنۇم
t'oχam	توقۇم	t'oχumim	توقۇمۇم

ئىككىنچى بوغۇمدا [o]، [ɸ] كېلىدىغان سۆزلەر گەزلىك يېزىسىدا يوق، يۇرچى يېزىسىدىلا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

k'owok'	(k'awak	گەزلىكتە)	كاۋاك
mozoj	(mozaj	گەزلىكتە)	موزاي
nogoj	(nogaj	گەزلىكتە)	نوگاي
oŋoj	(oŋaj	گەزلىكتە)	ئوڭاي
osol	(osal	گەزلىكتە)	ئوسال

③ جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى كەلپىن شېۋىسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. كەلپىن شېۋىسىدە كۆپىنچە [a]، [ɛ]، [o]، [ɸ] سوزۇق تاۋۇشلىرى بىر قىسىم سۆزلەردە [t']، [p']، [k']، [q']، [tʃ'] تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا جىددىي سوزۇق تاۋۇش بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كەلپىنلىكلەر بۇ سوزۇق تاۋۇشلارغا ناھايىتى سەزگۈر بولۇپ، بۇ تاۋۇشلارنى چىقارغاندا، خۇددى سوزۇق تاۋۇشتىن كېيىن بىر [ɦ] تاۋۇشى قوشۇلۇپ چىققاندەك بولىدۇ، دېيىشىدۇ. مەسىلەن:

a^{h}t' -	ئات -	△t'aʃ a^{h}t'.	تاش ئات.
a^{h}t'	ئات	△a^{h}t' mynyp' k'ɛl	ئات مىنىپ كەل

q‘a^{h}t‘ قات △ikk‘i q‘a^{h}t‘ k‘ø̄(r)p‘itʃ‘ɛk‘

ئىككى قات كۆرپە

q‘a^{h}tlima nan قاتلىما نان

q‘a^{h}tmu q‘a^{h}t‘ قاتمۇ قات

q‘a^{h}t‘- قات- △aʁramtʃ‘ini q‘a^{h}t. ئارغامچىنى قات.

sa^{h}t‘- سات- △alma sa^{h}tq‘in. ئالما ساتقىن.

a^{h}tʃ‘- ئاچ- △ʃik‘ni a^{h}tʃ‘ ئىشىكنى ئاچ.

k‘ø^{h}tʃ‘-- كۆچ- △mo dyjdin k‘ø^{h}tʃt‘i

بۇ دۆيدىن كۆچتى.

tʃ‘ø^{h}p‘ چۆپ △aʃniŋ tʃ‘ø^h‘i ئاشنىڭ چۆپى

dɛ^{h}pt‘ɛ(r)	دەپتەر	sɛ^{h}kk‘is	سەككىز
e^{h}t‘is	ئېتىز	t‘ɛ^{h}p‘ -	تەپ -
t‘o^{h}qq‘us	توققۇز	g‘o^{h}p‘ -	قوپ -
nɛ^{h}tʃtʃ‘ɛ	نەچچە	ja^{h}p‘ -	ياپ -
t‘o^{h}p‘	توپ	da^{h}p‘	داپ
χɛ^{h}t‘	خەت	a^{h}t‘la -	ئاتلا -
t‘a^{h}t‘liʁ	تاتلىق		

«lt‘، jt‘ ،rt‘» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملاردا مەزكۇر [r] [j] ۋە [l] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قېلىپ، [t‘] تاۋۇشى يەنىلا سوزۇق تاۋۇشقا ياندىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن:

t‘art‘ - >t‘a^h(r)t‘ - تارت -

ejt‘ - >e^h(j)t‘ ئېيت -

altmiʃ >aʰ(l)tmiʃ ئاتمش (سان)

جىددىي سوزۇق تاۋۇشلاردىن [a]، [ɛ] لەر ئاجىزلىشىپ [e] غا ئايلانغاندىمۇ ئۇنىڭ جىددىيلىكى يوقالمايدۇ. مەسىلەن:

q'aʰt' – قات –

△ıʃɛk'ni ɦarwiʁa q'eʰt'iwat'

ئېشەكنى هارۋىغا قېتىۋات.

saʰt' – سات

△seʰt'iwal سېتىۋال

t'ɛʰp' – △χaman t'ıʰwitmiz خامان تېپىمىز

جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار تۆپەيلىسىدىن ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن ئاهاڭداش دەپ قارىلىپ كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر كەلپىن شىۋىسىدە ناهايىتى روشەن هالدا تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى جەھەتتە پەرقلىنىدىغان سۆزلەر دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن:

t'aʰp' – تاپماق — پېئىل

t'ap' تاپ — ئىسىم

△t'ap' salduq'. تاپ سالدۇق.

k'ɸʰp' – كۆپمەك — پېئىل

k'ɸp' كۆپ، جىق — سۈپەت

saʰ'p' – ساپماق — پېئىل

△tʃ'ap'anniŋ jıŋini saʰp'

چاپاننىڭ يېڭىنى ساپ.

saʰp' ساپ، پاكىز، ئارىلاشمىغان — سۈپەت.

sap' ساپ، كەتمەن سېپى — ئىسىم

ياتماق — پېئىل	ja^{h}t‘ -
يات، يات ئادەم — سۈپەت	jat‘
ئۆتمەك — پېئىل	ϕ^{h}t‘ -
ئۆت، ئۆت خالتىسى — ئىسىم	ϕt‘
ئوت، ئوت - چۆپ — ئىسىم	o^{h}t‘
ئوت، ئوت قويماق — ئىسىم	ot‘
ئات، تاشلا - — پېئىل	a^{h}t‘ -
ئات، هايۋان — ئىسىم	a^{h}t‘
ئات، ئىسىم، ئات قويماق — ئىسىم	at‘
گۆش — ئىسىم	ε^{h}t‘
ئەتمەك، تاماق ئەتمەك — پېئىل	εt‘ -
ئۆچمەك — پېئىل	ϕ^{h}tʃ‘ -
ئۆچ — سۈپەت.	ϕtʃ‘

[l^h] تاۋۇشىدىن ئالدىن كەلگەن [o]، [ϕ]، [a]، [ε] تاۋۇشـلىرىنىڭ جىددىي سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىكى ياكى [l] تاۋۇشـنىڭ ئەمەلىيەتتە خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك [ɬ] ئىكەنلىكىنـى پەرق ئېتىش تەس. بۇ يەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جىددىيلىكىنى ئىپادە قىلىۋاتقان بىر ئۆتكۈنچى بـوغـۇز تاۋۇشـى [ɦ] نـىڭ بارلىقى ئېنىق. ئەمـا ئۇنى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تەركىبى ياكـى [l^h] نىڭ تەركىبى دەپ تونۇشتا ئىككىلىنىش بار. مەسلەن:

ئۆل -	ϕ^{h}l - ∼ ϕɬ -
ئۆلتۈرۈپ	ϕ^{h}lt‘yryp‘∼ϕɬt‘yryp‘
كالتە	k‘a^{h}lt‘ε∼k‘aɬt‘ε
كالتەك	ka^{h}lt‘εk‘∼k‘aɬt‘εk‘

maʰlt‘la - ~ maɬt‘la -   دالتىلا -

aʰlt‘ɛ~aɬt‘ɛ   ئالتە

χaʰlt‘a~χaɬt‘a   خالتا

ʁaʰlt‘ɛk‘~ʁaɬt‘ɛk‘   غالتەك

كەلپىن شېۋىسىگە خاس جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدىكى بۇ بايانلىرىمىزنى تېخى سىستېمىلىق دېگىلى بولمايدۇ، بۇ پەقەت دەسلەپكى ئۇچۇردىن ئىبارەت. كەلپىن شېۋىسىدىكى جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلنىڭ ۋە ئەتراپتىكى شېۋىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن يوقىلىۋاتقان شارائىت ئاستىدا تاۋۇش بەرگۈچىلەردىمۇ ئىككىلىنىش، ئىككى خىللىق مەۋجۇت. شۇڭا قىسقىغىنا بىر جەريان ئىچىدە بۇنىڭدىن مۇكەممەل خۇلاسىلەرنى چىقىرىشقا بولمىدى، ئامما، كەلپىن شېۋىسىدىكى جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ هازىرقى ئەھۋالى ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىشىنىڭ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

④ كەلپىن شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ئەدەبىي تىلدىكى [a] تاۋۇشى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

p‘aldi   پالتا

aʁramtʃ‘i   ئارغامچا

mant‘i   مانتا

B. مورفولوگىيىلىك مەسىلىلەر جەھەتتە

① پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى فورمىسى «-al» سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «-al، -ɛl» بولۇپ ئىككىگە ئايرىلغان. مەسىلەن:

q‘ilalajtmɛ(n) قىلالايمەن.

q‘ilammajtmɛ(n) قىلالمايمەن.

k‘ørɛlɛjtmɛ(n) كۆرەلەيمەن

k‘ørɛmmɛjtmɛ(n) كۆرەلمەيمەن.

سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردىن كېيىن بىر «ja – » قوشۇلسىمۇ بولىدۇ، قوشۇلمىسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

jasa – jasijalajtmɛ(n) ∼ jasalajtmɛ(n)

ياسىيالايمەن.

dɛ – dıjɛlɛjtmɛ(n) ∼ dɛlɛjtmɛ(n)

دېيەلەيمەن.

dıjɛlɛmsɛ̄(n) ∼ dɛlɛmsɛ̄(n)

دېيەلەمسەن؟

② «r» سۈپەتدىشى + idi + شەخس فورمىسىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى قەشقەر شېۋىسىگە تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن:

alitt‘im ئالاتتىم almajtt‘im ئالمايتتىم

alitt‘iŋlɛ̄(r) ئالاتتىڭلار.

k‘ılitt‘im كېلەتتىم k‘ɛlmɛjtt‘im كەلمەيتتىم

k‘ılitt‘iŋlɛ̄(r) كېلەتتىڭلار

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى:

alamt‘im ئالامتىم

k‘ilɛmt‘iŋlɛ̄(r) كېلەمتىڭلار

پەرقى پەقەت ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسىدا، يەنى قەشقەر شېۋىسىدە t‘iŋlā(r) قوللىنىلسا، كەلپىن شېۋىسىدە

t‘iŋlɛ̄(r) قوللىنىلىدۇ.

③ خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك زۆرۈرىيەت رايى يوق. سۆپەتداش فورمىسى «-iʁliʁ، -iglig» بەك ئاز قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ʃikk‘ɛ q‘ulwi seliʁliʁ t‘urit‘u.

ئىشىككە قۇلۇپ سېلىقلىق تۇرىدۇ.

△ʃik itʃ‘idin ɪt‘iglig oχʃajt‘u.

ئىشىك ئىچىدىن ئېتىكلىك ئوخشايدۇ.

④ ئىزچىل هازىرقى زامان پېئىلى فورمىسى «-jat‘» سىنتېتىك فورمىغا ئايلانغان. مەسىلەن:

oχuwat‘idu. ئوقۇۋاتىدۇ.

△t‘ɛjjā(r)gɛrlik kɵrywat‘itmɛ(n)

تەييارگەرلىك كۆرۈۋاتىمەن.

k‘ɵrɛwat‘idu∼kɵrywat‘idu. كۆرۈۋاتىدۇ

q‘ojawt‘idu∼q‘ojuwat‘idu. قويۇۋاتىدۇ

⑤ «p‘» رەۋىشداشى + tu‘ + شەخس تەرزىدە ياسىلىدىغان ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسلىرىدە مەزكۇر «t‘u» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن.

bar-	beripmɛ̄(n)	بېرىپتىمەن
	bā(r)mapmɛ̄(n)	بارماپتىمەن
	berifsɛ̄(n)	بېرىپسەن
	berifsiz	بېرىپسىز
	berip‘la	بېرىپتىلا
	beript‘u	بېرىپتۇ

q'ut'ulalmapmɛ̄(n) قۇتۇلالماپتمەن

△unt'upmu q'eʰmɛ(n) ئۇنتۇپمۇ قاپتمەن

سوراق شەكلى

berimmit'imɛ̄(n) بېرىپتمەنمۇ؟

bā(r)mammit'imɛ̄(n) بارماپتمەنمۇ؟

بۇ پېئىل فورمىسىدا كۆپىنچە پەس يىاكى سەل پەس سوزۇق بىلەن تۈزۈلگەن پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى [1] تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن،

al- ئال- elipmɛ(n)~e(li)pmɛ(n) ئېلىپتمەن

k'ɛl-كەل k'ɪlipmɛ(n)~k'ɛ(li)pmɛ(n) كەپتمەن

q·il- قىل- qi'lipmɛ(n)~q'i(li)pmɛ̄(n) قىلىپتمەن

tʃ'al- چال tʃ'elipmiz~tʃ'a(li))pmiz~tʃ'e(li)pmiz چېلىپتىمىز.

⑥ سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرۇش فورمىسى ئۈچۈن «raq' فورمىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'ϕp'rq' كۆپرەك k'ɪjinra'q كېيىنرەك

△k'ɪjinraq' p'iʃit'u. كېيىنرەك پىشىدۇ.

⑦ بىر قىسىم ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن كېيىن «- q'urun» قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'ɛtʃq'urun كەچلىكى

p'ɪ̄'ʃimq'urun پېشىنغا يېقىن

ɛʰt'isq'urun ئەتىگەنلىكى، ئەتىگەنلىكتە

△ɛʰt'isq'urun soʁaq'mu bolap' t'urit'u. ئەتىگەنلىكى سوغۇقمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

⑧ «p‘» رەۋىشداشتىن كېيىن «idi» قوشۇلۇپ ئىپادىلەنـ گەن پېئىل فورمىسىدا رەۋىشداشتىكى [p‘] تاۋۇشى [w] بىلـەن ئۆزگەرتىلىشىدۇ، «idi» پېئىلىدىكى ئالدىنقى [i] چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

dɛ-	dɛwdim	دېۋىدىم
	dımɛwdim	دېمىۋىدىم
q‘oj-	q‘ojawdim	قويۇۋىدىم
	q‘ojmawdim	قويمىۋىدىم
k‘ɛl-	k‘ıliwdim~k‘ı(li)wdim	كېلىۋىدىم
k‘ilimmidim~k‘ı(li)mmidim		كېلىپمىدىم؟
al- ئال	awduq‘~eliwduq‘	ئېلىۋىدۇق
elimmidim~e(li)mmidim		ئېلىپمىدىم؟

⑨ «-atʃ‘i ،-ɛtʃ‘i» فورمىسى بىلەن ياسىلىدىغان سۈپەتـ داشلار قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۇقتىدا كەلپىن شېۋىسى لوپنـۇر دېئا- لېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

baratʃ‘i	bolsaq‘	بارىدىغان بولساق...
k‘ılɛtʃ‘i	bolsa.	كېلىدىغان بولسا...

كەلپىن شېۋىسىدىن بەزى مىساللار:

△ ɛʰt‘isp‘run soʁaq‘mu bolap‘ t‘urut‘u.

ئەتىگەنلىكى سوغۇقمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

△ ʃumlidin maŋa bir q‘uruq‘ sɸŋɛk‘ aʃq‘iniʁa rɛχmɛt‘ dɪdim.

شۇلاردىن ماڭا بىر قۇرۇق سۆڭەك ئاشقىنىغا رەھمەت دېدىم.

△q‘ojdin bɛʃni ɛ(li)p‘ k‘iritq‘an boldam·

قويدىن بەشنى ئەكىرىدىغان بولدۇم.

△t‘unuk‘ aʰtʃq‘utʃ‘ bolaŋ· k‘ül ā(l)ʁutʃ‘ bolaŋ· ɦagul syp‘ȳ(r)gytʃ‘ bolaŋ·

تۆكلۈك ئاچقۇچ بولۇڭ، كۆل ئالغۇچ بولۇڭ، ھويلا - ئارامنى سۈپۈرىدىغان بولۇڭ -(يېڭى كېلىنگە بېرىلىدىغان تەلىملەردىن)

△tʃ‘ap‘anniŋ t‘owusini q‘eχwat‘a·

چاپاننىڭ توپىسىنى قېقىۋېتە.

△ϕrɛ-t‘ϕwɛ boldaŋlɛ̄(r)· issiʁ itʃ‘iŋlɛ̄(r) dɛp‘…

ئۆرە-تۆۋە بولدۇڭلار، ئىسسىق بىر نەرسە ئىچىڭلار، دەپ...

△ʃumniŋʁimu ʃu gɛp‘ni t‘awamsɛ(n).

شۇنىڭغىمۇ شۇ گەپنى تاپامسەن؟

△ʃumniŋʁa q‘ā(r)lap‘ t‘ū(r)ʁitʃ‘ɛ· baʃq‘a ɛ̄(r)gɛ t‘ɛgsɛŋ bolmamdu?

شۇنىڭغا قاراپ تۇرغۇچە باشقا ئەرگە تەگسەڭ بولمامدۇ؟

△ot‘anni k‘ɛslɛp‘ k‘aʰlt‘ɛk‘ (k‘aɖt‘ɛk‘) q‘iliwat‘itmɛ(n)

ئوتۇننى كەسلەپ كالتە قىلىۋاتىمەن.

△bij nanni t‘ϕʰt‘ balis(i)q‘a t‘ϕʰt‘ t‘oʁramdin bɛ̄(r)di·

بىر نانىنى تۆت بالىسىغا تۆت توغرامدىن بەردى.

△bizniŋ gɪp‘imizni ϕmsɛ k‘ϕrɛp‘ zaŋliq‘ q‘ilit‘u·

بىزنىڭ گېپىمىزنى غەلتە كۆرۈپ زاڭلىق قىلدۇ.

△otʃ‘aχniŋ t‘ɸwis(i)k‘ɛ q‘azan asitmiz.

ئوچاقنىڭ تۆپىسىگە قازان ئاسىمىز.

△bajniŋ t‘ó(r)wiq‘idɛg sīmiz

باينىڭ توپىقىدەك سېمىز.

△ ugutk‘ɛtk‘in(i)ni q‘ā(r)laŋ.

ئىزا تارتىپ كەتكىنىنى قاراڭ.

△ q‘ijamɛt‘ q‘ajim bolapt‘u.

قىيامەت قايىم بوپتۇ.

△ on t‘uʁutt‘in bij tʃ‘yʃyk‘ jaman.

ئون تۇغۇتتىن بىر چۈشۈك يامان.

△ ɦaliŋʁa t‘yʃlyk‘raq‘ gɛp‘ q‘ilsaŋtʃ‘u.

ھالىڭغا تۈشلۈقراق گەپ قىلساڭچۇ؟

△ u‘ʃʃaq‘–t‘ʃy‘ʃɛk‘ gɛp‘ bilɛn tʃ‘at‘iq‘im joq‘.

ئۇششاق ـ چۈششەك گەپ بىلەن چاتىقىم يوق.

△ ɸlɛm–jit‘im dziq‘raq‘ boldi.

ئۆلۈم ـ يېتىم جىقراق بولدى.

△ almaχniŋ bɛ̄(r)mik‘i bā(r).

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار.

△ almaχtʃ‘i boldam.

ئالماقچى بولدۇم.

△ ʃikk‘ɛ q‘ulwi seliʁiʁ t‘urut‘u.

ئىشىككە قۇلۇپ سېلىقلىق تۇرىدۇ.

△ ʃɪk‘ itʃ‘idin It‘iglig oχajt‘u

ئىشك ئىچىدىن ئىتكلىك ئوخشايدۇ.

△ ʁɛlwī(r) salmi‘ʁitʃ‘ɛ buʁdaj p‘ak‘iz bolmajt‘u.

غەلۋۇر سالمغۇچە بۇغداي پاكز بولمايدۇ.

△ iʃk‘ili su alitmiz.

ئىچكىلى سۇ ئالىمىز.

△ maŋmaχtʃ‘i bolap‘ t‘urutmɛ(n).

ماڭماقچى بولۇپ تۇرىمەن.

△ buʁdaj t‘erijtq‘an boldaq‘.

بۇغداي تېرىيدىغان بولدۇق.

△ bu jɛ̄(r)dɛ jaŋaq‘ bolmajtk‘ɛn.

بۇ يەردە ياڭاق بولمايدىكەن.

△ χɛʰp‘ to‘χt‘ap‘ t‘ū(r) ɛdiwiŋni bɛ̄(r)misɛm.

خەپ، توختاپ تۇر، ئەدىبىڭنى بەرمىسەم.

△ ɦɛmmɛ balaŋʁa jɛʰtt‘imu?

ھەممە بالاڭغا يەتتىمۇ؟

△ balam q‘iŋ(ʁ)ī(r) bolap‘ jaʰt‘.

بالام، يىڭنىچە بولۇپ يات.

△ saŋa t‘ɛgmisɛm ɸʰlytmɛ̄(n)∼ɸɖytmɛ̄(n) dɛpt‘u.

ساڭا تەگمىسەم ئۆلىمەن، دەپتۇ.

△ yɖt‘ylɛp‘ k‘et‘ipt‘u.

پەمىرىپ، پارقىراپ كېتىپتۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ جايلىشىش خەرىتىسى

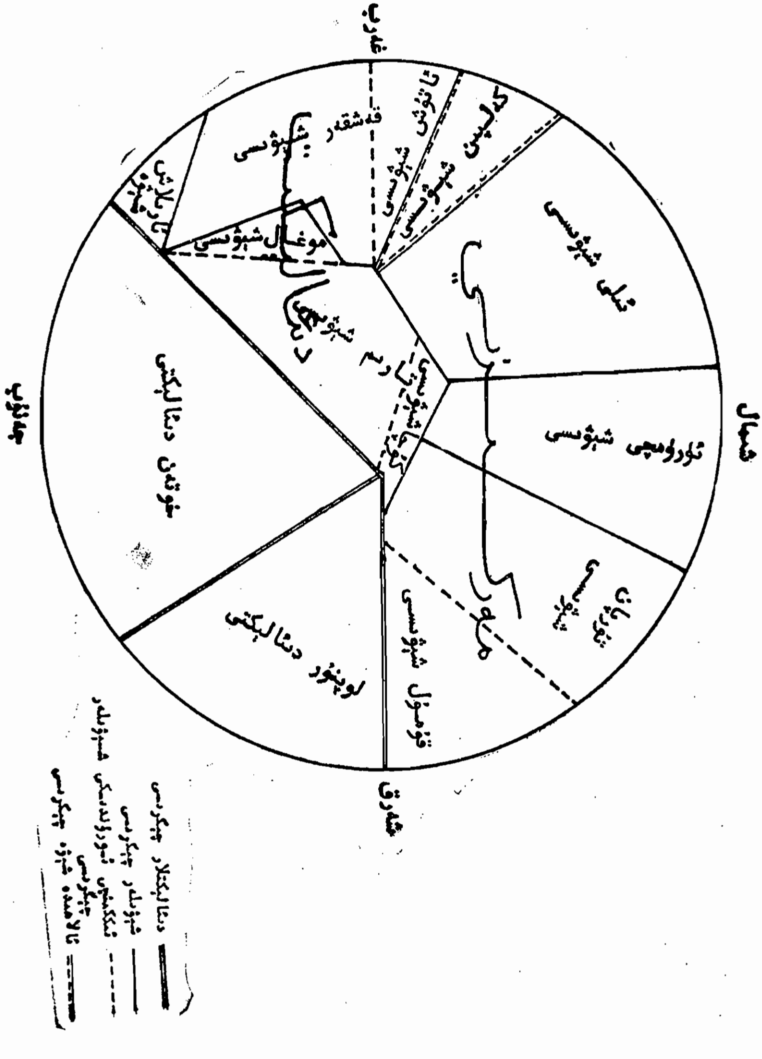

5. ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا ئائىت تېكىستلار توغرىسىدا

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەكشۈرۈلگەندىن بۇيان، دۆلىتىمىزدە ۋە چەت ئەللەردە ئالدىن - كېيىن بولۇپ بىر قىسىم تېكىستلار ئېلان قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ژانىرلىرىنىڭ خىلمۇ خىل بولۇشى جەھەتتىن س.يې.مالوۋ، گ.ياررىڭ، ئە.ر. تېنىشېۋلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرىنىڭ كۈنسېرى كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى ئارقىسىدا دىئالېكتلار بىلەن ئەدەبىي تىلىمىز ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى ئازىيىپ بارماقتا. شۇڭا بۇ تېكىستلار ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ قالماقتا.

بىز 1955 - ۋە 1956 - يىللىرىدىن باشلاپ دۆلىتىمىزدە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە قاتنىشىپ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە تونۇشۇشقا مۇۋەپپەق بولدۇق ۋە بىزدىن بۇرۇن

چەت ئەللىك كەسپداشلىرىمىز تەكشۈرۈپ ئېلان قىلغان تېكىستلار ئىچىدە ترانسكرىپسىيىلىك خاتىرىلەش، تەرجىمە قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى مەسىلىلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇق.

بىرقانچە قېتىملىق دىئالېكت تەكشۈرۈشكە قاتنىشىش جەريانىدا تەكشۈرۈلۈۋاتقان دىئالېكت ياكى يەرلىك شېۋىلەرنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا نىسبەتەن تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ تونۇشلۇقىنىڭ كەم بولۇشى ۋە ئەمەلىي تەكشۈرۈش تەجرىبىسى قاتارلىق سەۋەبلەر ئارقىسىدا ئوخشاش بىر تاۋۇشنىڭ بىردە ئۇنداق، بىردە مۇنداق خاتىرىلىنىپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىلا تەكشۈرگۈچىنىڭ ماتېرىياللىرى (جۈملىدىن بىزنىڭمۇ ماتېرىياللىرىمىز) نى ياكى بىر تەكشۈرگۈچىنىڭ ھەممىلا ماتېرىياللىرىنى مۇتلەق توغرا خاتىرىلەنگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا ۋە شۇ ئاساستا دىئالېكتلار توغرىسىدىكى خۇلاسىلەرنى چىقىرىشقا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. دىئالېكتلار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئۇلارنى نەشىر قىلغۇچىلار بۇ ماتېرىياللارنىڭ شۇ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسىغا ئۇيغۇنلۇقى ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى، تېكىستلارغا تەنقىدىي قاراشتا بولۇشى كېرەك.

ئوخشاش بىر فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ تەرەققىياتى ھەلۇم دىئالېكت ياكى شېۋىدە ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىرقانچە تاۋۇش بەرگۈچىدە بىرقانچە خىل ئېيتىلىشى، ھەتتا بىر شەخستىمۇ بىرقانچە خىل ئېيتىلىشى مۇمكىن. شۇڭا مۇنداق توختالمىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرمۇ تەكشۈرگۈچى تەرىپىدىن بىرقانچە خىل خاتىرىلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε]

تاۋۇشىنىڭ ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىشىنى① ئالساق،
بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ تەرەققىياتى دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە
ئوخشاش ئەمەس. لوپنۇر دىئالېكتىدا بۇ تاۋۇش بىر قىسىم
سۆزلەردە ئاجىزلاشمايدۇ، بىر قىسىم سۆزلەردە [E]گە، ئەدەبىي
تىلنىڭ تەسىرىگە يولۇققان كىشىلەردە [e]گە ئاجىزلىشىدۇ؛
كۇچادا بىر قىسىم سۆزلەردە ئاجىزلاشمايدۇ، بىر قىسىم سۆزلەردە
[e]گە، بىر قىسىم سۆزلەردە [i]گە ئاجىزلىشىدۇ؛ خوتەن دىئا-
لېكتىدا كۆپ ھاللاردا [I] گە ئاجىزلىشىدۇ، I/j تاۋۇشلىرىنىڭ
ئالدىدا كۆپىنچە [i]گە ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن، ~jitmɛ(n)
jijtmɛ(n) — يەيمەن، dijtmɛ(n) ~ ditmɛ(n) — دەيمەن،
biɪtmɛ(n)~bijtmɛ(n) — بېرىمەن، ئوخشاش. بۇ بىر
ئەمەلىي ئەھۋال. مۇشۇنداق ئۇچۇق بوغۇم شارائىتىدا [ɛ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاشقان شەكلىنى ئەھۋالغا قاراپ ئېگىز سوزۇق
تاۋۇش بەلگىلىرىدىن [e]، [I]، [i] لار بىلەن ئىككى ياكى
ئۈچ خىل خاتىرىلەش مۇشۇ دىئالېكت ياكى شېۋىلەرنىڭ
ئومۇمىي فونېتىكىلىق سىستېمىسىنى بۇزمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ
ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا دىئالېكت تېكىستلى-
رىدىكى مۇنداق ئىككى خىللىقنى تامامەن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

---

① سۆزنىڭ بىرىنچى ئۇچۇق بوغۇمىدىكى [a] [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئومۇ-
مەن ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشىنى بىر خىل ئاجىزلىشىش دېمەي،
تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە دەيدىغان قاراشلارمۇ بار. بىزچە بۇ ھادىسە ئۇيغۇر
تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ئۇرغۇنىڭ ئاخىرقى بوغۇملارغا كۆچۈشى
بىلەن يۈز بېرىۋاتقان فونېتىكىلىق ھادىسە. ئەگەر بۇ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە
بولىدىغان بولسا، ھەر ئىككى بوغۇمى [ɛ] بىلەن قۇرۇلغان سۆزلەرنىڭ
بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] نىڭ تارىخىي يوسۇندا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارغا
ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى (مەسىلەن، eʃɛk‘، k‘elɛr — بىر خىل ئۆمىلىگۈچى
ھايۋان، k‘erɛk‘، nemɛ، et‘ɛk‘، terɛk‘ قاتارلىقلار) چۈشەندۈرگىلى
بولمايدۇ.

يەنە بىر مىسال ئالساق، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ε] تاۋۇشلىرى لوپنۇر دىئالېكتىدىن باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ خەلق قوشاقلىرىدا ۋەزن ئېتىبارى بىلەن ئاجىزلاشمىغانلىقىنى (مەسىلەن، k‘elεdu ،t‘uradu، baradu ،k‘ϕrεdu) ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە [i] غا ئاجىزلىشىدۇ، لېكىن بۇ [i] تاۋۇشىنىڭ ئۆزىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ـ ئۇچرىماسلىق ئەھۋالى ئەمەلىيەتتە دىئالېكتلاردا بىر خىل بولماسلىقى، ھەتتا بىر تاۋۇش بەرگۈچىدىمۇ ئىككى خىل بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا دىئالېكت تەكشۈرگۈچى بۇنى بەزىدە «k‘ϕridu ،t‘uridu» تەرزىدە، بەزىدە «k‘ϕrydu ،t‘urudu» قىلىپ خاتىرىلەپ قويۇشى مۇمكىن. بۇمۇ [i] تاۋۇشىنىڭ مۇشۇنداق شارائىتتا ئىككى خىل ھالەتتە تۇرۇشى بولۇپ، دىئالېكتلارنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق سىستېمىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. شۇڭا مۇنداق ئىككى خىللىقنى ئىككى خىل قىلىپ خاتىرىلەشنىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. لەۋلىشىش بىلەن لەۋلەشمەسلىك ئارىلىقىدا تۇرغان مۇنداق ئىككىسى تەرەپلىمە تاۋۇشلارنى قۇلاقنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ توغرا خاتىرىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇنداق تۇراقسىز فونېتىكىلىق ھادىسىلەر تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلىرى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس.

لېكىن بەزى مەسىلىلەر باركى، ئۇلار دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسىغا بېرىپ تاقىلىدۇ، بۇنداق خاتىرىلەشلەردىن كەسپداشلار بەزى خاتا خۇلاسىلەرنى چىقىرىپ قويۇشى مۇمكىن بولىدۇ (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى [i] لىق دىئالېكتلار

ۋە [ɨ] لىق دىئالېكتلار دەپ ئىككىگە بۆلگەنىدەك). بىز مانا مۇشۇنداق مەسىلىلەر ئۈستىدە بەزى پىكىرلەرنى بېرىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر ھېسابلىدۇق.

ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدا، k‘//q‘ نۆۋەتلىشىشى بۇ تاۋۇشلارنىڭ مورفوفونېما بولۇپ كەلگەن شارائىتىدىلا (مەسىلەن، يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى «gɛ، k‘ɛ، ʁa، q‘a»، يولاۋچى رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى «gɛtʃ‘، k‘ɛtʃ‘، ʁatʃ‘، q‘atʃ‘» سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى «gɛn، k‘ɛn، ʁan، q‘an» قاتارلىقلاردا) مۇمكىن. ئادەتتىكى سۆزلەردە مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئەدەبىي تىل بىلەن دىئالېكتلار ئارا، شۇنداقلا دىئالېكتلار بىلەن دىئالېكتلار ئارا پەقەت كۆرۈلمەيدۇ. لېكىن، ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ «ئۇيغۇرچە تېكستلار» دېگەن ئەسىرىدە بىز ئادەتتىكى سۆزلەردە k‘//q‘ نۆۋەتلىشىشىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: «k‘at‘ (خوتەن دىئالېكتىدا ‹كاربۋات› مەنىسىدە)» سۆزى «q‘at» خاتىرىلەنگەن (مەزكۇر كىتاب 116 - بەت)، «k‘ejiliq‘ (كېرىيىلىك)» سۆزى «q‘eriliq‘» خاتىرىلەنگەن (مەزكۇر كىتاب 116 - بەت)، «k‘āliʁan (كولىغان)» سۆزى «q‘aliʁan» خاتىرىلەنگەن (مەزكۇر كىتاب 100 - بەت)...

ئەگەر مۇشۇنداق ئەھۋاللارغا قاراپ خۇلاسە چىقىرىشقا توغرا كەلسە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى [k‘] بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر (ياكى بىر قىسىم سۆزلەر) خوتەن دىئالېكتىدا [q‘] بىلەن باشلىنىدۇ، دېيىش كېرەك. لېكىن بۇ ئەھۋال خوتەن دىئالېكتىنىڭمۇ، شۇنىڭدەك باشقا دىئالېكتلارنىڭمۇ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن ئەمەس.

سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا (كۆپىنچە ئۇچۇق بوغۇم) [o]، [e] تاۋۇشلىرىنى كېلىدۇ، دەپ قاراش ۋە شۇنداق خاتىرىلەشمۇ دىئالېكت تېكستلىرى ئۈستىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە

تېگىشلىك بىر مەسىلە. مۇنداق ئەھۋال س.يې.مالوۋ ۋە ئە.ر. تېنىشېۋنىڭ يۇقىرىدىكى ئەسەرلىرىدە ئېلان قىلىنغان ھەرقايسى دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ تېكىستلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئەگەر مۇشۇنداق ترانسكرىپسىيىنى مۇۋاپىق دەپ تونۇيدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممىلا دىئالېكتلىرىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى [i]، [u]، [y] لەرنى [e]، [o]، [ϕ] بىلەن خاتىرىلەش كېرەك. چۈنكى پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ ئاخىرى بولۇپ كەلگەن سۆزلەر ياكى يۆزتۇرا تۇرۇپ سورالغاندا بېرىلگەن جاۋابتىكى يەككە سۆزلەردە مەيلى ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشسۇن، مەيلى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشسۇن، ئوخشاشلا [i]، [u]، [y] تاۋۇشلىرى كەڭرەك ياكى [e]، [o]، [ϕ] گە يېقىن ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن: aldi ئەمەس، alde تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

q‘ilidu 〃 〃 q‘ilido 〃 〃

yzyk‘ 〃 〃 yzϕk‘ 〃 〃

ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدە مۇنداق سۆزلەردىن بىردە [u] بىلەن، بىردە [o] بىلەن، بىردە [i] بىلەن، بىردە [e] بىلەن خاتىرىلەنگەن سۆزلەر خېلى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: q‘apt‘o – قاپتو، q‘ilipt‘o – قىلىپتو (مەزكۇر ئەسەر 14 - بەت).

bolamdo – بولامدو، t‘egɛmdo – تېگەمدو (مەزكۇر ئەسەر 15 - بەت)،

salidu – سالىدۇ، t‘uʁmamdu تۇغمامدۇ (مەزكۇر ئەسەر 15-بەت)،

ɛk‘eldoq‘ – ئەكەلدۇق، aʃurduq‘ – ئاشۇردۇق، t‘ap‘ʃurduq‘ – تاپشۇردۇق (مەزكۇر ئەسەر 15 - بەت)،

dejdo - دەيـدۇ (مەزكۇر ئەسەر 19 - بەت).

dejdu - دەيـدۇ (" " 21 - بـەت)، k'ɸt'ɛmɛjdu - كۆتۈرمەيدۇ (مەزكۇر ئەسەر 21 - بەت)،

aʃt'e - ئاشتى (مەزكۇر ئەسەر 21 - بەت)،

baʁlandi - باغلاندى، besir woldi (مەزكـۇر ئەسەر، 28 - بەت) قاتارلىقلار.

مۇنداق ئەھۋاللار س. يې. مالوۋنىڭ تېكىستلىرىدىمۇ بار. مەسىلەن:

keldi - كەلدى (مەزكۇر ئەسەر 25 - بەت)،

emde - ھازىر (مەزكۇر ئەسەر 54 - بەت)،

alat'o - ئالىدۇ، salat'o - سالىدۇ (مەزكۇر ئەسەر 26 - بەت)،

set'ipt'o - سېتىپتۇ (مەزكۇر ئەسەر 29 - بەت)،

bolormo - بولارمۇ (" " 34 - بەت)،

χawamudu - ھاۋامۇدۇر (" " 33 - بەت)،

jaʁamudu - ياغامۇدۇر (" " 33 - بەت)،

bɛrmɛmdo - بەرمەمدۇ (" " 51 - بەت)،

lajdo - لايدۇر (" " 33 - بەت)،

k'erdoq' - كىردۇق (" " 55 - بەت)،

boldum - بولدۇم (" " 40 - بەت)، قاتارلىقلار.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «dur» يـاردەمـچـى پېئىلـى بىردە «t'o»، بىردە «du» قىلىپ، «mu» يۈكلىمىسى بىردە «mo»، بىردە «mu» قىلىپ، زامان ۋە شەخس قـوشۇمچىسى بىرلىكتە «dum»، كۆپلۈكتە «doq'» قىلىپ خاتىرىلەنگەن.

بۇ مەسىلىلەرنى دىئالېكتلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغانلار بۇ سۆزلەرنى مۇشۇنداق ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ يالغۇز دىئالېكتلارغىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دىئالېكتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسىغا بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلە.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە پەقەت كونكرېت تىل شارائىتىدا سۆزلىگۈچى شەخسنىڭ ئىنتوناتسىيىسىگە ئالاقىدار بولغان، شۇنىڭدەك ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان بۇ ھادىسە دىئالېكتلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچىلار قوشۇلسا، بىز بۇ [o]، [ϕ]، [e] تاۋۇشلىرىنىڭ دەرھال [u]، [y]، [i] تاۋۇشلىرى بىلەن ئالمىشىدىغانلىقىنى، تولۇقسىزلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن:

alde — ئالدى، aldemu ئەمەس، aldimu،

q'ilido — قىلىدۇ، q'ilidoʁan ئەمەس، qilidiʁan،

set'ipt'o — سېتىپتۇ، set'ipt'omu ئەمەس، set'ipt'umu،

yzϕk' — ئۈزۈك، yzϕk'ym ئەمەس، yzyk'ym

ئوخشاشلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئاخىرىدىكى [o]، [ϕ]، [e] تاۋۇشلىرى [u]، [y]، [i] لەرگە نۆۋەتلىشىدىغان فونېتىكىلىق ھادىسە مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا بىز مۇنداق تولۇقسىز، ۋاقىتلىق فونېتىكىلىق ھادىسىنى مۇمكىنقەدەر خاتىرىلىمەسلىك، خاتىرىلىگەندىمۇ شۇ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى دەپ كۆرسەتمەسلىك لازىم، دەپ قارايمىز.

گ. ياررىڭنىڭ ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىدە ۋە ئۇ ئېلان

قىلغان تېكىستلەردىمۇ مۇشۇنداق بەزى ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىمىز.

گ. ياررىڭ ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىدە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن a، əe، ɛ، e، i، ï بەلگىلىرىنى ئىشلىتىدۇ. لېكىن بۇلاردىن كۆپىنچە əe، e بەلگىلىرى قايسىلا شېۋىدە بولسا بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە نامۇۋاپىق ھالدا قوللىنىلغان. مەسىلەن: əe بەلگىسى [a]، [ɛ] ھەم [i] تاۋۇشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن:

ئاداۋەت — əedawɛt‘

ئىخلاس — əexlas

ئەيىب — əejb

- ئايرىل — əejril -

e بەلگىسى [e] فونېمىسىدىن باشقا بەزىدە [ɛ] فونېمىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: bedɛ — بېدە، belwaq — بەلباغ، bera:ber — باراۋەر.①

بىزنىڭ قارىشىمىزچە گ. ياررىڭنىڭ تېكىستلىرى بىلەن دەۋرىمىزدىكى شۇ دىئالېكت ياكى شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ پەرقلەرنىڭ 50 — 60 يىل جەريانىدا يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بىز گ. ياررىڭنىڭ تېكىستلىرىغىمۇ تەنقىدىي قاراشتا ھەقلىقمىز.

سائادەت چاغاتاي گ. ياررىڭنىڭ مۇنداق ئىنچىكە ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئۈستىدە توختالغىنىدا «dɛ» پېئىلىنىڭ degen، dɛsɛm، desɛm، dɛjdu، dejt‘u شەكىللىرىدە ھەر خىل خاتىرىلەنگەنلىكىگە تاسادىپىيلىك ھېس قىلىدۇ (ئەمەلىيەتتە بۇ يەردىكى [ɛ] تاۋۇشى əe، ɛ، e بىلەن ئېلىنغان بولسىمۇ، سائادەت چاغاتاي مەتبەئە قىيىنچىلىقى سەۋەبىدىن

① گ. ياررىڭ، «تۈركچە - ئىنگلىزچە لۇغەت»، 1964 - يىل، لوند.

مۇشۇنداق ئىككى خىل ھەرپ بىلەن كۆرسەتكەن).①

سائادەت چاغاتاي گ. ياررىڭ ئېلان قىلغان تېكىستلاردىن كەلتۈرگەن نەقىلدە «k‘yndɛ — كۈندە» سۆزى ئوخشاش بىر كۇپلېت خەلق قوشىقىدا «k‘u̯ndɛ، ḳ‘unde» شەكلىدە ئىككى خىل خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە «k‘yn — كۈن» سۆزىدىكى [k‘] نىڭ [q‘]ḳ· بىلەن نۆۋەتلەشكەنلىكىنى ۋە [y] تاۋۇشىنىڭ بىردە u̯ بىردە u خاتىرىلەنگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى، فونېتىكىلىق شەرتىنى چۈشەندۈرۈش مۈمكىن ئەمەس، ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «dɛ» نىڭ بىردە، «dɛ»، بىردە «de» خاتىرىلەنگەنلىكى پەقەت خاتىرىلىگۈچىنىڭ ئاڭلاش ئىقتىدارى تۈپەيلىدىن كۆرۈلگەن سەۋەنلىك.

مۇشۇ بىر كۇپلېت خەلق قوشىقىدا «sanaseŋ»، «jat‘emen» دېگەن ئىككى سۆز بار.② ئالدىنقىسى «sanisaŋ» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، «sana» دېگەن پېئىل يىلتىزىغا شەرت رايى قوشۇمچىسى «saŋ» (ئەمەس seŋ) قوشۇلغاندا، قوشاقنىڭ ۋەزنى ئىككىنچى بوغۇمدىكى [a] نىڭ ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. كېيىنكىسى «jat‘imɛn» بولۇشى كېرەك، چۈنكى، «jat‘ - » دېگەن پېئىل يىلتىزىغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى «a» دىن كېيىن بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى «mɛn» («men» قوشۇمچىسى پەقەت ئاتۇش شېۋىسىدىلا قوللىنىلىدۇ) قوشۇلغاندا، ئوخشاشلا قوشاقنىڭ ۋەزنى ئىككىنچى بوغۇمدىكى [a] نىڭ ئاجىزلىشىپ [e] بىلەن ئەمەس، [i] بىلەن نۆۋەتلىشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

---

① سائادەت چاغاتاي، «تۈرك لەھجەلەرى ئۈزەرىنە دېنەمەلەر»، 114 - بەت، 1978 - يىل، ئەنقەرە.

② سائادەت چاغاتاي، مەزكۇر ئەسەر، 115 - بەت.

ئوخشاش ئىككىنچى بوغۇمدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ بىردە ئاجىزلاشتۇرۇلماي، بىردە ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ [e] غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈشى، شەرت رايى فورمىسىنىڭ ئىككىنچى شەخستە «saŋ» شەكلىدە ئەمەس، «–seŋ» شەكلىدە ئىپلىنىشى، بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسىنىڭ «mɛn» ئەمەس «men» شەكلىدە ئىپلىنىشى بىر پۈتۈن قەشقەر شېۋىسىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا ئائىت مەسىلە.

بۇنىڭدىن باشقا تېكىستلارنىڭ تەرجىمىسىدىمۇ خېلى مەسىلىلەر بار. مەسىلەن: س. يې. مالوۋ باللار ئەدەبىياتىغا خاس بولغان

t‘aqq‘a, t‘uqq‘a
zɛndzir ɦalq‘a

دېگەن بېيتىنىڭ بىرىنچى مىسراسىنى «توخۇ» دەپ چۈشەنگەچكە «o курица курица» دەپ تەرجىمە قىلغان. ①

سائادەت چاغاتاي تېكىستلار تەرجىمىسى مەسىلىسىدە گ. ياررىڭنىڭ خاتالىرىنى تۈزەتمەكچى بولىدۇ ۋە نەتىجىدە قەشقەر تېكىستلىرىدىن ئېلىنغان:

mɛzlum k‘iʃniŋ gatʃ‘isidin,
p‘ana bɛrgil χudajim.

دېگەندىكى «gatʃ‘a» نى «نومۇسسىز» مەنىسىدە چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز «نومۇسسىز» مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى «سۆز ئۇقتۇرالمايدىغان، تىلسىز» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، قوشاقنىڭ بۇ ئىككى مىسراسىنىڭ مەزمۇنى «گاچا خوتۇن بىلەن مەقسەتنى ئۇقۇشقىلى بولمايدۇ، چاتاق چىقىدۇ، شۇڭا خۇدايىم

① س. يې. مالوۋ: «شىنجاڭ ئۇيغۇر شېۋىلىرى»، 58 - بەت، 1961 - يىل، موسكۋا.

مۇنداق خوتۇن بىلەن ئۆي تۇتۇشتىن ساقلىغىن» بولىدۇ.

يەنە، سائادەت چاغاتاي گ. ياررىڭنىڭ خاتالىرىنى تۈزەت-مەكچى بولىدۇ، لېكىن تۈزەتمەكچى بولغان سۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر-چىدىكى مەنىسىنى چۈشەنمىگەچكە يەنە خاتاغا يول قويىدۇ. مەسىلەن:

q'olaŋdiki εswimuʔ
bojnaŋdik'i t'εswimuʔ
q'ojap' bεrsεŋ bolmamdu,
q'eri χot'un dεsmimuʔ

دېگەن قوشاقتىكى «εswi» نى «يارا» دەيدۇ، ئاخىرقى ئىككى مىسرانى بولسا «سېنى قويۇپ بەرسەم بولامدۇ، سېنى قېرى خوتۇن دېيىشمەمدۇ؟» دەپ تەرجىمە قىلىشنى تەكلىپ قىلىدۇ.①

بىزچە، بۇ يەردىكى «εswi» سۆزى «يارا» مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى بىر خىل ئاغرىقنىڭ سەۋەبىدىن كىشىنىڭ بەدىنىگە چىقىدىغان كىچىك بۆرتمىلەر بولۇپ، بەزى شېۋىلەردە «ئەسۋى»، بەزى شېۋىلەردە «ئىلما» دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشاقنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسى پۈتۈنلەي خاتا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ قوشاقنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسىدىن قوشاقنىڭ بىر شەخستىن ئىككىنچى بىر شەخسكە قارىتىپ ئېيتى-لىۋاتقانلىقى ئېنىق. شۇڭا ئىككىنچى مىسرادىكى «bεrsεm» سۆزى بىزنىڭ تۈزەتكىنىمىزدەك «bεrsεŋ» بولۇشى كېرەك. شۇنىڭدا ئۈچىنچى مىسرانىڭ مەنىسى «قويۇپ بەرسەڭ بولامدۇ؟» بولىدۇ، تۆتىنچى مىسرا بولسا «قېرى خوتۇن ساڭا دەسمىمىدى» بولىدۇ، بۇ يەردىكى «دەسمى سۆزى پارسچە «دست مايە» سۆزىنىڭ

---

① سائادەت چاغاتاي، يۇقىرىقى ئەسەر 116 - بەت. بىز بۇ قوشاقنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى توغرىلاپ قويدۇق.

ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىكى شەكلى بولۇپ،① مىسرا «قىبرى خوتۇننى دەسمايە ساقلىغاندەك ساقلاشنىڭ نېمە ھاجىتى» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

ئە. ر. تېنىشېۋ تېكىستلىرىدا بەزى سۆزلەر خاتا ئاڭلىنىپ، خاتا خاتىرىلەنگەنلىكتىن ئالدىنقى مىسرانىڭ تەرجىمىسىدىن ئىپادە قىلىنغان مەزمۇن كېيىنكى مىسرالارنىڭ مەزمۇنى بىلەن جىپسىلاشمايدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن:

φlt'ȳ(r) sɛk' tʃ'ɛndan k'φrɛ̄(r)miz

damliʁan ol jālini ②

دېگەن بېيىتتىكى «φlt'ȳ(r) sɛk'» سۆزى «φlmiɛsk'» بولۇشى كېرەك ئىدى، يەنى بۇ بېيىتنىڭ مەزمۇنى «ئەگەر ئۆلمەيدىغانلا بولساق، سېنىڭ داملىغان يارىڭنى تېخى قانچە - قانچە قېتىم كۆرەرمىز؟» دېگەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى مىسرا كۆپ جايلاردا:

φlmisɛk' tʃ'ɛndan k'φrɛ̄(r)miz

t'alliwalʁan jarini ~ jariŋni

شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

مۇشۇ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەن ھالدا مەن پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان تۆۋەندىكى مەسىلىلەرنى تېكىستلارنى خاتىرىلەشتە ئومۇمەن كۆزدە تۇتىمدىم.

1) [i] فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتلىرى، جۈملىدىن ɨ ۋە جاراڭسىز ۋارىيانتى i̥.

2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ تەبىئىي

---

① گ. ياررىڭ، يۇقىرىقى ئەسەر 84 - بەت. dɛsmi سۆزىنى ئىزاھلىماي، سوئال ئالامىتى قويغان.

② ئە. ر. تېنىشېۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 98 - بەت.

ئەلەپپوزىغا ئالاقىدار فونېتىكىلىق ھادىسىلەر:

ōnbir > ombir — ئاسسىمىلىياتسىيىسى b/n①

at‘sa > assa — 〃 〃 s/t

aʃsa > assa — 〃 〃 s/ʃ

atʃ‘sa > assa — 〃 〃 s/tʃ‘

onlap > ollap — 〃 〃 l/n

aq‘la – >aχla – بوغۇم ئاخىرىدا χ/q‘ نۆۋەتلىشىش –

aq‘sa > aχsa,

tʃ‘ɛk‘lik‘ > tʃ‘ɛk̥lik‘ 〃 〃 k°/k‘ 〃 〃

3) كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا كۆرۈلىدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەر.

① سۆز ئاخىرىدىكى [i]، [u]، [y] لەرنىڭ [e]، [o]، [ϕ] ئېيتىلىشى.

② نۇتۇق شارائىتىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى:

nɛgi wā(r)diŋ <nɛgɛ bā(r)diŋ.

③ نۇتۇق شارائىتىدىكى تۈرلۈك نۆۋەتلىشىش، تەسىر قىلىشلار:

dɛp p‘oldum < dɛp‘ boldum.

لوپنۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار

1. لوپنۇر كۆزلەك يېزىسى بىلەن چارا يېزىسىنىڭ ئېيتىشلىرىدىن پارچە.

بۇ ئېيتىشىش تەخمىنەن XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چارىكىدە بولغان بولسا كېرەك. كۆزلەكتىن ئىسمايىل تونۇق ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مۇسا بىر تەرەپ، چارادىن توختىنىياز ۋە ئۇنىڭ بالىسى بۆكۈر يەنە بىر تەرەپ بولۇپ قوشاق ئېيتىشقان. قوشاقنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى بىر - بىرىنى سىندۇرۇش، كەمسىتىش بولۇپ، لوپنۇر رايونىدا بۇ قېتىمقى ئېيتىشىش خېلى مەشھۇر بولغان. شۇڭا بۇ ئېيتىشىشتىكى قوشاقلار تا ھازىرغىچە لوپنۇرلۇقلاردا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە. ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ ئېيتىشىشتا ئوتتۇرىغا چىققان قوشاقلار بىرنەچچە يۈز كۇپلېت بولسا كېرەك، ئامما بىز تەكشۈرگەن چاغدا بۇنى تولۇق بىلىدىغان ئادەم چىقمىدى. بۇ قوشاقلارنىڭ بىرمۇنچە كۇپلېتلىرى ئۆزىنىڭ ئەسلى ئورنىدىن ئاجراپ ئادەتتىكى قوشاقلارنىڭ قاتارىغا كىرىپ قالغان. شۇڭا ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ «ئۇيغۇرچە تېكىستلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 140 - بېتىدىمۇ بۇ قوشاقلار پارچە ھالدا بېرىلگەن. بىزنىڭ خاتىرىلىگەنلىرىمىزمۇ ئانچە تولۇق ئەمەس. مەن ئاساسەن شۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن قىسمىنى

بىرقەدەر تولۇقلاش ۋە ئىككى تەرەپىنىڭ قوشقىنىنى ئايرىپ كۆرسىتىش ھەم بەزى سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى توغرىلاش مەقسىتىدە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرىنى كۆرسەتتىم.

قوشاق ئېيتىشىش ئۇيغۇرلاردىمۇ بىر خىل ئەنئەنە. بۇ ئەنئەنە ئۇيغۇرلاردا كۆپىنچە قۇمۇل، تۇرپان، لوپنۇر، دولان قاتارلىق جايلاردا كېيىنكى مەزگىللەرگىچە، ھەتتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. كۈزلەك بىلەن چارانىڭ ئېيتىششى گەرچە بىر - بىرىنى كەمسىتىش مەزمۇنىدا بولسىمۇ، ئۇ شۇ ئەنئەنىنىڭ داۋامى. بۈگۈن كۈزلەكلىكلەر بىلەن چارالىقلار بىللە ياشماقتا، مەن ئويلايمەنكى، ئىسمايىل تونۇقنىڭ ئەۋلادى بىلەن نىيازنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بىللە ياشماقتا. ئۇلار ھازىر بىر - بىرلىرىنى «قالماقلار»، «پاقا يەيدىغان كۆلچىلەر» دېيىشمىسە كېرەك. مېنىڭ بۇ قوشاقلارنى ئېلان قىلىشىم لوپنۇرلۇقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئىسمايىل تونۇق ۋە نىياز قاتارلىق ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىدا داڭق چىقارغان ئاتا - بوۋىلىرى بىلەن پەخىرلىنىشىگە ۋە ئۇلارنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئەسكە ئېلىشىغا سەۋەب بولۇپ قالار.

ماڭا بۇ قوشاقنى 1960 - يىل 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كۈزلەك تارىم بويىدا كۈزلەكلىك نىياز قۇلى ئاتا (79 ياش) ئېيتىپ بەرگەن، بۇ چاغدا ئىسمايىل تونۇق كۈزلەكتە بولۇپ 110 ياشقا كىرگەن، كۆزى ئاجىزلىشىپ، قېرىلىق يەتكەنىكەن. شۇڭا ئۆزىدىن سوراش ئىمكانىيىتى بولمىغان.

كۈزلەكنىڭ چارىغا قارىتا قوشقان قوشىقى

1. t'ʃariʁa ʃut'aŋ salip'
t'oqt'imɛtt'i baʃ q'ilip'
t'oŋnijazzi mojnunu

liŋŋirtʃ'aqq'a q'aʃ q'ilip':
liŋŋirtʃ'aq' t'oq'umasaŋ,
jaʁir tʃ'iq'ad(u) ulaʁiŋ.
q'oʃmodum dɛp' ʃɛrt' q'ilip',
u bizgɛ q'ilʁan dʑulaʁiŋ.①
tʃ'iq'raʁan q'oʃoʁuŋŋu,
aŋlap' turadu q'ulaʁim.
q'oʃoqq'u ajt'iʃali,
...tʃ'i anda t'urmaʁin.

2. q'oʃoqq'u ajt'iʃali,
jiʁiliʃip' sorun bilɛn.
bir mallɛni q'oʃuʃsaŋ.
ʁozʁoladu urun bilɛn.
alt'iniʁa salipt'u
t'eri t'art'ip' juruŋ bilɛn
ilgɛri ɸj bolmoʁon
seni inɛŋ tʃ'ulum bilɛn.

3. ilgɛri ɸj bolmoʁon,
awalq'i t'ɛkk'ɛn erigɛ.
bawudun baj q'onuwalip',
seni inɛŋŋi sɛrigɛ.
t'olo - t'olo maŋŋ(a) ɛrgigɛŋ

(ilgɛri mɛni kʻyjlɛgɛn)
qʻaʃqʻidaqʻi ɛrgin tʃʻekʻɛ,
nal ɛtʻipʻ kʻynyn(i) alʁan
tʃʻäradaqʻi osman akʻɛ.
tʻoqtʻi begi dɛjd(u) ajlasi,
(alʁandaqi qʻatʻuni)
mɛn aŋlasam qʻaʃqʻa tʻekʻɛ,

× ×

①جۇلاق - سىلتاۋ، ھىيلە - نەيرەڭ.

تەرجىمىسى:

1. چاراغا شوتاڭ سىلىپ (چارا دىگەن جايغا شوتاڭ مەكتەپ سىلىپ) ئۇنىڭغا توختىمەت دىگەن كىشىنى باش قىلدى. توڭنىياز (چارالىق، ئىسمايىل تونۇقتا قارشى قوشاق ئېيتقۇچى) نىڭ بوينىنى (توڭنىيازنىڭ بوينى ئەگرى ئىكەن) لىڭگىرچاقتا قاش قىلدى. لىڭگىرچاق سالمىساڭ، ئۇلغىنىڭ يېغىر بولىدۇ، بىزگە قارىتا قوشاق قوشمىدىم دەۋاتىسەن، بۇ سېنىڭ بىزگە قىلىۋاتقان سىلتاۋىڭ، ھىيلە - نەيرىڭىڭ. سېنىڭ توقۇغان قوشاقلىرىڭنى قۇلىقىم ئاڭلاپ تۇرۇۋاتىدۇ، ھەي... چى (بۇ يەردە تىلىلغان سۆز بار ئىدى) كەل، قوشاقنى ئېيتىشايلى، ئۇ يەردە تۇرمىغىن.

2. قوشاقنى يىغىلىپ، سورۇن بىلەن ئېيتىشايلى. سەن ئەگەر بىر مەھەللىنى قوشاقتا قوشساڭ، ئۇراي - جۇراتى بىلەن

قوزغىلىپ كېتىدۇ. سىلەر تېگىشلىك تېرە - تەرسەك، (urun bilɛn)
لاتا - پېتىلەرنى سالىسىلەر، سېنىڭ ئاپاڭ بۇرۇن چۇلۇم
دېگەن كىشى بىلەن ئۆي بولماي، ئايرىلىپ كەتكەنمۇ؟

3. سېنىڭ ئاپاڭ ئىلگىرى تەگكەن ئېرى بىلەن ئۆي بولمىغان، (بۇ يەردىكى تىل - ھاقارەت مەزمۇنىدىكى ئىككى مىسرا ۋە بىلەلمىگەن ئىككى مىسرانى تەرجىمىدە تاشلىدىم، تېكىستتقا قارالسۇن)، چاردىكى ئوسمان ئاكا نال سوقۇپ جان باقىدۇغۇ، ئۇنىڭ ئاچىسىنى توختى بېگى دەيدىكەن، مەن ئاڭلىسام بىر قاشقا تېكىگە ئوخشايدىكەن.

چاردىنىڭ كۆزلەككە جاۋابى:

1· k‘alani p‘y‘tȳ(j) sojup‘,
ʃawazi t‘uŋŋandin q‘atʃ‘ip‘.
ʁulp‘uluq‘ ɸjni tʃ‘aq‘ip‘,
baq‘(i)ak‘ɛŋŋi jyk‘yn atʃ‘ip‘.
mɛtʃ‘itt‘i k͞i(g)zin alip‘,
maltʃ‘iʁa utʃ‘urap‘ q‘atʃ‘ip‘.
awaŋŋ(i) aʃini tʃ‘iq‘ar,
daʃ q‘ajnat‘ip‘ tʃ‘alma tʃ‘atʃ‘ip‘.

2· awaŋŋ(i) a‘ini tʃ‘iq‘ar,
aram(∼ɦaram) k‘alani jaʁiʁa.
mɛn seni q‘oʃmowidim.
ismajil adaʃ t‘aʁiʁa

bɸzzysalip‘ tʃ‘idamaj
t‘aʁar jɸrmɸpt‘u aʁiʁa
qa‘runani q‘apt‘aʁan
zur(a) ajlaŋŋi t‘aziʁa.

3. silɛrgɛ dɛs k‘ɛtt‘imu,
olornu q‘aqq‘an t‘aq‘asi.
jegɛŋŋɛ t‘ygɛp‘ q‘alʁan,
k‘ɸltʃ‘ylɛrni p‘aq‘asi.
ajlammi yzy k‘ɸjyk‘,
nɛridɛ bardur q‘aʃ‘qasi.

تەرجىمىسى:

.1 كالىنى تۇلۇمچە قىلىپ سويۇپ، شاۋازا دېگەن تۇڭگاندىن قاچقانىدىڭلار. قۇلۇپلاپ قويغان ئۆينى چېقىپ كىرىپ، باقى ئاكا دېگەن كىشىنىڭ يۈك - تاقىنى ئېلىپ قاچقانىدىڭلار، ئەسچىتىنىڭ كىگىزىنى ئوغرىلاپ چىققىنىڭلاردا بىر مالچىغا ئۇچراپ قېلىپ قېچىپ كەتكەنىدىڭلار، داش قاينىتىپ، ئۇماچ ئېتىپ داداڭنىڭ نەزىرىنى بەرگىن.

.3 هارام كالىنىڭ يېغىنى ئىشلىتىپ داداڭنىڭ نەزىرىنى بەرگىن، ئاداش ئىسمايىل! مەن تېخىچە ساڭا قوشاق قوشمىغانىدىم. سىلەر ئىشتىنىڭلارنىڭ ئىچىگە بۆز ئېلىپ سېلىشقا چىدىماي، تاغارنى يۆمىگەن ئەمەسمۇ؟ سەن زورا ئايلاڭ (ئىسمايىل تونۇقنىڭ ھەدىسى بولسا كېرەك) نىڭ بېشىدىكى

ئازغا قارونا (ئۆردەكتىن يوغان، رەڭگى قارا، دائىم سۇدا يۈرۈپ بىلىق تۇتۇپ يەيدىغان بىر قۇش) نى قاپلىغان ئەمەسمۇ؟

3. ئۇلارنىڭ سوققان تاقىسىدىن سىلەرگە نىمە دەز كەتتى؟ سىلەر — كۆلچىلەر (كۆلدە يۈرۈپ جان باقىدىغانلار) پاقىلارنىمۇ يەپ تۈگىتىۋەتتىڭلار، مېنىڭ ئايلام (ھەدەم) نىڭ يۈزى كۆيۈپ قالغان، نەدە قاشقىسى بولىدۇ؟

كۈزلەكنىڭ چارىغا قارىتا قوشقان قوشىقى:

minip‘ tʃi‘qt‘im t‘øgøny t‘ajlaʁiʁa,
nɛzmi saldim sɛrdzunu q‘almaʁiʁa.
zuwanimda ikk‘i aʁiz maχladim,
jaŋŋi t‘as bolʁon ik‘ɛn ajmaʁiʁa

تەرجىمىسى:

مەن تۆگىنىڭ تايلىقىغا مىنىپ چىقتىم، سەرجۇ(لخاسا تەرەپنى، يەنى موڭغۇللارنىڭ كەبىسىنى دېمەكچى — ئاپتور)نىڭ قالمىقىغا نەزمە سالدىم، ئۇنى ئۆز ئاغزىم بىلەن ئىككى ئېغىز ماختاپ قويىاي: پۈتۈن ئايمىقى بىلەن يېڭىدىن تاز بولغان ئىكەن ئەمەسمۇ؟

چارىنىڭ كۈزلەككە جاۋابى:

jaŋŋi t‘as bolʁon ik‘ɛn k‘imiwiz,
(jaŋŋi t‘azʁa būrup‘ k‘ɛtk‘ɛn k‘imiwiz)
q‘arlap‘ t‘urup‘ t‘ɛkt‘iŋizzi biliŋiz,

ảt'aŋlả(r)din silɛrgɛ miras q'alʁaň
t'oŋŋus at'ip' t'erisigɛ k'iriŋiz.

تەرجىمىسى:

بىزنىڭ كىممىز يېقىندىن تاز بوپتۇ؟ سىز ئۇبدان قاراپ ئۆزىڭىزنىڭ تەكتىنى بىلىۋېلىڭ! سىلەرگە ئاتاڭلاردىن مىراس قالغان نەرسە شۇ، توڭگۈزنى ئېتىپ تېرىسىگە كىرىڭ، يەنى توڭگۈزنىڭ تېرىسىگە ئۆزىڭىزنى ئېلىڭ (كۆزلەكتە توڭگۈزلۈق دېگەن بىر ئورۇن بار، شۇڭا ئۇلارنى توڭگۈز يەيدۇ، دېيىشىدۇ).

2. قارا قوشۇنلۇقلار قوشىقى.

بۇ قوشاقنىڭ چىققان ۋاقتى مەلۇم ئەمەس، قوشاقنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، لوپنۇرنىڭ دۇرال دېگەن يېرىگە ئاشلىق توشۇلغان ۋاقىتتا بولسا كېرەك. قوشاق ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا يېقىنسۇلۇق ياۋاقاسىم تەرىپىدىن چىقىرىلغان. مەن ئۇنى مىرەندىكى ئابدۇرېھىم بايدىن خاتىرىلىگەن.

بۇ قوشاق قانداقتۇ بىر ئەپسانىۋى مەزمۇندا ئەمەس، بەلكى ئاپتور چاقىلىقتىن كېمە ئارقىلىق دۇرالغا ئاشلىق توشۇۋېتىپ، ئۆز يارىنى يادىغا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنى مەدھىيىلىگەن، خالاس.

بۇ قوشاق ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ قىسقارغان ۋە بەزى نۇقتىلىرى ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 156 - بەتتە بۇ قوشاق بەك قىسقا بېرىلگەن. مەن ئۇنى قىسمەن تولۇقلاش ۋە بەزى نۇقتىلىرىنى توغرىلاش مەقسىتىدە ئۆز خاتىرەمگە ئاساسەن كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلالىغان نۇقتىلارنى تەرجىمە قىلدىم، چۈشىنەلمىگەن نۇقتىلارنى قالدۇر-

دۇم. كەسپداشلارنىڭ، لوپنۇرلۇق يولداشلارنىڭ سىلىشتۇرۇپ
كۆرۈشنى ۋە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشنى ئۈمىد قىلىمەن.

قوشاق تېكستى:

1· myz assida k‘yn p‘at‘ip‘,
dyjaŋŋa k‘ɛldim uχt‘amaj.
ʃol itʃ‘imdɛk‘i ɦajmanim,
maχt‘aw at‘iŋŋi q‘uʃt‘amaj.
jaj k‘ɸzy χumaj.

2· jaj k‘ɸzy χumaj idi,
bajnuʁ(a) asq‘an t‘umaj idi.
bult‘ujq‘u ɦabdaldaq‘i,
ʃol q‘ijamɛt‘ dunja idi·
tʃ‘ijajiŋ bɸlɸg dʑosun.

3· bɸlɸg dʑosun tʃ‘ijajiŋ,
sɛndɛla bajmudu dʑaɦan.
t‘yzgɛ tʃ‘iq‘ip‘ q‘itʃ‘q‘ijaj.
ʃu gɛp‘immi ajit‘asam.
bɛglɛ̄(r) q‘at‘aj χiliʁa.

4· bɛglɛ(r) q‘at‘aj, χiliʁa,
tʃ‘ɸllɸ̄(r) su bolʁon jiʁimʁa.

aʁatʃ'alā(r)dɛk siniŋlā(r),
namda basqan iziŋlā(r).
mis t'aχsida tʃ'iniŋlā(r).

5. mis t'aχsiŋ tʃ'ini bilɛn,
k'ɛldim baq'ip' jaʃi bilɛn.
mɛn munda ɸldym dɛjmu,
ɦomuj syjmɛj jaχʃi bilɛn.
dʐan t'ilɛj baχt'im bilɛn,

6. baχt'immi janiʃt'at'ip',
k'ɸjmɸj p'ajsiz edʐilimgɛ.
q'ujʁujum ʁojos t'aq'ap',
jana k'eluj sejiligɛ.
q'ojmodu ɸz mɛjligɛ.

7. q'ojmodu ɸz mɛjlige,
k'ɛtt'(i) ajaqq'a bizzin t'ojup'.
χ'endʐɛjgɛ sandʐilali,
bizma zojoχandɛg bolup'.
t'aldʐilaj suχsuj bojuŋ.

8. t'aldʐilaj suχsuj bojuŋ,
ʈ'ajazu q'ilmadi χijal.

tʃ‘inladin zɛwiŋŋ(i) aŋlap‘,
anda χanlā(r) k‘ɛjgɛn p‘ila.
ʃol dzamaɛtt‘in suja.

لۇغەت:

1· myzassi — مۆڭگۆز ئاستى، تىكەنلىك بىلەن
چاقىلىق ئارىلىقىدىكى بىر جاي ئىسمى.

2· dyjaŋ — دۇرال بولسا كېرەك. r/j ۋە l/ŋ
نۆۋەتلەشكەن.

3· ɦabdal — مىرەننىڭ شىمالىدا جاي ئىسمى.

4· jaʃi — جاي ئىسمىمكىن؟

5· p‘ajsiz — چىدىمايدىغان، چىدىغىلى بولمايدىغان،
ئوتىغا پايلىمايدىغان.

6· edzil — يار، ئېجىل.

7· ʁojos t‘aq‘ap‘ — ياسىنىپ، خورازدەك بولۇپ.

8· suχsuj — سۇخسۇر.

9· zɛwiŋ — زېمىن، جاي، ئورۇن؛ تىنچ-ئامانلىق.

10· p‘ila — پىلە، يىپەكلىك رەخت.

تەرجىمىسى:

1· (چاقىلىقتىن كېيمە بىلەن كېلىۋېتىپ) مۆڭگۆز ئاستى
دېگەن يەرگە كەلگەندە كۈن پاتتى، مەن دۇرالغا
ئەل ياتار ۋاقتى بىلەن كەلدىم. يارىم سېنى ماختاپ،
سېنىڭ داڭقىڭنى چىقارسام دېگەن ئارمانىم بار.
يارىمنىڭ كۆزى خۇمار.

2. يارىمنىڭ كۆزى خۇمار ئىدى،
بوينىغا ئاسقىنى تۇمار ئىدى.
بۇلتۇر ئابدال دېگەن يەردە،
قىيامەت بىر ئىش (بۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس)بولغانىدى.
سېنىڭ چىرايىڭ ئالاھىدىلا.

3. سېنىڭ چىرايىڭ ئالاھىدىلا (سەن ئالاھىدە چىرايلىق)،
پۈتۈن جاھان سەندىلا مۇجەسسەملەنگەنمىكىن؟
مەن مۇشۇ گېپىمنى ئېيتماقچى بولسام،
تۈز يەرگە چىقىپ تووۋلايمەن.
مېنى بەگلەر ئۈز قاتارىغا قوشار.

4. بەگلەر ئۈز قاتارىغا قوشار،
چۆللەر مېنىڭ يېشىم بىلەن سۇ بولۇپ كەتتى،
سېنىڭ سىياقىڭ ئاغىچىلارغا ئوخشايدۇ،
نەم يەرگە باسقان ئىزىڭ (بۇ مىسرانىڭ مەنىسى
ئانچە ئېنىق ئەمەس)،
چىنەڭ مىس تەخسىنىڭ ئۈستىدە.

5. مىس تەخسەڭ چىنە بىلەن بىللە،
مەن (jaʃi — بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس)
ياشى بىلەن قاراپ كەلدىم.
مەن بۇ يەردە ئەمدى ئۆلدۇم دەيمۇ
ياخشى بىلەن بىللە ئۆمۈر سۈرمەستىن؟
بەختىمنى ساڭا ئاتاپ، ئامانلىقىڭنى تىلەي.

6. بەختىمنى ساڭا ئاتاپ (؟)
نېمىشقا ساڭا — مەن ئاشىقى بىقارار بولغان يارىمغا كۆيمەي؟
مېنىڭ يارىم ياسىنىپ،
يەنە سەيلىگە كېلىدۇ.
ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويۇشمىدى.

7. ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويمىدى،
ئۇ ئاياق تەرەپكە بىزدىن تويۇپ كەتتى.
خەنجەرگە سانجىلايلى (خەنجەرنى ئۆزىمىزگە سانجايلى)،
بىزمۇ زۆھرادەك بولۇپ،
سۇخسۇردەك بويۇڭنى تالدەك دەپ بىلەي.

8. سۇخسۇردەك بويۇڭنى تالدەك دەپ بىلەي،
ئۇلار توغرا پىكىر قىلىشمىدى (توغرا ئويلاشمىدى)،
راست يېرىڭنى ئاڭلىدىم (تىنچ - ئامانلىقىڭنى ئاڭلىدىم؟)،
ئۇ يەردە خانلار كىيگەن يېپەكلىك رەختلەر (بۇ
مىسرانىڭ مەزمۇنى ئانچە ئېنىق ئەمەس)
شۇ جامائەتتىن سوردىغىن.

2. ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، جۈملىلەر:

△ onoq‘ onoqq‘a k‘ɛlmɛdi, arq‘adaq‘i jē(r) q‘onoqq‘a k‘ɛlmɛdi

ئوناق ئوناققا كەلمىدى، ئارقىدىكى يەر قونىاق تېرىشقا يارىمىدى.

△ alwaŋŋi k‘im q‘iladu — galwaŋ, ormonu k‘im

oradu — arq'ada q'alʁan.

ئالۋاننى كىم قىلدۇ؟ — گالۋاڭ،
ئورمىنى كىم ئورىدۇ؟ — ئارقىدا قالغان.

△ jaman t'aʁā(r) jamaqt'iq', ,jaman k'iʃi dimaqt'iq'.

يامان تاغار ياماقلىق، يامان كىشى دىماغلىق.

△ alɛmmi su basip' k'ɛtsɛ, ɸrdɸkk'y t'ɸʃy jɸlymɛjdu.

ئالەمنى سۇ بېسىپ كەتسە، ئۆردەكنىڭ تۆشى ھۆل بولمايدۇ.

△ ajmaqq'i begi bilɛn, q'at'unnu eri bilɛn.

ئايماقنى بېگى بىلەن، خوتۇننى ئېرى بىلەن.

△ ɛrgɛ bɛrsɛm q'atʃ'asɛn, elli tʃ'iwilliʁini atʃ'asɛn.

ئەرگە بەرسەم قاچىسەن، خەقنىڭ پاشىلىقىنى ئاچىسەن.

△ namaz ɸt'ɸgɸn iʃi joq' k'iʃi, orozo t'utq'an aʃi joq' k'iʃi.

ناماز ئۆتىگەن ئىشى يوق كىشى، روزا تۇتقان ئېشى يوق كىشى.

△ t'ilimmi q'isuqt'uʁu, sejitt'i k'itʃ'ikt'igi.

تىلىمنىڭ قىسقىلىقى سېيىت (بالىسىنىڭ ئىسمى) نىڭ كىچىكلىكى.

△ uʃʃaq' t'alli t'erip' bolmas,
q'att'iq' k'ɸnny ɛgip' bolmas.

ئۇششاق تالنى تېرىپ بولماس.
قاتتىق كۆڭنى ئېگىپ بولماس.
(تېپىشماق — يۇلتۇز ۋە بۇلۇت)

△ uzun ʃuruq‘, k‘ϕlϕgϕsy joq‘.

ئۇزۇن شورۇق كۆلەڭگىسى يوق.
(تېپىشماق — يول)

△ salammi sap‘i, imanni q‘ap‘i, ɛtt‘ɛjat‘unu jan jiʁatʃ‘i.

سالامنىڭ سېپى، ئىماننىڭ قېپى، ئەتتەھىياتۇنىڭ يان ياغىچى.
(تېپىشماق — قول، ئېغىز، پۇت)

△ q‘ulaʁi q‘uruʁunu q‘aʃida, ytʃ‘ȳ(j)si q‘ursaʁini t‘aʃida.

قۇلىقى قۇيرۇغىنىڭ قېشىدا، ئۇچىيى قورسىقىنىڭ تېشىدا.
(تېپىشماق — راۋاب)

△ k‘ϕk‘ ujum k‘ϕgϕndϕ tʃ‘oŋujadu.

كۆك ئۇيۇم كۆكەندە چوڭىيىدۇ.
(تېپىشماق — قوغۇن)

△ ɦawa atʃ‘uq‘, julduz tʃ‘atʃ‘uq‘.

ھاۋا ئوچۇق، يۇلتۇز چېچىق.
(تېپىشماق — ئۇماچ ۋە ئۇستىدىكى جىگدە)

△ lopp‘os, ojnudun q‘opp‘os.

لوپپاس، ئورنىدىن قوپماس.
(تېپىشماق — تونۇر، مىرەندىن خاتىرىلەنگەن)

△ q'ij baʃida q'izil ʁojos.

قىر بېشىدا قىزىل غوراز.

(تېپپىشماق — يېڭى چىققان ئاي، مىرەندىن خاتىرىلەنگەن)

△ anammima t'uʁulʁan jeri ʃūt'aŋ.

ئانامنىڭمۇ تۇغۇلغان يېرى شوتاڭ (يەر ئىسمى).

△ atʃ'inip' itʃ'almajsilɛ̄(r)

مەززە قىلىپ ئىچەلمەيسلەر.

△ at'aŋizʁa χat' jazip' t'urʁuluq'siz?

دادىڭىزغا خەت يېزىپ تۇرىدىغانسىز؟

△ at'amalā(r) q'aʃiʁa barip' k'elɛdimɛn.

دادامىلارنىڭ قېشىغا بېرىپ كېلىمەن.

△ baʃim aʁirt'ip' t'uradu bygyn.

بۈگۈن بېشىم ئاغرىپ تۇرىدۇ.

△ bizzi ɛʃɛkk'i nɛ̄gɛ baʁlap' q'ojduŋ.

بىزنىڭ ئېشەكنى نەگە باغلاپ قويدۇڭ؟

△ bizzi ajalli oʁut'up' - oʁut'upt'a t'uradu.

بىزنىڭ ئايال هوٚ بولۇپ - هوٚ بولۇپلا تۇرىدۇ.

△ biz ʃonuŋ bilɛn t'ygydimik'in dɛpt'iwiz.

بىز شۇنىڭ بىلەن تۈگىدىمىكىن، دەپتىمىز.

△ χijaliŋŋa nɛmɛnɛ k'ɛtʃ'ti

خىيالىڭغا نېمە كەلدى؟

△ ilgiri ysyp'p'y ọt'oq' q'ilʁan dẓajnini bilɛmisɛn?

ئىلگىرى يۇسۇپنىڭ ئوتاق قىلغان جايىنى بىلەمسەن؟

△ dzaniŋŋi tʃ'iq'aramɛn, jaʁliʁ bilɛn tʃ'øgynny t'utq'aniŋŋa.

ياغلىق بىلەن چۈگۈننى تۇتقىنىڭ ئۇچۇن جېنىڭنى چىقىرىمەن!

△ dzawaʁajim tʃ'awurt'up' q'alipt'u.

جاۋغىيىم چاۋۇرۇپ قاپتۇ.

△ k'esɛlim ɛrdɛmʃip' q'aldi.

كېسىلىم كۈچىيىپ قالدى.

△ k'øntʃ'i bina bo(l)ʁonda meni nobɛr ʁaq'tim idi.

كۈنچى بىنا بولغاندا نوبەر (ياش) ۋاقتىم ئىدى.

△ ma ɛʃɛkk'i k'øt'ørsøŋ maŋŋa bodolʁo k'elɛsɛn dedim.

مۇنۇ ئېشەكنى كۆتۈرسەڭ، ماڭا تاقابىل كېلەلەيسەن، دېدىم،

△ muntʃ'ɛlik'ma q'ilip' q'ojmoso bolmojdu.

مۇنچىلىكمۇ قىلىپ قويمىسا بولمايدۇ.

△ nemiq'ap' q'alipt'u.

نەملىشىپ قاپتۇ.

△ tʃ'ap'aniŋŋi jɛŋlɛn.

چاپىنىڭنىڭ يېڭىنى ساپ.

△ sup'arani gøwyp' q'oj.

سۇپىرىنى قېقىپ قوي.

△ siz andaʁ - mundaʁ q'ilʁutʃ'ɛŋizzɛ u jet'ip' k'elɛdu.

سىز ئانداق ـ مۇنداق قىلغۇچىلىك ئۇ يېتىپ كېلىدۇ.

△t'iʃt'ɛri q'almaʁan, gep'i salp'a tʃ'iq'adu.

چىشلىرى قالمىغان، گېپى كەمتۈك چىقىدۇ.

△ t'oqq'uz at'aʁa urwajdi.

توققۇز ئاتىغا يۈز تۇتتى.

△ t'ynȳ(gy)nma aq'ɛlli juz baliʁ idi.

تۈنۈگۈنمۇ كەم دېگەندە يۈز بېلىق ئىدى.

△ utʃ'up' ϕtsϕ ϕtk'ylykt'u, bij j'ɛ̄gɛ t'yʃ-k'ynyny k'ϕrmϕdyk'.

ئۇچۇپ ئۆتسە ئۆتىدىغاندۇ، بىر يەرگە چۈشكىنىنى كۆرمىدۇق.

△ ɦɛj, maŋ, inɛŋ t'ānda t'uradu.

ھەي، ماڭ، ئاپاڭ ئاۋۇ يەردە تۇرىدۇ.

△ q'atʃ'an q'ojup' berɛtʃ'i bolso, alip'q'alarsilɛ̄(r).

قاچان قويۇپ بېرىدىغان بولسا، ئېلىپ قالارسىلەر.

△ ϕtʃ'ɛʃmɛŋlā(r) meniŋ bilɛn.

مېنىڭ بىلەن ئۆچەشمەڭلار.

△ ϕzyny ϕzy azʁuruwat'adu.

ئۆزىنى ئۆزى ئازدۇرۇۋاتىدۇ.

خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار

(1956 - يىل 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېرىيىدە ئابابەكرى نىيازدىن خاتىرىلەنگەن)

bir p‘adiʃaniŋ ytʃ‘ wiziri bejk‘ɛn. p‘adiʃa ytʃ‘ wizirimni sorap‘ baq‘aj dɛp‘ aldiʁa q‘at‘ā(r) olt‘ū(r)ʁuzdi. p‘adiʃa t‘urup‘ mandaʁ bāla t‘orusq‘a q‘arap‘, tʃiq‘ t‘ɛp‘ k‘ij dıdi. ɦeliq‘i wizir jugū(ru)p‘ t‘alaʁa tʃ‘iχti. t‘alada ap‘t‘ap‘liq‘ uq‘ū(r)q‘a bir jaliŋatʃ‘ olt‘urapt‘ik‘ɛn, ij wizir nɛ̄gɛ barisɛ(n) dıdi. ɦeliq‘i wizir «tʃ‘iq‘ t‘ɛp‘ k‘ijgin, dıdi.» dıbdi, nımigɛ q‘ā(r)lap‘ dIdi, dIbdi, bāla t‘orusq‘a q‘ā(r)lap‘, dıdi. ɦeliq‘i jaliŋatʃ‘ «χārɛt‘ ɛk‘ijgin» dıdi. ɦeliq‘i wizir tʃ‘iq‘ip‘ χārɛt‘ni elip‘ k‘ijdi. ɦeliqi jaliŋatʃ‘ «ij χārɛt‘ nɛ̄gɛ barisɛ(n) dɛp‘ sō(r)di. χārɛt‘ p‘adiʃa q‘itʃ‘irimiʃ dıdi. jaliŋatʃ‘: «sɛn k‘irip, ϕjnyŋ wasisi tʃ‘y(ʃy)p‘ k‘ɛtk‘ɛn oχʃajt‘u, gɛp‘ q‘ilmaj ʃuni q‘eχip‘ bırip‘ tʃ‘iq‘saŋ p‘adiʃa gɛp‘ sō(r)majt‘u» dıdi. χārɛt‘ k‘ijip‘ gɛp‘ sō(r)maj wasini q‘eχip‘ bırip‘ gɛp‘

q'ilmaj tʃik'ɛtt'i. jini bir wizirni t'amʁa bij q'ā(r)lap' «tʃiq', t'ɛp' kijgin» dıdi. ɦeliq'i jaliŋatʃ' t'urup' «ij wizir nɛ̄gɛ barisɛ̄(n)» dɛp' sō(r)di. wizir t'urup' «p'adiʃa tʃ'iq', t'ɛp' k'ijgin dıdi» dıdi. nımige q'ā(r)lap', dıdi. «t'amʁa q'ā(r)lap'» dɛp' dʐuwap' bɛ̄(r)di. ɦazir bir sugaʁtʃ'i ɛkijgin, dıdi. wizir sugaʁtʃ'ini elip' k'iribdi, ɦɛj sugaʁtʃ'i nɛ̄gɛ barisɛ̄(n) dɛp' sō(r)di. sugaʁtʃ'i: «p'adiʃa q'itʃiript'imiʃ» dıdi. sɛn ɦalga lajni ɪtip' gɛp' q'ilmaj k'irip', sugaʁ tʃ'y(ʃy)p' k'ɛtk'ɛn oχʃajt'u, ʃuni sugap birip' tʃ'iq', p'adiʃa sɛndin gɛ̄p' sō(r)majt'u, dıdi. jana bir wizirgɛ saq'ilini bir silidi, beʃini bir silidi, tʃ'iq', t'ɛp' k'ijgin, dıdi. wizir jugrup' t'alaʁa tʃ'iq'ti. ɦeliq'i jalıŋatʃ', «ɦɛj wizir nɛ̄gɛ barisɛ̄(n) dɛp' sō(r)di. wizir t'urup' ejtt'ik'i, p'adiʃa tʃ'iq', t'ɛp' k'ijgin, dıdi. jaliŋatʃ' nımigɛ q'ā(r)lap', dɛp' sō(r)di. saq'ilini bir silidi, beʃini bir silidi, dıdi, ɦeliqi wizir. sɛn tʃ'iq'ip' saqili q'ara, beʃiniŋ t'yk'i aq' ɛdɛmdin bijni ɛk'irgin, dıdi. ɦeliq'i wizir tʃ'ā(r)suniŋ itʃ'ini jugurup' ist'ɛp' k'ılitt'i, bir k'otʃ'idin bir ɛdɛm tʃ'iqt'i. ol ɛdɛmniŋ utʃ'us(i)t'a ʃyk' jydyglyg, q'olida ɦasa, pātʃ'iq'ida tʃ'ūruq'. q'ā(r)lisa u ɛdɛm saq'ili q'ara beʃiniŋ

t'yk'i aq' ɛdɛmk'ɛn. ij ɛdɛm, sizni p'adiʃa q'itʃ'irit'u, dɛp', ɦeliqi ɛdɛmni elip' k'ɛldi. jaliŋatʃ' sō(r)dik'i, ij ɛdɛm siz nɛ̄gɛ barisiz? p'adiʃa q'itʃiriptimiʃ, dɛp' dzuwap' bɛ̄(r)di. siz q'ō(r)q'maŋ, p'adiʃa sizdin gɛp' sorutu: sizniŋ saq'iliŋiz q'arik'ɛn, beʃiŋizniŋ t'yk'i aqk'ɛn: sɛwɛp'nımɛ dɛp', saq'ilimdin beʃimniŋ t'yk'i jigi(r)m(i) bɛʃ jaʃ tʃ'oŋ, dɛŋ, dıdi. ɦeliq'i ɛdɛm ɛssalamu ɛlɛjk'um, p'adiʃaji alɛm dɛp' p'adiʃaniŋ aldiʁa k'ijdi. p'adiʃa t'urup' ejttik'i, ij ɛdɛm sizniŋ beʃiŋizniŋ t'yk'i aqk'ɛn; bu saq'iliŋiz q'arik'ɛn, sɛwɛp' nımɛ dɛp' sō(r)di. ɦeliq'i ɛdɛm dıdik'i, saq'ilimdin beʃimniŋ t'yk'i jigi(r)m(ɛ)bɛʃ jaʃ tʃ'oŋ. sɛwɛp' nımɛ dɛp' padiʃa jana sō(r)di. ɦeliq'i ɛdɛm anamdin t'uʁulʁan waq'timda beʃimniŋ t'yk'i bilɛn tu'ʁuluptimɛnk'ɛn, jana jigi(r)m(ɛ)bɛʃ jaʃq'a k'ijgɛn waq'timda saq'ilim aq'irit'u dɛp' ɦeliq'i ɛdɛm tʃ'i(q'ip)k'ɛtti. p'adiʃa ejtt'iki, ij wizirlā(r)saŋa buni k'im ygyt'yp' q'ojdi? dıbdi, wizirla(r) dıdik'i yzymiz bildyk'. ij wizir sɛn mıniŋ dilimdik'i iʃni q'ajdaʁ bilisɛ̄(n), dɛp' sijasɛt q'ibdi, wizirlā(r) t'urup' ejtti: t'alada bir jaliŋatʃ' olt'urut'u, ʃu ygyt'yp' q'ojdi. p'adiʃa dıdık'i, ɦazir jaliŋatʃ'ni elip' ɛkijgin,

dɛp‘ ɛmir qildi. wizir jugrup‘ jaliŋatʃ‘niŋ qe‘ʃ(i)q‘a tʃ‘iqt‘i. ij ɛdɛm sıni p‘adiʃa q‘itʃq‘irit‘u, dıdi. q‘ajdaʁ q‘i(li)tk‘ɛn p‘adiʃa mıni, mıniŋ q‘uŋamda t‘ambal bō(l)musa, utʃ‘amda k‘ɸŋlɛk‘ bō(l)musa, mɛn jaliŋatʃ‘ p‘adiʃaniŋ jeniʁa k‘ijmɛjtmɛn, dıdi. wizir k‘irip‘ p‘adiʃaʁa aŋlatt‘i. p‘adiʃaʁa aŋlitibdi, p‘adiʃa ij wizir, ʁɛzinigɛ k‘irip‘ igin ɛtʃ‘iq‘ip‘ k‘ijgyzyp‘ ɛk‘ijgin, dɛp‘ ɛmir q‘ildi. wizirlā(r) ʁɛzinigɛ k‘irip‘ birsi aldi alt‘un nɛ‘lɛj yt‘ɛk‘, birsi aldi q‘oluʁa alt‘un t‘adʐ, bijsi aldi jaχʃi bir t‘on, birsi aldi q‘oluʁa alt‘un k‘ɛmɛr, ɛtʃ‘iq‘ip‘ jaliŋatʃq‘a k‘ygyzdi, jaliŋatʃ‘ p‘adiʃa sypɛtt‘ɛ bir jigit boldi. p‘adiʃaniŋ q‘eʃ(i)q‘a k‘irdi. ɛssilamu ɛlɛjkym, ij p‘adiʃaji alɛm, wa ɛlɛjk‘ym ɛssalam, ij adɛm siz nɛ̄din dɛp‘ sō(r)di. ɦeliq‘i jigit‘ dıdiki, mɛn muʃu ʃɛhɛrdin. siz k‘imniŋ balisiʔ dɛp‘ sō(r)di. mɛn p‘alani bij bajniŋ balist‘im, biz ytʃ‘ɛ‘jlɛ(n) bij t‘uqq‘andyk‘, jıgili joq‘, k‘ijgili joq‘, bir ak‘am ʁora jıgili berip ʁoruʁa q‘ej(i)lip‘ ɸlɛp‘ q‘ā(l)ʁan, bir ak‘am yʐmɛ jıgili berip‘ yʐmigɛ q‘ej(i)lip‘ ɸlɛp‘ q‘ā(l)ʁan, mɛn isliniŋ apt‘apliq‘ oq‘ū(r)da olt‘urubdim dıdi. siz t‘alada olt‘urup‘ mıniŋ dilimdik‘i iʃni q‘ajdaʁ bildiŋiz, dɛp‘ sō(r)di. bāla

torusq'a q'ā(r)lap' tʃ'iq', t'ɛp' k'ijgin dɛbdi, wasisi tʃ'y(ʃy)p' k'ɛtk'ɛn tʃ'aʁwā(r) χārɛt ɛk'ijgin dɛbdim, jana bir wizir t'amʁa q'a(r)lap' tʃ'iq' t'ɛp' k'ijgin dɛbdi, t'amniŋ suwiq'i tʃ'y(ʃy)p' k'ɛtk'ɛngɛ oχʃajt'u, bir suwaʁtʃ'i ɛk'ijgin dɛbdim, jana bir wizir beʃ(i)ni bir silidi, saq'ilini bir silidi, tʃ'iq' t'ɛp' k'ijgin dɛbdi, beʃ(i)niŋ t'yk'i aq, saq'ili q'ara bir adɛm ɛk'ijgin dıdim. p'adiʃa t'urup' dıdi: sɛn najiti eq'illiʁ adɛmk'ɛn,dɛp' ytʃ' wizirniŋ ō(r)nuʁa ɦeliq'i jaliŋatʃ'ni wizir q'ildi. ij wizir sizniŋ et'iŋiz nımɛ dɛp' sō(r)di. miniŋ etim ajas dıdi. wizir bilɛn p'adiʃa bɛʃ - on k'yn bir ɸjdɛ olt'ū(r)di. wizir t'urup' dıdik'i, ij p'adiʃaji alɛm, islɛ jezidik'i ɸ̄(j)gɛ tʃ'iq'ip' bō(l)ʁutʃ'ilɛkk'i bir χot'un ɛp' bɛ̄(r)sɛk' bolamt'ik'i dibdi, p'adiʃa ejtt'iki, najiti jaχʃi bolut'u. wizir bir k'ynlɛ̄(r)dɛ jolʁa tʃ'iq'ti. bir adɛmniŋ ā(r)q'is(i)t'in jɛtt'i. ij ak'a nɛ̄gɛ barisiz dɛp' sō(r)di. ɦeliqi adem ɸ̄(i)gɛ baritmɛ(n) dıdi. billɛ k'ıtili ak'a dɛp' billɛ maŋdi. bir jɛ̄(r)gɛ berip' ak'a bir t'aj - t'ɸk'yn t'ut'up' minip k'ɛtsɛk' dıdi. ɦeliq'i adɛm dıdi: bijɛdɛ igɛ̄(r), jygɛn bō(l)musa ɛlliniŋ k'ɸndɛ̄(r)migɛn t'ejini q'ajdā(ʁ) minip' k'ıt'isɛ(n)? jɛnɛ bir jɛ̄(r)gɛ

bā(r)di, ɦeliq'i wizir t'urup' ejtt'i: ak'a, mijɛ̄(r)gɛ bir k'ɛwryk' se(li)p' q'(oj)ap' k'ɛtsɛk', dıdi. ɦeliq'i adɛm didi: ja bıjɛdɛ tʃ'ot' bō(l)musa, ja k'ɛ̄k'ɛ bō(l)musa, jɛ jeq'inda diraχ bō(l)musa, bijɛgɛ q'ajda(ʁ) k'ɛwryk' se(li)p' q'(oj)ap' k'ıtisɛ(n), dıdi. jɛnɛ bir jɛ̄(r)gɛ bā(r)di. ak'a ɸjyŋizniŋ dımi bā(r)ma? – dɛp' sō(r)di. ɦeliqi adɛm dıdik'i, ɦoj, bu dımi joq' ɸjmu bā(r)mik'in, didi. jɛnɛ bij jɛ̄(r)gɛ bā(r)di. ak'a ɸjiŋizniŋ tʃ'iriq'i bā(r)ma dɛp' sō(r)di. tʃ'iriq'i joq' ɸjmu bā(r)mik'ɛna, dɛp' najit'i atʃtʃ'iʁlidi. ɦelıq'i adɛm ɸjgɛ bā(r)di. unuŋ najit'i tʃ'irajliʁ bir q'izi bejdi. q'izi sō(r)dik'i, ij dada ɦɛr dajimda bij jɛ̄(r)gɛ bā(r)sila tʃ'irajliʁ kı'litt'ilɛ, bu nowɛtt'ɛ najit'i atʃtʃ'iʁlap' kı(li)pla, bi(j)k'(i)ʃi bilɛn birnımɛ dij(i)ʃip' q'allimik'i dɛp' sō(r)di. dadisi dıdi: bir jɛ̄(r)gɛ k'ɛ̄(l)sɛm, bir oʁri ā(r)q'amdin jɛtt'i. dɛp' wizirniŋ q'ilʁanlirini q'iziʁa dɛbdi, qizi t'urup', ɦa, dada ʃunuŋʁimu atʃtʃ'iʁlap'la, t'aj – t'yk'yn t'ut'up' minip k'ɛtsɛk', dıgini birdin ɦasa elip' t'ej(i)nip' k'ɛtsɛk' dıgini, k'ɛwryk' se(li)p' q'ojsaq' dıgini, siz joʁank'ɛn, mɛn k'itʃ'ikk'ɛn, mɛn jydywalaj digini, ɸjyŋizniŋ dımi bā(r)mu dıgini, jaman sıgiŋiz bā(r)mu, digini,

ϕjyŋizniŋ tʃ'iriqi bā(r)mu, dıgini tʃ'irajliʁ q'iziŋiz bā(r)mu, dıgini, dada dıdi. dadisi gɛp' q'ilmaj k'irip' ϕjdɛ jatt'i. ɦeliq'i qizbaliniŋ bir danɛ dıdik'i bejdi, dıdɛk' bilɛn billɛ jaʁ, goʃ bilɛn jaχʃi bir k'ϕmɛtʃ'ni saldi. k'ϕmɛtʃ'ni ɛ(li)p' q'(oj)ap' bir q'azan tʃ'ϕtʃ'yrini ɛtt'i. ras bij ajaqq'a jyz jeʁidin, tʃ'ϕp'liridin ûssup' bir nanni jep'ip, k'ϕmɛtʃ'ni dost'uʁanʁa jϕ̄(r)gɛp', ij dıdɛk', ā jɛ̄(r)dɛ bir adɛm jetip' q'e(li)pt'u, ap'ir(ip)p'ırip' k'ılɛmsɛ(n) dıbdi, ap'ir(ip)p'ırip' k'ilɛj dıdi. gɛp' sō(r)musa gɛp' q'ilmaj bırip' k'ɛ̄(l)gin, nımɛ dɛp', iwɛtt'i dɛp sō(r)sa, ɦawa manam, julduz ʁɛliwɛ, aj p'yt'yn dɛp' bɛ̄(r)gin, dıdi. bilɛmsɛ(n) dibdi, bylytmɛ(n) dıdi. dɛp' baqq'ina q'eni dıbdi, sajiq'i gɛp'lini dıdi. ɦɛ, maŋ, dɛp' dıdɛk'ni jolʁa saldi. dıdɛk' aʃni, k'ϕmɛtʃ'ni k'ϕt'yrɛp' bir jɛ̄(r)gɛ beribdi, dıdɛkniŋ bir adiʃi uʃridi. ɦoj dıdɛk', sıniŋ mɛndin bilɛk' bir nɛ̄(r)sɛŋ bā(r)ʁa oχʃajt'u, dɛp' k'alliʁa ikk'i ɦapp'a, q'oŋʁa ikk'i p'aʃp'a bilɛn urdi. k'ϕmɛtʃ'niŋ p'utʃ'uq'ini jiwaldi, aʃniŋ jyz jeʁini, tʃ'ϕp'ini itʃ'iwaldi. p'utʃ'uq' k'ϕmɛʃ'ni, sujuq' aʃni k'ϕt'yrɛp' wizirniŋ q'eʃ(i)q'a bā(r)di. ɦɛj ak'a, χenim sizgɛ muʃuni iwɛt'ibdi.

ɦɛ̈, ɛk'ılıŋ, xeniŋiz nımidɛp' iwɛt'ti? dıdɛk t'urup' dıdik'i, ɦawa manam, julduz ʁɛliwɛ, aj p'ayt'yn dɛp' iwɛtt'i. χeniŋizʁa iwɛtk'ili ɦeʃ nɛ̄(r)sɛm joq', aʃu sϕgɛtt'in biɾ siq'im ʃiwiq' ɛk'iliŋ dıdi. dıdɛk' berip' bir siq'im ʃiwiq'ni elip' k'ɛldi. dost'uʁanʁa jϕ̄(r)gɛp', χeniŋiz gɛp' q'ilmisa, gɛp' q'ilmaj ϕ̄(j)gɛ ɛk'irip' q'ojaŋ, dost'uʁanni nımidɛp' bɛ̄(r)di, dısɛ, ɦawa otʃ'uq', julduz tʃ'otʃ'uq', aj p'utʃ'uq' dɛp' bɛ̄(r)di, dɛŋ dıdi. ɦoj dıdɛk, sɛn k'ϕmɛtʃ'niŋ p'utʃ'uq'ini, aʃniŋ jyz jeʁi bilɛn tʃ'ϕp'ini nɛ̄gɛ bɛ̄(r)diŋ, dɛp' dost'uʁandiki ʃiwiq'ni elip' ɦeliq'i dıdɛk'ni ū(r)di. dadisi uχluʁan jɛ̄(r)din q'op'ap' aritʃ'iliwatt'i. u wiziɾ jenip' ʃɛ̄(r)gɛ k'i(ri)p' k'ɛtt'i. p'adiʃa t'urup' ejtt'ik'i, ij wizir nɛgɛ bā(r)diŋiz? wiziɾ: siligɛ χot'un gɛp'lɛʃk'ili beribdim, dıdi. mɛn bō(l)sam bir k'att'a p'adiʃa bō(l)sam, siz bō(l)siŋiz ytʃ' wizirniŋ ō(r)nuʁa bō(l)ʁan, bir wizir bō(l)siŋiz, mıniŋ at' – āwujumni buzup' p'ijadɛ tʃ'iq'ip'siz, bunuŋ bijni ɦɛrgiz andā(ʁ) iʃni q'ilmaŋ, dıdi. jana bɛʃ – on k'yn ϕtt'i, wizir t'urup' χot'unni bir gɛp'liʃip' k'ijsɛm bolamt'ik'i dıdi. p'adiʃa, t'oχt'aŋ, dɛp' yzi minit'q'an jaχʃi at'ni t'oq'up'

bɛ̄(r)di. wizir atq'a minip' q'izniŋ q'eʃ(i)q'a tʃ'iq'ip' t'ojluq'ni ytʃ' danɛ goɦɛrgɛ gɛp'liʃip' k'ijdi. p'adiʃa ejtt'i, ij wizir tʃ'iq'ip' k'ɛldiŋizmuʔ waj tʃ'iq'ip' k'ɛldim. ij wizir at' jaχʃi, abdan at'mik'ɛnʔ wizir: waj p'adiʃaji alɛm, najit'i jaχʃi, bılɛn atk'ɛn, ʃuʁunisi, bir k'ala imip' semmidik'i dɛjtmɛ(n) dıdi. p'adiʃa ejtt'i: ɦazir at'ni ā(l)ʁan adɛmni q'itʃ'irip' elip' k'ijgin, dıdi. u at'ni ā(l)ʁan ɛdɛm k'ɛldi. ij adɛm, at'ni q'ajdā(ʁ) beq'ibdiŋiz dıdi. ol adɛm ejtt'ik'i, waj p'adiʃaji alɛm, bu at'niŋ anisi ɸlɛp' q'elip', bir zat'liʁ k'alimiz bejdi, ʃuni imit'ip' beq'ibdyk', dıdi. p'adiʃa ejtt'i, ij wizir bunuŋ k'ala ɛmgin(i)ni q'ajda(ʁ) byldyŋ, dıdi. wizir ejtt'i: ij p'adiʃaji alɛm, sudin tʃ'iq'ip' bolap' ā(r)q'a p'ātʃ'iq'ini silk'ijtk'ɛn, ʃuŋa k'ala imip' semmidik'i dıdim. p'adiʃa mijɛgɛ nan ɛtʃ'iqiŋlā(r) dıdi. nanni jɛp' olt'urup' wizir: ij p'adiʃaji alɛm, islɛ bir nawajniŋ balisimidilik'in dıdi. eʁizdin tʃ'iq'ā(r) ɦaman p'adiʃa ɦazir anamni q'itʃ'(i)riŋlā(r) dıdi. anisi jıt'ip' k'ɛldi. p'adiʃa: ij ana! mɛn k'imniŋ balisi, dıdi. anisi: waj balam, siz mıniŋ balam, dadiŋiz p'alani p'adiʃa dıdi. p'adiʃa rasti'ŋizni dɛŋ, mɛn sizni ɸlt'rytmɛ̄(n), dıdi. anisi

waj balam, mɛn p'adiʃadin bir k'am q'ex danɛ q'iz t'uqq'an, jana eʁi(r) q'att'im, p'adiʃa iʃk'arʁa maŋdi, ɛmdi sɛn q'iz t'uʁsaŋ, yzɛŋnimu k'ɸmytmɛ(n), balaŋnimu k'ɸmytmɛ(n) dɛp' ɛmir q'ilʁan. p'adiʃa iʃk'ardin k'ɛ̄(l)gytʃ'ɛ q'iz t'uʁdum, aʁiz(i)ʁa ɛmtʃ'ɛk' sā(l)maj bazā(r)niŋ itʃ'ini baχsam, bir nawajniŋ χot'(u)ni oʁal tuʁupt'u. ʃunuŋʁa t'ɪgiʃip' baqq'an. sizniŋ ɛsli t'ɸrɛlgɛn jɪriŋiz nawajniŋ balisi, aʁziŋizʁa ɛmtʃ'ɛk' selip' baqq'an aniŋiz mɛn, dadiŋiz p'alantʃ'i p'adiʃa, dɪdi. p'adiʃa ejtt'i: ij wizir, mɪniŋ nawajniŋ balisiliq'imni q'ajdaʁ bildiŋ dɪdi. wizir ejtt'i: ij p'adiʃaji alɛm, nanniŋ oŋ jyzigɛ bij, t'ɛt'ȳ(r) jyzigɛ bij q'ā(r)lap' beqip' jɛjtlik'ɛn, ʃuŋa nawajniŋ balisimik'in dɛbdim dɪdi. bɛʃ – on k'yn ɸtt'i. wizir: ij p'adiʃaji alɛm, χot'unni ɛk'ɛ(l)sɛk' bolamt'ik'i, dɪdi. p'adiʃa: jaχʃi bolut'u, dɛp' ʁɛzinidin ytʃ danɛ goɦɛr ɛpp'ɛ̄(r)di. p'adiʃa: ij wizir goɦɛr jaχʃimik'ɛn dɪdi. wizir waj p'adiʃaji alɛm, najiti jaχʃi, bilɛn goɦɛrk'ɛn, muʃu bijsiniŋ itʃ'idɛ bij dʐandā(r) bā(r)mik'i dɛjtmɛ(n) dɪdi. p'adiʃa goɦɛrni tʃ'eq'iŋlā(r) dɪdi. wizir: ij p'adiʃaji alɛm, goɦɛrni tʃ'aq'misaq', bir goɦɛr dɪgɛn bir ʃɛɦɛrniŋ baɦasi, dɪdi. p'adiʃa: jaq',

tʃ'eq'iŋlā(r) dıdi. goɦɛrni tʃ'aqt'i. itʃ'idin bir danɛ q'urut' k'ɸk' majsa tʃ'iʃlɛglig tʃ'iqt'i. p'adiʃa: ij wizir, ja dɛzi bō(l)musa, ja tʃ'ek'i bō(l)musa, bunuŋ itʃ'idɛ dẓandā(r) bā(r)liq'ini q'ajda(ʁ) byldyŋ, dıdi. q'olamʁa issiʁ urunubdi, ʃuŋa dẓandā(r) bā(r)mik'i dıbdim dıdi. p'adiʃa bılɛk' jɛnɛ bir goɦɛr e(li)p' bɛ̄(r)di. p'adiʃa: ij wizir, χot'unni ɛk'ilɛmsiz, dıdi. wizir: ɛk'ilɛj dıdi. p'adiʃa: ɛmisɛ. χot'unni ɛk'iliŋ, ıginma k'ijmysyn, jaliŋatʃ'ma k'ɛ̄(l)misyn, p'ijadima maŋmisun, ulaqq'ima minmisyn, syk'igima tʃ'iq'misun, p'alt'ukt'ima t'ū(r)misun dıdi. wizir jaχʃi bolut'u dɛp' q'assap' baziriʁa bā(r)di, bɛʃ - t'ɸt' q'ojnuŋ t'aʃ ıt'ini sojdā(r)di, sɛjp'uŋ q'eʃ(i)q'a bā(r)di, ytʃ' - t'ɸt' jɛ̄(r)din q'adap' bij tʃ'ap'an t'ɛjjā(r) q'ildi. χārɛt' q'eʃ(i)q'a bā(r)di, bir p'ɛlt'ɛŋni t'ɛjjā(r) q'ildi. q'izniŋk'idɛ bā(r)di, q'izniŋ itʃ'igɛ ɦɛr t'yrlyg ıgin - ajaʁlā(r) k'ijgyzdi, t'eʃ(i)q'a goʃ tʃ'ap'anni k'ijgyzdi. q'izni p'ɛlt'ɛŋgɛ aldi, wizir ikk'i t'ırɛpt'in t'ut'up' k'ɸt'ɛ̄(r)di. ap'irip' p'adiʃaniŋ p'alt'uk'is(i)t'a q'ojdi. p'adiʃa ʃundaʁ q'ā(r)lidi, q'epq'izil goʃ k'ɸrɛndi, jana bir q'ā(r) lidi ɦɛr q'isma ıgin bilɛn k'ɸrɛndi, jana bir

q‘ā(r)lidi, ja syk‘ygɛ tʃ‘iqmapt‘u, ja p‘ut‘i p‘alt‘ukt‘a t‘ū(r)mapt‘u. ʃuni k‘ф(r)di. wizir q‘izni p‘adiʃaʁa nik‘a q‘ildi, ulā(r) boluʃap ʃu фjdɛ. q‘aldi.

× × ×

paltuk — تاپسا.

sykɛ — سۇپا.

pɛltɛŋ — بەلدىك.

خوتەن ئېلچى ناھىيە ئاقتاش رايونى، سەيدى مەممەت (ياغ) دىن خاتىرىلەنگەن قوشاقلار:

1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

фst‘ɛŋ bojida k‘āt‘u,
ajimχan dut‘ā(r) tʃ‘āt‘u. (<tʃ‘alit‘u)
ajimχan dut‘ā(r) tʃ‘ā(l)sa,
jaʃ ballā(r) ɦɛj(r)an q‘at‘u (<q‘alit‘u).

mɛn bu jɛ̄(r)gɛ k‘ɛlmɛjttim,
baʃlap‘ k‘ɛ(l)gɛn ʃul jaɼim,
aʃiq‘ bilɛn mɛʃuq‘ni,
aɼiwɛtk‘ɛn xudajim.

bɛʃ - alt‘ɛ zaman boldi,
alɛm tʃ‘ф̄(r)gilɛj dɛjt‘u.

jyrɛkt'ik'i zɛrdap su,
q'anʁa ,φ̄(r)gilɛj dɛjt'u.

φst'ɛŋ beʃ(i)t'in ʃaχ k'ɛssɛm,
sajliʁili bā(r)ʁum joq'.
ot' k'ɛtsun ʃu mɛllɛŋgɛ,
ojniʁili jarim joq'.

bir baqq'a anā(r) saldim,
bir baqq'a jalaŋ t'āʁatʃ'.
tʃ'φ̄(r)gylyp' k'ɪt'ɛlmijsɛn,
k'φŋlyŋni eliwalʁatʃ'.

sɪniŋ mɛna, sɪniŋ mɛn,
sɪniŋ ɛmɛs k'imniŋ mɛn.
ʃɛɦidanɛ χot'ɛndɛ,
set'iwalʁan q'uluŋmɛn.

iʃik' aldi julʁunluq',
tʃ'φrisi q'izil gulluq'.
aʃina t'ut'aj dɪsɛm,
jandẓuq'umda bij p'ul joq'.

latʃ'in soqq'an t'oʃq'anniŋ,
dẓaŋgalda uwasi bā(r).

ҳot'ɛnlig jigit'lɛ̄(r)niŋ,
ʃu ʃɛ̄(hɛ)rdɛ nımɛsi bā(r).

anam mıni t'illajt'u,
beq'ip' ā(l)ʁan balis(i)t'ɛk'.
t'illap' bolap' aldajt'u,
jeŋi baʁniŋ almis(i)t'ɛk'.

maŋsaq' jollā(r) tʃ'amʁuluq',
tʃ'amʁuluqtʃ'ɛ maŋʁuluq'.
jeŋi t'utq'an jarimniŋ,
bij q'ā(r)liʃi jambuluq'.

t'ɛlp'ik'im sɛkk'iz t'ala,
t'ɸt'i ala, t'ɸt'i q'ara.
sɛkk'iz aj ot'uŋda k'ɸjsɛm,
bilmigɛn k'ɸŋli q'ara.

ojniʁili uz jaҳʃi,
t'eriľʁili muz jaҳʃi, (t'ejilʁili)
bolā(r) – bolmas ʃol jā(r)din,
jandʑuqt'ik'i p'ul jaҳʃı.

aq' tʃ'ɛk'mɛn, q'izil tʃ'ɛk'mɛn,
jɛŋdɛ(<rɛŋdɛ) boriʁan(<bojiʁan) tʃ'ɛk'mɛn.

jaʃ ballidin bi χɛwɛ̄(r),
tʃ'ok'anlā(r) bolā(r) dɛtmɛn.

iʃ(i)k' ajliŋdin ϕtk'ɛngɛ,
k'ϕɪɛp' q'alit'u dɛmsɛn.
mɛndin baʃq'a jaɪi joq',
ϕlɛp' q'alit'u dɛmsɛn.

at'im atq'a oχʃajt'u,
jaɪim jatq'a oχʃajt'u,
jā(r)niŋ k'ϕŋli siŋājan,
jā(r) t'utq'anʁa oχʃajt'u.

1956 - يىل 10 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى خوتەن قارىقاشتا ئابدۇسايىت ۋە ئايۇپئاخۇن، مەمتئاخۇنلاردىن خاتىرىلەنگەن قوشاقلار:

iʃ(i)k'ajliŋʁa mɛn bā(r)dim,
sɛglɛɪiŋgɛ jalwā(r)dim,
tʃ'iqmajsɛ(n) t'ala - t'yzgɛ,
zɛp'iɪɛŋdɛj saʁā(r)dim.

aq' t'ɛlp'ɛk' q'aɪa t'ɛlpɛk',
mɛn k'ɛjsɛm jaɪaʃamt'u,

t‘aʃiliʁ ƙaɼamzadɛ,
jaɼimni t‘alaʃamt‘u?

eɼiq‘iŋʁa su k‘ɛldi,
azma – azma ʃā(r)q‘iɼap‘,
mɪniŋ jaɼim saj k‘ɛldi,
t‘olan ajdɛj p‘ā(r)q‘iɼap‘.

• t‘aʃiliʁ — ياقا يۇرتلۇق.
azma — شارقىراتما.
saj — ھېلى

eɼiq‘ beʃ(i)q‘a ϕj saldim,
itʃ‘i – t‘eʃ(i)ni suwatmaj
tʃ‘ok‘anlā(r) sϕjɛj dijt‘u,
aʁzi – beʃ(i)ni juwatmaj.

aq‘ q‘utʃq‘atʃ‘ q‘aɼa q‘utʃq‘atʃ‘,
aq‘ budajʁa t‘ojdaŋmu?
χot‘ɛnniŋ sɪtɛŋliri,
jaʃ balliʁa t‘ojdaŋmu?

mak‘uj ϕst‘ɛŋ bojida,
ynypt‘u ɛ̄(r)mɛn jap‘ilaq‘,

χot'ɛnni ist'isɛm joqt'uɾ,
mɪniŋ jaɾimdɛj jumulaq'.

ɸt'yk'ɛm majmaqq'a k'ɛtt'i,
sim bɛχīniŋ dɛ̄(r)digɛ.
on dzenimniŋ bijsi joq',
sɛn χenimniŋ dɛ̄(r)digɛ.

mɛn bazā(r)ʁa bā(r)misam,
ɦɛpt'idɛ k'ɛlmɛjt'u bazā(r).
sɛn χenimni k'ɸ̄(r)misɛm,
gelimdin ɸtmɛjt'u ʁiza.

q'ōʁun t'eridim t'oŋda,
sojma tʃ'yʃyt'u oŋda.
ojanni t'ola ojnap',
t'ambal q'ā(l)midi q'oŋda.

waj χenim mut' k'ɛtmisyn,
ɸgzɛŋgɛ ʃūt'uŋ jɛtmisyn.
sɛn yzɛŋ ɦajat' t'urup',
k'ɸjgɛnliɾim mut' k'ɛtmisyn.

mɛn bu joltʃ'ɛ maŋmajtt'im,
maŋsam ɦɛ(r) t'ɪrɛpt'ɛ jol.

dost'un t'olīk'εn dyʃmεn,
jā(r) yzεŋgε agā(h)bol.

a t'ıřεpt'ε bij tʃ'omtʃ'aq'.
ma t'ıřεpt'ε bij tʃ'omtʃ'aq',
ʃu k'εmdik'i sıt'εŋlε̄(r),
dεlgydε* q'ā(l)ʁan k'φk' q'omtʃ'aq'.

aq' sařajdin χot'un aldim,
osmisi ō(r)ʁaqtʃ'ε bā(r).
q'ejnat'am zε̄(r)dā(r) εdεm,
k'εtmini t'ā(r)ʁaqtʃ'ε bā(r).

φzi k'ε(l)syn dεmmit'u,
sφzi k'ε(l)syn dεmmit'u.
q'ařiq'aʃ dεjjasida,
eq'ip' φlsyn dεmmit'u.

aq' sařajʁa k'ijgytʃ'ε,
t'oqq'azni aldim janʁutʃ'ε.
bā(r) - joq'amni jıwalaj,
t'uʁmas χot'unʁa q'alʁutʃ'ε.

---

* دەلۋە — كوز ئېيى

ɦaɾaq‘ itʃ‘sɛm mɛs ɛmɛs.
mɛjzɛp‘ itʃ‘sɛm mɛs ɛmɛs.
baldij sϕjgɛn jaɾimni,
ɛmdi sϕjmɛk‘ t‘ɛs ɛmɛs.

p‘ijalminiŋ joli joq‘,
jol salā(r)niŋ ō(r)ni joq‘.
k‘ɛ̄(l)sɛ k‘ɛ̄(l)syn k‘ɛ̄(l)misɛ joq‘,
mɛn baɾā(r)niŋ ō(r)ni joq‘.

itʃ‘mɛjmɛn musɛllɛsni,
mɛs q‘ilmajtk‘ɛn k‘iʃ(i)ni.
ϕzidin tʃ‘oŋni jā(r) t‘utsa,
k‘ϕzigɛ ilmajtk‘ɛn k‘iʃ(i)ni.

bā(r)sam iʃik‘ dɛmlɛglig,
jan jaʁatʃq‘a jɛmlɛglig.
jarim bɛ̄(r)gɛn t‘amak‘u,
k‘ϕz jaʃida nɛmdɛglig.

mɛn baɾajmu bā(r)majmu,
q‘ojtʃ‘i bajniŋ gɛ̄(r)mis(i)k‘ɛ.
jaɾimni t‘ɪgiʃmɛjmɛn,
χot‘ɛnligniŋ ɦɛmmis(i)k‘ɛ.

eɪ̆iq'iŋʁa su k'ɛldi,
tānijiŋdin ɸt'mɛjt'u.
mɯniŋ jaɪ̆im ɸjdɛ joq',
ajlimʁa jolaq'majt'u.

k'ɯt'ibdiŋ k'ɛlmidiŋ jaɪ̆im,
jolaŋʁa bā(r)ʁudɛj boldum.
q'olamʁa q'oʃ p'itʃ'aq' alip',
jyɪ̆ɛk'ni jā(r)ʁudɛj boldum.

jaɪ̆im bazā(r)ʁa bā(r)majt'u,
ɦɛɪ̆giz bazā(r)din q'ā(l)majt'u.
biɪ̆ dziŋ goʃma a(l)majt'u,
ɦɛpt'ɛ goʃsiz q'ā(l)majt'u.

otʃ'uq'aŋniŋ dɛpt'i joq',
q'oʃ k'ɸt'ɛk' salʁan χenim.
tʃ'ap'iniŋniŋ jɯŋi joq',
awīʁa q'ol salʁan χenim.

atq'a mindim p'uʃt'aŋsiz*,
at'ni t'oq'up' mingɛnsiz.
χot'nini mɛndin k'ynlɛptu',
ɛ̄ʃɛdik'i iʃt'ansiz.

* پۇشتاڭ — تۇلاڭ،

sini dɛjmu sini dɛjmu,
sıni k'ф̄(r)mij фlɛrmɛnmu?
sıni k'ф(r)mij фlɛp' k'ɛtsɛm,
miradimʁa jıt'ɛrmɛnmu?

bizniŋ фjni sō(r)sila,
q'aq'liʁdijaq', q'ājaʃdijaq',
jeniʃimni sō(r)sila,
ʃɛnbi k'yni p'ıʃindijaq'.

aq' tʃ'ogunʁa tʃ'aj saldim,
tʃ'aj tʃ'ogunʁa tʃ'aj nɛ̄dɛ.
aʃnaŋ talaʁa tʃ'iq'ipt'u,
sizdɛj jā(r)ʁa ɛ̄(r) nɛ̄dɛ.

tʃ'inini sunuq' dımɛŋ,
k'фŋnɛm tʃ'inidin sunuq'.
jā(r) q'eʃimda bolmusa,
alɛm maŋa q'araŋʁuluq'.

iʃʃiq'lima gurundzi,
darask'alma gurundzi.
ʃu k'ɛmdiki tʃ'ok'anlā(r),
фt'yk'ɛmgɛ orundzi.

ɦawrïs(i)niŋ oq'i k'ymyʃ,
jā(r) nımiʃq'a k'ɛlmɛjmiʃ.
jā(r) ɸzi k'ılij dısɛ,
ɸjdiki majmaq' q'ojmajmiʃ.

t'ɸginiŋ balisi t'ajlaq',
t'alniŋ utʃ'ini jijt'u.
q'arïq'aʃniŋ lıwɛnlɛri,
k'ɸzniŋ jeʁini jijt'u.

ɸgzigɛ tʃ'iqt'im ʁɛm bilɛ̄(n).
p'atʃ'aqq'a saldi dɛm bilɛ̄(n).
aʁrïʃi bɛk' aʁrïdi'
mɛn ɦedʑijip' t'ū(r)ʁan bilɛ̄(n).

ʃapt'ulumniŋ ʃaχi pɛs,
ıgip' baq'sam ıgilmɛs.
aʃnam gujniŋ k'ɸŋli pɛs'
k'im gɛp' q'ilsa jaq' dımɛs.

1956 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى خوتەن قارــ
قاشتا نىزامىدىن خەلپىدىن خاتىرلەنگەن قوشاقلار:

ɾawip'imniŋ k'āsisi,
k'ɛk'lik' q'eʃi, jilan beʃi.

ist'isɛm t'ep'ilʁudɛj,
sek'ilɛkniŋ mundɛk' beʃi.

ıltʃ'iniŋ ijanida,
q'ātʃ'i bilɛn t'usalla.
baʃ bɛ(r)migɛn sek'ilɛk'ni,
joʁan k'alt'ɛkt'ɛ ɪusalla.

t'ynygɛn tʃ'yʃ waq't'ida,
t'ynykk'ɛ k'ɛldi ʁorulaj.
bu mɛɦɛl ʃumdaʁ mɛɦɛl,
ʃuŋq'ā(r)ni aldi ʁorulaj.

mɛn ǿt'ɛŋgɛ bā(r)majʔmɛ(n),
ot' q'ojwɛ(r)dim ǿt'ɛŋgɛ.
dʑuwan aʃna t'utmajʔmɛ(n),
dʑigdɛ saldi bǿk'ɛmgɛ.

q'ejnat'am abdan gadaj,
hap'atʃ' ıt'ip' baqq'um k'e(li)t'u,
q'izini q'oʃap' b ɛ̄(r)misɛ,
tʃ'iʃliɪini tʃ'aqq'um k'e(li)t'u.

tʃ'ogun bō(l)sa dʑodʑaʃliʁ,
tʃ'aj itʃ'itu' q'ajnaʃliʁ.

ʁeq'idaʃliʁ jaɾiŋ bō(l)sa,
tʃ'āq' ajlist'a q'ā(r)laʃliʁ.

mɛn k'ɪt'ɛ(r) boldum χenim,
dɛʃ(t)mu dɛʃ(t) q'umni sanap'.
anda jaɾim q'ā(l)ʁudɛj,
aj bilɛ(n) k'ynni sanap'.

k'ɸŋnik'ɛ̄ŋ joq'mu χenim'.
k'ɛjsɛŋtʃ'u k'ɸŋnɛk' jāq'ilap'.
adiʃiŋ joq'mu dʐuwan,
jyrysɛ̄(n) ɸst'ɛŋ jāq'ilap'.

ɸtmigɛn jollā(r) bilɛn,
ɸtt'i jeʃil t'onlaʁ χenim.
bu jyɾɛkk'ɛ ot'ni sā(l)ʁan,
ʁuntʃ'ɛ bojlaʁ ʃu χenim.

ɾawip'im t'iɾiŋ – t'iɾiŋ,
itʃ'idɛ maʃ bā(r)mikinʔ
bizni k'ɸjdɛɾgɛn χenimniŋ,
baʁɾida t'aʃ bā(r)mikinʔ

p'aχt'a baj – a p'aχt'a bā(r),
k'omzɛk' tʃ'oɾaŋda p'aχt'a bā(r).

ϕst'ɛŋge ʁaʃā(r) tʃ'yʃse,
jyz beʃimʁa p'ajda bā(r).

aqsu jolida k'ϕ̄(r)dɛŋmu,
ʃalʁa jajʁan tʃ'ɛk'mɛnni.
ʃu χot'ɛndɛ kϕ̄(r)dɛŋmu,
sɛndɛj, mɛndɛj dɛtmɛnni.

tʃ'ilan k'alt'ik'i nɛ̄dɛ,
tʃ'ilan k'āliʁan jɛ̄(r)dɛ.
ojnuʁili q'ojmamsɛn,
k'ϕŋnɛm χāliʁan jɛ(r)dɛ.

iʃ(i)k' ajlist'a naχʃ(a)ejtsam,
dawz(a)ajlist'a t'iŋʃajt'u.
ā(r)q'ida maɾap' t'urup',
baʁ suŋgutʃq'a baʃlajt,u.

eɾiq'iŋni oj ojma,
bϕk'ɛŋni q'iŋā(r) q'ojma.
mɛn sɪniŋ χiliŋ ɛmɛs,
χiliŋni t'ep'ip' ojna.

tʃ'oŋ tʃ'iɾaʁni janduɾup',
k'itʃ'ig tʃ'iɾaʁni tʃ'anduɾup'.
ɛmdi dɛ̄(r)diŋ tʃ'iqt'imu,
q'araŋʁuda jol maŋduɾup'.

پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر

س. يې. مالوۋ: «قۇمۇل شېۋىسى» 1954 - يىل، موسكۋا - لېنىنگراد.

«لوپنۇر دىئالېكتى» 1956 - يىل، فرونزى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» 1961 - يىل، موسكۋا.

«سېرىق ئۇيغۇر تىلى» 1957 - يىل، ئالمۇتا.

گ. ياررىڭ: «ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە لۇغەت» 1964 - يىل، لوند.

ئە. ر. تېنىشېۋ: «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، 1963 - يىل، «سوۋېت تۈركولوگىيە تەتقىقاتى».

«ئۇيغۇرچە تېكىستلار» 1984 - يىل، موسكۋا.

«دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» 1965 - يىل، «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى».

«تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، خەنزۇچە نەشرى، 1982 - يىل، بېيجىڭ.

ئىمىن تۇرسۇن: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەش» (دوكلات)، 1956 - يىل، ئۈرۈمچى.

ئامىنە غاپپار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە مىللىي ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھەم نورمال تەلەپپۇزى»، «民族语文» ژۇرنىلى، 1980 - يىل.

لى سېڭ: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ھەم ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇمچە: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى» «中国民族语言论文集» 1986 - يىل، سىچۇەن.

چېن زوڭجېن: «ئۇيغۇر تىلى چەرچەن شېۋىسىدىكى شېۋىگە خاس

سۆزلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، چەنزۇچە، 1985 - يىل.

جىن شاگيى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كېرىيە شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا»، 1984 - يىل.

ئارسلان ئابدۇللا: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا»، 1985 - يىل.

گاۋ شىجيې: «لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، 1985 - يىل.

گاۋ شىجيې: «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش مەسىلىسى توغرىسىدا (تۈركىي تىللار ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 4 - قېتىملىق ئىلمىي مۇهاكىمە يىغىنىغا سۇنۇلغان ماقالە، 1985 - يىل)»

مەمەتتۇرھىم سايىت: «خوتەن دىئالېكتىدىكى زۆرۈرىيەت رايى توغرىسىدا» 1986 - يىل.

ئابلەھەت مامۇت: «كەلپىن شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، 1985 - يىل.

لى جىڭۋېي: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت سۆزلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلارنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى»، 1985 - يىل.

مۇھەببەت قاسىم: «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» 1985 - يىل.

ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»، 1986 - يىل، بېيجىڭ. مىللەتلەر نەشرىياتى.

ر. ف. خەن: «تۆت تۈرلۈك يېڭى تەتقىقات باھا»، 1986 - يىل.

ف. د. سوششۇر: «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەرسلىكى»، 1980 - يىل، بېيجىڭ.

گاۋ مىڭكەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1979 - يىل.

ما شۆلياڭ، «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1981 - يىل.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I، II، III توم، 1981 — 1984 - يىل.

جاڭ خۇڭيى، مىن داگېڭ: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى [i] ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا «民族语文» ژۇرنىلى، 1982 - يىل، 5 - سان.

مۇھەممەد ھەيدەر كورگان: «تارىخى رەشىدى»، 1985 - يىل، ئۈرۈمچى، خەنزۇچە نەشرى.

ئۆمەرجان روزى: «ئىپارخان ۋە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى ــ قوشۇمچە ئاق تاغلىق خوجىلار نەسەبنامىسى»، 1986 - يىل. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەرى تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال).

ئىچكى موڭغۇل داشۆسى تەرپىدىن تۈزۈلگەن موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت. 1976 - يىل.

ۋ. ۋ. بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركلىرى (موغۇلىستان ۋە قالماقلار قىسمى)»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى.

ۋ. ئى. روبوروۋسكى: «شەرقىي تىيانشان بىلەن نەنشەنگە ساياھەت»، 1949 - يىل، موسكۋا.

ماچاڭشو: «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت خانلىقى»، 1957 - يىل.

سېن جۇڭمىيەن: «ئومۇمىي تۈركۈت تارىخى».

لىۋ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات».

ئەندۇجيەنفۇ: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 1985 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شۇي بەيفۇ تەرجىمىسى.

گۇ باۋ: «قەدىمكى كۇچا مۇزىكىسىنىڭ زور تۆھپىسى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرى» 1979 - يىل، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» 9 - سان.

ئا. م. شىرباك: «X — XII ئەسىرلەردىكى شەرقىي تۈركىستان يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىسى»، 1961 - يىل، موسكۋا - لېنىنگراد.

ھازىرقى زامان «ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى»، 1957 - يىل، تاشكەنت.

دۇرۇڭكۇن، بەي سۇيىچىڭ: «غەربىي موڭغۇل تارىخى تەتقىقاتى»، 1986 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

سائادەت چاغاتاي: «تۈرك لەھجەلىرى ئۆزەرىنە دىنەمەلەر»، 1978 - يىل، ئەنقەرە.

ۋ. كارلگرېن: خەنزۇچە - ياپونچە لۇغەت.

ئەختەم ئۆمەر: «دولان مەشرىپىدىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1985 - يىل 4 - سان.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل.

现代维吾尔语方言学（维吾尔文）
米尔苏力唐　著
编辑：安沙尔丁
责任编辑：乌斯满

新疆青少年出版社出版
（乌鲁木齐市建设路九号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　8.875印张
1989年6月第1版　1990年7月第1次印刷
印数：1——1,700

ISBN7—5371—0423—9/H·4　定价：2.00元